

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT TEXNIKA UNIVERSITETI

XALQARO IQTISODIYOT VA XALQARO
IQTISODIY MUNOSABATLAR

DARSLIK

TOSHKENT - 2023

Tillayeva B.R. Xalqaro iqtisodiyot va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik. -T.: UNIVERSITET, 2023. -230 b.

Xo'jalik jamiyatining barcha jabhalarida integratsiya va globallashuv jarayonlari kuchayib borayotgan bir davrda xalqaro iqtisodiyot va xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi asosiy rivojlanish tendensiya va yo'nalishlarini aniqlab olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro iqtisodiyot va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning umumiy rivojlanish xususiyati o'zgarib borayotgan bir davrda O'zbekiston Respublikasi ham jahon hamjamiyatiga kirib bormoqda. Xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalardagi hamkorliklar rivojlanmoqda. Xususan, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini o'rganish, shuningdek bozor iqtisodiyotining rivojlanishidagi yutuq-kamchiliklari, rivojlanish muammolarini hal etishdagi to'g'ri yondashuvlar bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tib borayotgan Respublikamiz iqtisodiyotini rivojlangan davlatlar darajasiga olib chiqishda tajriba sifatidagi ahamiyati kattadir.

Darslik oliy ta'lim, kollej va litsey talabalari, aspirant, ilmiy xodim, magistrant, shuningdek jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar bilan shug'ullanuvchi keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

Taqrizchilar: i.f.f.d., dots. Nabiyeva S.A., i.f.n., dots. Bakiyeva I.A.

KIRISH

1.1. Xalqaro iqtisodiyot va xalqaro iqtisodiy munosabatlar fanning predmeti

XX asrning ikkinchi yarmida jahon xo'jaligini faoliyatining o'ziga xos tomonlaridan biri xalqaro iqtisodiy munosabatlarning jadal ravishda rivojlanib borishidir. Jahon xo'jaligida davlatlar guruhlar va iqtisodiy guruhlar, alohida firma va tashkilotlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar tobora kengayib, chuqurlashib bormoqda. Bu jarayonlar xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi va xo'jalik hayotining baynalminallashuvida, ularning bir-biriga bog'liqligi va yaqinlashuvida, mintaqaviy xalqaro tizimlarning rivojlanishi va mustahkamlanishida namoyon bo'lmoqda.

Shunisi xarakterliki, o'zaro hamkorlik va yaqinlashish jarayonlari qarama-qarshi, dialektik xarakterga ega. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning dialektikasi shundaki, ayrim mamlakatlarning iqtisodiy mustaqillikka, milliy xo'jalikni mustahkamlashga intilishi, oqibat natijada jahon xo'jaligini yanada ko'proq baynalminallashuviga, milliy iqtisodiyotning ochiqligiga, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuviga olib keladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar predmeti ikki asosiy qismdan, ya'ni, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning o'zi va uni amalga oshirish mexanizmidan iborat. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar o'z ichiga alohida mamlakatlarni, ularning mintaqaviy birlashmalarini, shuningdek alohida korxonalarining (transmilliy, ko'pmilliy korporatsiyalarni) jahon xo'jaligi tizimidagi bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan iqtisodiy munosabatlarining majmuini oladi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar mexanizmi esa o'z ichiga huquqiy me'yorlarni va ularni amalga oshirish vositalarini (xalqaro iqtisodiy shartnomalar, kelishuvlar, "kodekslar", hartiyalar va h.k.), xalqaro iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish maqsadida amalga oshirishga yo'naltirilgan xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning faoliyatini oladi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar (XIM) tizimiga quyidagilar kiradi:

- 1 Xalqaro mehnat taqsimoti.
- 2 Xalqaro tovar va xizmatlar savdosi.
- 3 Xalqaro kapital va xorijiy investitsiyalar harakati.
- 4 Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi
- 5 Xalqaro valyuta-moliya va kredit munosabatlari.
- 6 Xalqaro iqtisodiy integratsiya.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar (asosan savdo) jahon xo'jaligi vujudga kelmasdan oldin ham mavjud bo'lgan. Masalan: Yevropa davlatlari o'rtasidagi XIM, mintaqalar (Evropa-Shimoliy Afrika, Yevropa-Yaqin Sharq va h.k.) o'rtasidagi xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Bu munosabatlar mintaqaviy xarakterga ega bo'lgan. Jahon xo'jaligining vujudga kelishi (XVIII asr oxiri va XIX asr boshlari) va rivojlanishi bilan xalqaro iqtisodiy munosabatlar kengaydi va chuqurlashib, global xarakterga ega bo'ldi.

Zamonaviy jahon xo'jaligi bozor iqtisodiyotining ob'ektiv qonunlariga bo'ysinuvchi, o'zaro bog'liq bo'lgan milliy iqtisodiyotlar birlashmasi, global iqtisodiy

organizmdir.

1.2. Jahon xo'jaligining rivojlanish bosqichlari va tendensiyalari

Jahon xo'jaligi o'zining vujudga kelishi va rivojlanishida uzoq va murakkab yo'l bosib o'tdi. Ayrim tadqiqotchilar uning vujudga kelishini Rim imperiyasi davri bilan bog'lashadi (er.avv.gi II va eramizning I asrlari). Bunda ular Rim imperiyasini o'sha vaqtdagi butunjahon xo'jalik tizimi deb baholaydilar. Boshqa olimlar jahon xo'jaligini faoliyat ko'rsata boshlagan davrni XV-XVI asrlar, ya'ni buyuk jug'rofiy kashfiyotlar davri bilan bog'laydilar. Aynan shu kashfiyotlar qimmatbaho toshlar, metallar, shirinliklar va qullar bilan xalqaro savdoning tez rivojlanishiga sabab bo'ldi. Ammo bu davrdagi jahon xo'jaligi cheklangan bo'lib, faqat savdogarlarning sarmoyalari ishlaydigan soha bo'lgan edi xalos.

Zamonaviy jahon xo'jaligi sanoat inqilobidan keyin, kapitalning monopol bosqichiga o'tishi davomida vujudga keldi.

XXI asr bo'sag'asidagi jahon xo'jaligi - o'z miqyosiga ko'ra globaldir; u to'liq ravishda bozor iqtisodiyotining tamoyillari, xalqaro mehnat taqsimotining ob'ektiv qonuniyatlariga, ishlab chiqarishning baynalminallashuviga asoslanadi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi o'n yilliklarda jahon xo'jaligini rivojlanish yetakchi tendensiyalaridan biri, bu ko'plab davlatlarning birin-ketin yopiq milliy xo'jalikdan tashqi bozorga yuz tutgan iqtisodiy ochiq tipdagi xo'jalikka o'tishidir. Aynan ana shu davrda AQSh olimlari "Ochiq savdo", "Ochiq iqtisodiyot" degan tezislar bilan chiqdilar. Bu avvalo jahon bozorida o'z hukmronligini o'tkazish bilan bog'liq edi. Ikkinchi jahon urushidan g'olib va yanada boyib chiqqan AQSh hukumati tomonidan yangi iqtisodiy tartib qo'llanmalari taklif etildi. Bunday "erkin savdo" va "ochiq iqtisodiyot" tezislarini hukmron iqtisodiyotning kamroq rivojlangan davlatlarga qarshi qaratilgan quroli, shuningdek amerika korporatsiyalarining tutib bo'lmas ekspansiyaga intilishlari edi.

Ammo urushdan keyingi yillarda dunyoda ijtimoiy-iqtisodiy holatning o'zgara borishi bilan bog'liq holda "Ochiq iqtisodiyot" haqidagi tezis amerika ekspansionizmining manfaatlariga yo'naltirilganlikni yo'qota borib, jahon xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi ma'nosini ola boshladi.

Jahon iqtisodiyotda ochiq iqtisodiyotni shakllanishida davlat muhim rol o'ynadi. Davlat tovar va xizmatlar olib chiqishni rag'batlantirib, xorijiy firmalar bilan kooperatsiyalarga, tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlanishiga yordamlashib, o'ziga eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni rag'batlantirish funksiyasini oldi. Chet eldan investitsiyalar, texnologiyalar, ishchi kuchi va axborot vositalarini oqib kelishini yengillashtiruvchi mustahkam huquqiy asos yaratildi.

Xalqaro iqtisodiyotda va XIMda "Erkin savdo" va "Ochiq iqtisodiyot" tushunchalarini firkdash lozim. "Erkin savdo" haqidagi konsepsiya A.Smitning siyosiy iqtisodiyotidan boshlanib u va zamonaviy amerika iqtisodchilarining kashfiyoti emas.

“Ochiq iqtisodiyot” tushunchasi aslida ishlab chiqarish omillari, axborot, milliy valyutalarning o‘zaro almashuvining erkin harakatini o‘z ichiga olgan tovarlar savdosi ko‘rinishida bo‘lib, u “erkin savdo” tezisidan kengroq tushunchadir.

Ochiq iqtisodiyotni avtarkiya, o‘z-o‘zini ta‘minlash iqtisodiyoti, haddan tashqari o‘z kuchiga suyanishning antipodi sifatida ham tushunish lozim. Ochiq iqtisodiyotning vujudga kelishi jahon rivojlanishining ob‘ektiv tendensiyasidir. Ochiq iqtisodiyot tamoyillariga mos ravishda harakat qilish jahon bozori standartlarini tan olish, uning qonunlari asosida harakat qilishdir.

Ochiq iqtisodiyot ichki bozorning chet el kapitali, tovarlari, texnologiyalari, axborotlari, ishchi kuchining oqimi uchun aqlga to‘g‘ri keladigan darajada ochiqligini nazarda tutadi.

Ochiq iqtisodiyotning afzalliklari quyidagilardir:

- ishlab chiqarishni ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvining chuqurlashishi;
- resurslarni mulohazakorlik bilan samaradorlik darajasiga qarab taqsimlash;
- xalqaro iqtisodiy aloqalar tizimi orqali jahon tajribasining tarqalishi;
- jahon bozoridagi raqobat tomonidan rag‘batlantiriladigan milliy ishlab chiqaruvchilar orasida raqobatning kuchayishi.

Shakllanib bo‘lgan ochiq iqtisodiyot va ochiq iqtisodiyotga o‘tish bir xil narsa emas. Ochiq iqtisodiyot davlatning tashqi iqtisodiy aloqalarida nazoratsizlik va hamma narsa mumkin, chegaralar ochiq degani emas. Ochiq iqtisodiyot uning aqlga sig‘adigan darajada amalga oshirish mexanizmini shakllantirishda davlatning sezilarli aralashuvini talab qiladi. Hech bir mamlakatda iqtisodiyotning mutlaq (absolyut) ochiqligi yo‘q.

Ochiqlik miqdorining birinchi darajali indikatoriga eksport va importning yalpi ichki mahsulotdagi (YaIM) ulushini kiritish mumkin. Ularning kombinatsiyasi alohida milliy iqtisodiyotlarning jahon bozori bilan aloqalarining miqyosi haqida tushuncha beradi. Shunday qilib, eksportning YaIMga munosabati eksport kvotasi sifatida aniqlanadi:

$$E_k = E/YaIM \times 100\%,$$

bu yerda: E_k - eksport kvotasi, E - eksport hajmi.

Agar E_k 10% bo‘lsa, iqtisodiyotning ochiqligi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Iqtisodiyot ochiqligining boshqa ko‘rsatkichi import bilan YaIM munosabatidan kelib chiquvchi import kvotasi ko‘rsatkichidir:

$$I_k = I/YaIM \times 100\%,$$

bu yerda: I_k - import kvotasi, I - import hajmi.

Ochiqlikning kompleks ko‘rsatkichlaridan biri deb odatda tashqi savdo kvotasi ko‘rsatiladi:

$$T_{Sk} = TS/YaIM \times 100\%,$$

bu yerda: T_{Sk} - tashqi savdo kvotasi, TS - tashqi savdo aylanmasining hajmi. Bu ko‘rsatkichning kamchiligi unda kapital eksporti kattaligining hisobga olinmaganligidir.

Ta‘kidlash lozimki, ko‘rsatib berilgan koeffitsient va ko‘rsatkichlar har doim ham

iqtisodiyot ochiqligining holatini to'liq ko'rsata olmaydi. Masalan, tashqi savdo kvotasi ma'lum ma'noda iqtisodiyot ochiqligini namoyish qilsa ham, uning sintetik ko'rsatkichi bo'la olmaydi. Tashqi savdo kvotasi asosan davlatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokini ko'rsatadi. Bu esa ochiq iqtisodiyot tushunchasining bir qismi xolos. Iqtisodiyot ochiqligi ko'rsatkichi esa murakkabroq kompleks ko'rsatkichdir.

1.3.Zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish xususiyatlari

Intensiv davlatlararo iqtisodiy aloqalarning hozirgi darajasi quyidagilarni ko'rsatadi:

- jahon xo'jaligida xalqaro mehnat taqsimoti darajasining chuqurligini;
- an'anaviy xalqaro tayyor mahsulotlar savdosi miqyoslarining kengayishi va xarakterining o'zgarganligini (u ko'p jihatdan milliy ishlab chiqarish jarayonlariga to'g'ridan-to'g'ri xizmat qila boshlaydi);
- kapital migratsiyasining intensivlashganligini;
- ilmiy-texnik bilimlar almashuvining tezlashganligi va shuningdek, xizmatlar sohasining rivojlanganligini;
- ishchi kuchi migratsiyasining sezilarli darajada o'sganligini (xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi xalqaro xo'jalikning baynalminallashuvining muhim qismi bo'lib qolmoqda);
- davlatlar va mintaqalar o'rtasidagi iqtisodiy integratsiyalashuv jarayonlarining tezlashishi va kengayishini. Sanoati rivojlangan davlatlarning savdo, ishlab chiqarish va kredit-moliya sohasida erishilgan yutuqlar darajasi jahon xo'jaligining shakllanishini ko'rinishi bo'lib xizmat qiladi. Uning ishtirokchilari davlat chegaralarining mavjudligiga qaramay umumiy xo'jalik tizimining tarkibiy qismi sifatida faoliyat ko'rsatadilar. Xo'jalik hayotining baynalminallashuvi tushunchasi ortida alohida davlatlarni global jahon majmuiga birlashtiruvchi ko'p darajali jahon xo'jalik aloqalari tizimining samarali ishlashi turadi.

Baynalminallashuv alohida milliy iqtisodiy tizimlarning o'sib borayotgan o'zaro aloqa va o'zaro bog'liqligini xarakterlaydi. XX asrda ayirboshlashning baynalminallashuvi kapital va ishlab chiqarishning baynalminallashuviga aylanadi, ITI ta'sirida rivojlanishda sezilarli turtki oladi (XX asr 50-yillarining o'rtalari). Xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasi keskin o'sdi. Yirik miqyosdagi ixtisoslashgan ishlab chiqarish uchun ichki bozorlar doirasi torlik qila boshlab, u ob'ektiv ravishda milliy chegaralardan chiqa boshlaydi.

ITI ta'sirida ishlab chiqarishning baynalminallashuvi shunday holatni yuzaga keltiradiki, u har qanday mamlakat uchun "shaxsiy ishlab chiqarishga" ega bo'lish foydasiz bo'lib alohida milliy iqtisodiyotlar esa yanada ko'proq jahon xo'jaligiga integratsiyalashadilar. Ishchi kuchi harakati, kadrlar tayyorlash, mutaxassislar bilan almashish yanada baynalminal xarakterga ega bo'ladi.

Ushbu aloqalar va rivojlanishining istiqboli shakllanish qonuniyatlarini tekshirish shuni ko'rsatmoqdaki, jahon xo'jaligini rivojlanishining asosiy tendensiyasi bo'lib kapital, tovar va xizmatlarning yagona planetar bozorini tashkil qilish va alohida davlatlarni yagona jahon xo'jaligi majmuiga birlashtirishga bo'lgan harakat hisoblanadi. Bu esa global iqtisodiyot masalalarini xalqaro iqtisodiyot munosabatlar tizimi majmui sifatida o'rganish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Bu esa xalqaro iqtisodiy munosabatlarning boshqacha qilib aytganda yuqorirok darajasidir.

Jahon iqtisodiyoti va XIMda globalizatsiya fenomenini ikki tomonlama, ya'ni makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy darajada ko'rib chiqish mumkin. Makroiqtisodiy darajada globalizatsiya deganda davlatlar va alohida mintaqalarning chegaralaridan tashqarida iqtisodiy faoliyat ko'rsatishga bo'lgan umumiy intilishlari tushuniladi. Bunday intilishlarning ko'rinishlari - liberalizatsiya, savdo va investitsion to'siqlarning olib tashlanishi, erkin tadbirkorlik zonalari tashkil etish va h.k.lar hisoblanadi. Mikroiqtisodiy darajadagi globalizatsiya esa korxonalar faoliyatining ichki bozor chegaralaridan tashqarida kengayishi tushiniladi. Tadbirkorlik faoliyatining millatlararo yoki ko'p milliy yo'nalganligidan farqli ravishda globalizatsiya jahon bozori yoki - jahon uchligi" (Shimoliy Amerika, g'arbiy Yevropa, Yaponiya) bozorlarini o'zlashtirishda yagona yondashishni tushiniladi.

1.4 Xalqaro mehnat taqsimoti va unga ta'sir etuvchi omillar

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning mohiyati, ma'nosini ko'rsatuvchi asosiy ko'rsatkichlardan biri xalqaro mehnat taqsimotidir. Dunyoning barcha mamlakatlari u yoki bu jihatdan xalqaro mehnat taqsimotiga (XMT) qo'shilgan. Uning chuqurlashuvi ilmiy-texnika inqilobining (ITI)ning ta'siri ostida bo'lgan ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishidan kelib chiqadi.

Xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etish davlatlarga qo'shimcha iqtisodiy samara berib, o'z ehtiyojlarini eng kam xarajatlar bilan to'liqroq qondirish imkonini beradi.

Mehnat taqsimoti tarixan belgilangan ijtimoiy mehnat tizimidir. U jamiyat rivojlanishi jarayonida faoliyatning sifat jihatdan differentsiatsiyasi natijasida kelib chiqadi.

Mehnat taqsimoti turli shakllarda namoyon bo'ladi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar kursida xalqaro mehnat taqsimoti o'rganiladi.

Xalqaro mehnat taqsimoti mohiyati ishlab chiqarish jarayonining mehnat faoliyatini turli shakllarining ixtisoslashuvi va ularning kooperatsiyalashuvida, o'zaro hamkorligida namoyon bo'ladi. Mehnat taqsimotini faqat ajratish jarayoni sifatida emas, balki, jahon miqyosida mehnatni birlashtirish yo'li sifatida ham ko'rish mumkin. Xalqaro mehnat taqsimoti davlatlar o'rtasida mehnatning ijtimoiy-hududiy taqsimotining darajasi hisoblanadi. U alohida bir davlatlar ishlab chiqarishlarining ixtisoslashuviga asoslanadi.

Jahon xo'jaligini rivojlantirish uchun birinchi navbatda ishlab chiqarishda mehnat

unumdorligini oshirish, ishlab chiqarishda samaradorlikni ko'tarish, shuningdek ishlab chiqarishda xarajatlarni kamaytirishga intilish zarur. Xalqaro mehnat taqsimoti rivojlanishi jarayonida asosiy narsa - shu jarayonning har bir ishtirokchisi o'zining XMTdagi ishtirokidan iqtisodiy foyda qidirishi va topishidir.

Har qanday davlatning xalqaro almashuv jarayonida xalqaro mehnat taqsimotining ustunliklarini amalga oshirishi - birinchidan, eksport qilinayotgan tovar va xizmatlarning tashqi va ichki bozor narxlaridagi farqni olish; ikkinchidan, arzonroq bo'lgan importdan foydalanib, milliy ishlab chiqarishdan voz kechgan holda ichki xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi.

Jahon xo'jaligini tizim sifatida ko'rib chiqqanda XMTni bu tizimni tashkil qilgan birlashtiruvchi asos deb ko'rish mumkin.

Jahon iqtisodiyotida sanoati rivojlangan davlatlarning ishlab chiqarishi ko'p holatlarda tashqi iste'molchilarga, ichki talab esa importga yo'nalgan bo'ladi deb taxmin qilinsa, rivojlanayotgan davlatlarda esa ichki bozorning nisbatan tez, lekin ekstensiv kengayishi taxmin qilinmoqda. Xullas, XX-XXI asrlar bo'sag'asida jahonda misli ko'rilmagan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy jarayonlar ro'y bergan bo'lib, ular albatta xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishiga o'zining sezilarli ta'sirini ko'rsatgan edi.

1.5 Xalqaro mehnat taqsimoti rivojlanishining zamonaviy o'ziga xos tomonlari. Xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasi

Xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishi asosiy yo'nalishini biz xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasining kengayishida ko'rishimiz mumkin. Xalqaro kooperatsiya (XK) va xalqaro ixtisoslashuv (XI) xalqaro mehnat taqsimotining shakllari bo'lib, uning mohiyatini namoyon qiladi.

Turli davlatlarning korxonalarini ma'lum bir tovarga ixtisoslashuvi zamonaviy ITI bilan bog'liqdir. Ishlab chiqarishning texnologik tizimini murakkablashib borishi bilan tayyor mahsulotda ishlatiladigan detallar soni ko'paydi. Masalan: yengil avtomobil sanoatida 20 minggatacha, prokat dastgohlarida 100 mingtacha, elektrovozlarda esa 250 mingtacha detallarning qismlari ishlatilishi mumkin.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro ishlab chiqarishni ixtisoslashuvi (XII) ikkita yo'nalish bo'yicha - ishlab chiqarish va hududiy yo'nalishlar bo'yicha rivojlanib bormoqda. O'z navbatida, ishlab chiqarish yo'nalishi:

- a) sohalararo;
- b) davlatlar guruhi;
- c) alohida korxonalarining ixtisoslashuviga bo'linishi mumkin. Bundan tashqari hududiy xalqaro ishlab chiqarish ixtisoslashuvi esa:
  - a) alohida davlatlar;
  - b) davlatlar guruhi;
  - c) hududlarning jahon bozori uchun ma'lum tovarlarni ishlab chiqarishga

ixtisoslashuviga bo'linadi.

Xalqaro ishlab chiqarish ixtisoslashuvining asosiy turlariga:

- predmetli (mahsulot ishlab chiqarish);
- detalli (mahsulotni tashkil qiluvchilarni ishlab chiqarish);
- texnologik yoki bosqichli (ya'ni, alohida texnologik jarayonlarni, masalan yig'ish, bo'yash va boshqalarni amalga oshirish) ixtisoslashish kiradi.

Xalqaro mehnat taqsimotining boshqa bir shakli - xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasidir. Uning ob'ektiv asosi bo'lib, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanishining o'sib borayotgan darajasi, hamda mamlakat ichida yoki tashqarisida ro'y berishidan qat'i nazar mustaqil korxonalar o'rtasidagi barqaror ishlab chiqarish jarayonlarini borishi hisoblanadi. Xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi o'zining rivojlangan shakllarida hamkorlikning turli sohalarini qamrab oladi. Jumladan, birinchidan, ishlab chiqarishda texnologik hamkorlik. Ushbu hamkorliklarga quyidagilar kiradi:

a) litsenziyalar berish va mulkchilik huquqlaridan foydalanish;

b) loyiha konstruktorlik hujjatlarini, texnologik jarayonlarni, mahsulotning texnik darajasi va sifatini, qurilish va montaj ishlari zamonaviy, kooperatsiyalashgan korxonalarni ishlab chiqarish va moslashtirish;

v) ishlab chiqarishni boshqarish, standartlashtirish, unifikatsiyalash, sertifikatsiyalashni takomillashtirish, ishlab chiqarish dasturlarini taqsimlash va h.k.lar.

1. Kooperativ mahsulotni sotish bilan bog'liq bo'lgan savdo-iqtisodiy jarayonlar.

2. Sotilgan texnikaga xizmat ko'rsatish.

Jahon iqtisodiyotida kooperatsiya aloqalarini o'rnatishda foydalaniladigan quyidagi uch asosiy usulga alohida e'tibor beriladi:

- Hamkorlikdagi dasturlarni amalga oshirish.
- Shartnoma asosida ixtisoslashish.
- Qo'shma korxonalar tashkil qilish.

Hamkorlikdagi dasturlarni amalga oshirish o'z navbatida ikki asosiy shaklda (pudratli ishlab chiqarish kooperatsiyasi va hamkorlikdagi ishlab chiqarish) amalga oshiriladi. Shartnoma asosida ixtisoslashish esa ishlab chiqarish dasturlarini ishlab chiqarish kooperatsiyasi ishtirokchilari orasida taqsimlanishini nazarda tutadi. Qo'shma korxonalar bu integratsiyalashgan kooperatsiyadir.

Nazorat uchun savollar

1. Jahon xo'jaligi nima?
2. XIM tizimiga nimalar kiradi?
3. Jahon xo'jaligi rivojlanishining bosqichlarini tavsiflab bering.
4. "Avtarkiya" nima?
5. Mamlakatlar "ochiqligi" qanday ko'rsatkichlar bo'yicha belgilanadi?
6. "Ochiq iqtisodiyotning" mazmuni va mohiyatini tushuntirib bering.

7. Globallashuv nimani anglatadi?
8. Tashqi savdo kvotasi nimani anglatadi?
9. Xalqaro mehnat taqsimotining mohiyati qaysi olimlarning nazariyalarida aks ettirilgan?
10. Xalqaro mehnat taqsimotiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillarni xarakterlab bering.
11. Xalqaro ishlab chiqarish ixtisoslashuvi nima?
12. Ishlab chiqarish ixtisoslashuvining shakllarini ko'rsating.

2-BOB. XALQARO SAVDONING RIVOJLANISH NAZARIYALARI VA MODELLARI

2.1. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida xalqaro savdo.

Xalqaro savdo konsepsiyasi

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning an'anaviy va eng rivojlangan ko'rinishlaridan biri tashqi savdo hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotida ro'y berayotgan xalqaro iqtisodiy munosabatlar umumiy hajmining 75 – 80 % tashqi savdo ulushiga to'g'ri keladi.

Dunyoda mavjud bo'lgan har qanday mamlakat uchun tashqi savdoning roli kattadir. Iqtisodchi olim J.Saksning fikricha, - dunyodagi har qanday davlatning iqtisodiy muvaffaqiyati tashqi savdoda ko'rinadi. Hozirgi kunga qadar hech bir mamlakat jahon iqtisodiy tizimidan ajralgan holda sog'lom iqtisodiyotni hosil qila olgani yo'q.

Xalqaro savdoda xalqaro mehnat taqsimoti asosida paydo bo'ladigan turli davlatlarni tovar ishlab chiqaruvchilari o'rtasidagi aloqalarning bir shakli bo'lib, ular o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy bog'liqlikni namoyon qiladi.

Mamlakatlar iqtisodiyotida ITI ta'siri ostida ro'y berayotgan tuzilmaviy o'zgarishlar, (sanoat ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi) milliy xo'jaliklarning o'zaro hamkorligini kuchaytirmoqda. Bu esa xalqaro savdoni faollashuviga imkon yaratmoqda. Xalqaro savdo ishlab chiqarishga nisbatan tezroq o'smoqda. Tashqi savdo aylanmasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, jahonda ishlab chiqarish 10 %ga ko'paygan xolda jahon savdosi 16 %ga o'smoqda.

“Tashqi savdo” deganda, bir mamlakatning boshqa bir mamlakat bilan haq to'lanadigan olib kirishi, ya'ni, import va haq to'lanadigan olib chiqish, ya'ni, eksportdan iborat savdosi nazarda tutiladi. Dunyodagi barcha mamlakatlarning haq to'lanadigan tovar aylanmasi yig'indisi xalqaro savdo deb ataladi. Xalqaro savdo tushunchasi torroq ma'noda ham ishlatilishi mumkin. Masalan, sanoati rivojlangan davlatlarda tovar aylanmasining yig'indisi, rivojlanayotgan davlatlarda tovar aylanmasining yig'indisi va h.k.

Jahonning barcha davlatlari oldida tashqi savdo bo'yicha milliy siyosat muammosi yotib, 200 yillar mobaynida bu mavzuda qizg'in tortishuvlar bo'lib turibdi.

Erkin savdo yoki proteksionizm siyosatini tanlash yoki uni qanday bo'lsa shu holda saqlash oldingi asrlarning xarakteri edi. Bizning davrimizda bu ikki yo'nalish o'zaro bog'liqdir. Ammo ko'p hollarda uni bu qarama-qarshi birlik erkin savdo tamoyilining bosh vazifasini bajaradi.

Jahon iqtisodiyotida erkin savdo siyosatiga birinchi bo'lib Adam Smit o'z ta'rifini bergan edi. Adam Smit "ayirboshlash har bir mamlakat uchun foydali bo'lib, har bir mamlakat bunda mutloq ustunlikka ega bo'lishini" ta'kidlagan edi. Adam Smitning tahlillari klassik nazariyaning asosi bo'lgan va erkin savdo siyosatining har qanday shakli uchun asos bo'lib kelgan.

David Rikardo "Siyosiy iqtisod va soliq solishning boshlanishi" (1817 yil) nomli asarida boshi berk ko'chadan klassik nazariyani keltirib chiqardi. U xalqaro ixtisoslashuv mezonlarini ajratgan holda, davlatlar uchun qanday holatlarda davlatlararo ayirboshlash manfaatli ekanini ko'rsatib berdi. Har bir davlat uchun ustunlik qilgan yoki kuchsizligi nisbatan kamroq bo'lgan sohaga ixtisoslashish manfaat keltiradi degan fikrni berdi. Uning qarashlar konsepsiyasi taqqoslanishi nazariyasi yoki prinsipida o'z aksini topdi.

D. Rikardo o'z ta'limotida xalqaro ayirboshlash barcha davlatlar uchun mumkin va manfaatligini, ayirboshlash barcha uchun foydali bo'lgan narx zonalarini aniqlab bergan bo'lsa, Djon Styuart Mill o'zining "Siyosiy iqtisod asoslari" (1848 yil) nomli asarida qanday narxda ayirboshlashni amalga oshirilishini foydali ekanligini ko'rsatgan edi. Styuart Millning ta'limoti bo'yicha ayirboshlash narxi talab va taklif qonuniga ko'ra, har bir davlatning yalpi eksport miqdori yalpi import miqdorini qoplaydigan daraja bilan belgilanadi. Djon Styuart Millning muhim xizmatlaridan biri uning xalqaro narx qonuni yoki-xalqaro narx nazariyasi" dir. Xalqaro narx qonunida ta'kidlanishicha shunday narx mavjudki, u davlatlar orasidagi tovar ayirboshlashni optimallashtiradi. Bu bozor narxi bo'lib, u talab va taklifga bog'liqdir.

Klassik siyosiy iqtisodchilarning nazariyasini rivojlantirib Gotfrid Xaberler o'z qarashlar konsepsiyasini nafaqat mehnatga, balki ishlab chiqarishning barcha omillariga e'tiborni qaratgan edi.

Xalqaro savdo oqimini nima bilan aniqlanishi va uning tarkibini Eli Xeksher va Bertil Olinlar o'zlarining zamonaviy qarashlarida aks ettirdilar. Ular nisbiy ustunlik tushunasini izohlab u yoki bu davlatning ma'lum bir tovarlarga ixtisoslashishini ularning ishlab chiqarish omillariga egalik darajasiga bog'liqdir deyilgan edi. E.Xeksher va B.Olin-narxlarning ishlab chiqarish omillariga tenglashtirish" nazariyasini ilgari surdilar.

1948 yilda Amerikalik iqtisodchilar P. Samuelson va V. Stolper o'z nazariyalarini kiritib Xeksher-Olin ta'limotining isbotini yanada mukammallashtirib, ishlab chiqarish omillaridan biri, texnika asosan bir mukammal raqobat va tovarlarning to'la

harakatchanligi mavjud bo'lganda xalqaro ayirboshlash ishlab chiqarish omillarining davlatlar orasidagi narxini tenglashtiradi degan edi.

Xalqaro savdoning zamonaviy nazariyalari o'z tarixiga ega, albatta. Mamlakatlarning nima sababdan o'zaro oldi-sotdi qilishi masalasi XVII asrning boshlaridanoq iqtisodchi olimlarni qiziqtirib kelgan. Endigina vujudga kelgan iqtisodiy ta'limot maktablari tashqi savdoni rivojlantirishga o'z e'tiborlarini karatishgan.

2.2. Xalqaro savdoning klassik nazariyalari *Merkantilistik nazariya.*

O'rta asrlar feodalizmining taraqqiyoti davrida dengiz sayyoxchiligi yutuqlariga asoslangan buyuk jugrofiy kashfiyotlar yangi qit'alarga borish imkoniyatini berdi. G'arbiy yarim sharda topilgan oltin undan pul sifatida foydalanish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Milliy davlatlar mustahkamlana bordi, ularning eng kuchlilari esa kuchsizlarini bosib olib uzlarining koloniyalariga aylantirdi va o'z ta'sir doiralarini kengaytirish uchun kurash olib bordi. Shaharlar iqtisodiy markazlar sifatida yana ham muhimroq ahamiyat kasb eta boshladi.

San'atdagi Uyg'onish davri ta'lim sohasida ham sifat jihatdan yangi pog'onaga sakrashga olib keldi. Ana shunday tarixiy vaziyatda o'z-o'zini ta'minlashga qaratilgan feodal nazariyalar doirasidan chetga chiqa oladigan va yangi xo'jalik tizimi doirasida tovarning ahamiyatini asoslab beradigan hamda milliy davlatlarning xorijga ekspansiyalarini amalga oshirishi zarurligini isbotlab beruvchi iqtisodiy nazariyaga ehtiyoj tug'ildi. Merkantilizm ana shunday nazariyaga aylandi.

Merkantilizm iqtisodiy ta'limotning bir yo'nalishi bo'lib, u yevropalik olimlar (Tomas Mun (1571-1641), Charles Davenant (1656-1714), Jaen Baptiste Colbert (1619-1683), Sir William Petty (1623-1687)) tomonidan ishlab chiqilgan. Merkantilistlar ishlab chiqarishning tovar tabiatiga urg'u berishgan.

Merkantilistlar nuqtai nazariga ko'ra, dunyo cheklangan miqdordagi boyliklarga ega, shuning uchun bir mamlakatning boyishi faqatgina boshqa mamlakatning kambag'allashuvi hisobiga yuz berishi mumkin. Boylikning ko'payishi qayta taqsimlanish orqali mumkin bo'lganligi bois, har bir mamlakatga kuchli iqtisodiyotdan tashqari armiya, xarbiy va savdo flotini o'z ichiga olgan kuchli davlat "mashina"si ham kerakki, u mamlakatning boshqa mamlakatlardan ustunligini ta'minlay olsin.

Merkantilistlar iqtisodiy tizimni uch tarmoqdan - ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligi tarmoqlari va xorijiy koloniyalardan tashkil topgan deb hisoblashadi. Savdogarlarga iqtisodiy tizimning muvaffaqiyatli faoliyat olib borishi uchun zarur bo'lgan eng muhim guruh, mehnatga esa asosiy ishlab chiqarish omili sifatida qaralgan.

Mamlakat boyligini bu mamlakatda mavjud bo'lgan oltin va kumush miqdori bilan bog'lagan holda, tashqi savdoning merkantilistik maktabi namoyondalari milliy mavqeni mustahkamlash uchun davlat quyidagilarni amalga oshirishi kerak deb hisoblaydi:

- ijobiy savdo balansini ushlab turish-tovarlarni mamlakatga olib kirishga

nisbatan ularni chetga ko'proq olib chiqish, zero bu mamlakatga oltin kirib kelishini ta'minlaydi, bu esa o'z navbatida ichki xarajatlar, ishlab chiqarish va bandlikni oshiradi;

- ijobiy savdo qoldig'ini ta'minlash maqsadida eksportni ko'paytirish va importni qisqartirish uchun tashqi savdoni tarif, kvota va savdo siyosatining boshqa dastaklari yordamida tartibga solish;

- chetga xomashyo olib chiqishni keskin chegaralash yoki ta'qiqlash, mamlakatda qazib olinmaydigan xomashyolarni chetdan bojlarsiz import qilishga ruxsat berish, bu oltin zaxiralarini jamlash va tayyor mahsulotlarning eksport narxlarini past darajada ushlab turish imkoniyatini beradi;

- koloniyalarning metropoliyadan tashqari barcha boshqa mamlakatlar bilan har qanday savdosini ta'qiqlash, faqat metropoliyagina koloniyalarda ishlab chiqarilgan tovarlarni xorijga sotishi mumkin, shu bilan birgalikda koloniyalarda tayyor tavarlar ishlab chiqarishni ta'qiqlash orqali ularni metropoliya uchun xomashyo yetkazib beruvchiga aylantirish.

Merkantilistik qarashlardan iqtisodiy tizim to'la bo'lmagan bandlik sharoitida faoliyat olib borayotganligi kelib chiqadi, buning natijasida esa chetdan kirib kelgan qo'shimcha oltin ortiqcha ishchi kuchi bilan birlashishi va ishlab chiqarishni ko'paytirishi mumkin. Aks holda esa, ya'ni to'liq bandlik nazarda tutilsa, chetdan oltin kirib kelishi inflyatsiyani o'sishiga olib keladi, bu esa ushbu oltinlardan samarali foydalanish imkoniyatini bermaydi.

Amaldagi iqtisodiy siyosat

Merkantilizm namoyondalari dunyoqarashlari bilan asoslangan amaliy iqtisodiy siyosat qimmatbaxo metallarni ishlatish va ayirboshlash ustidan davlat nazoratini o'rnatilishiga olib keldi. Hukumat xususiy shaxslar tomonidan oltin va kumushni chetga olib chiqishni ta'qiqlab qo'yishga harakat qila boshladi. Qo'lga tushib qolganlar turli jazolarga, hattoki o'lim jazosigacha mahkum qilindi.

Hukumat tashqi savdoni amalga oshirishni alohida yo'nalishlar bo'yicha va alohida kompaniyalargagina ruxsat berardi. Bu kompaniyalarning asosiy vazifasi savdo balansini ijobiy qoldiqqa erishishini ta'minlash edi. O'sha paytda vujudga kelgan savdo monopoliyalari-«Hudson Bay Company» va «Dutch East India Trading Company»- bir necha o'n yillab, XVIII asrning o'rtalarigacha faoliyat olib bordi. Bundan tashqari, hukumat eksportga subsidiyalar ajratgan, is'temol tovarlar importiga bojxona bojlari joriy etgan, ayni paytda eksport tovarga aylantirish mumkin bo'lgan xom ashyo importiga boj joriy etilmagan.

Merkantilistlarning xalqaro savdo nazariyasi uchun sezilarli hissasi shundaki, ular mamlakatning iqtisodiy tarakkiyotida xalqaro savdoning ahamiyatini qayd etdilar va uni rivojlantirish modellaridan birini ishlab chiqdilar. Ular zamonaviy iqtisodiyotda ishlatiladigan to'lov balansi tushunchasini birinchilardan bo'lib izohlab berishgan.

Merkantilistlar dunyoqarashlarining chegaralanib qolganligi shundaki, ular bir mamlakatning boyishi faqatgina u savdo olib borayotgan boshqa mamlakatning

kambagallashuvi hisobiga yuz berishi mumkin deb hisobladilar, xalqaro iqtisodiyot rivojlanib borishini, binobarin mamlakatning rivojlanishi mavjud bo'yluk chegarasida emas, balki bu bo'ylukni ko'paytirish hisobiga ham yuz berishi mumkinligini tushuna olmadilar. Biroq birmuncha keyinroq vujudga kelgan fiziokratlar ta'limotlaridan farqli o'laroq, merkantilistlarning karashlari ilmiy tafakkurni xalqaro iqtisodiyotda klassik maktab g'oyalari tomon undadi.

Merkantilistlar maktabi iqtisodiyotda bir yuz ellik yil hukmronlik qildi. Buning natijasida XVIII asrning boshlariga kelib, xalqaro savdo barcha mumkin bo'lgan, ba'zan umuman sun'iy cheklashlar turi bilan o'rab tashlandi. Turli davlatlar tomonidan ishlab chiqilgan savdo qoidalari nafaqat o'zaro savdo yo'liga ulkan g'ov bo'lardi, balki tug'ilib kelayotgan kapitalistik ishlab chiqarish ehtiyojlariga ham mos kelmas edi.

Ingliz iqtisodchisi David Xyum "narx-oltin-oqimlar" o'zaro ta'siri mexanizmini ishlab chiqish orqali birinchilardan bo'lib merkantilistlarga zarba berdi. U merkantilistlarning, mamlakat o'zida mavjud oltin miqdorini cheksiz ko'paytirib borishi mumkin, bu uning xalqaro bozordagi raqobatbardoshligiga ta'sir ko'rsatmaydi, degan fikrlarining noto'g'riligini ko'satib berdi.

David Xyum savdo balansini ijobiy qoldiqda ushlab turish natijasida oltinning oqib kirishi mamlakat ichida pul taklifining ortishiga, ish haqi va narxlarning ko'tarilishiga olib kelishi mumkinligiga o'z e'tiborini qaratdi. Narxlarning oshishi natijasida mamlakatning raqobatbardoshligi pasayadi. Aksincha, oltinning chiqib ketishi mamlakat ichida pul taklifining kamayishiga, ish haqi va narxlarning pasayishiga olib keladi va mamlakat raqobatbardoshligi ortadi. Binobarin, mamlakat savdo balansini qoldig'ini hamisha ijobiy holatda ushlab tura olmaydi - bunga ichki iqtisodiy omillar yo'l qo'ymaydi. Oltinning harakati milliy iqtisodiyotlarni sozlab turadigan nozik mexanizm hisoblanadi, buning natijasida eksport miqdori import miqdori bilan tenglashadi va savdo qoldig'i nolga aylanadi.

Bu tamoyil quyidagilarga asoslanib ishlab chiqilgan: muomaladagi pul miqdori bilan narx darajasi o'rtasida to'g'ridan to'g'ri bog'liqlik mavjud; har ikki mamlakatda to'liq bandlik hukmron; sotiladigan tovarlarga talab narx bo'yicha egiluvchan; tovarlar bozorida ham, ishlab chiqarish omillari bozorida ham sof raqobat hukmron; milliy valyuta oltinga, oltin milliy valyutaga erkin ayirboshlanadi.

Mana shu shartlar bajarilganda savdo balansining muvozanatlashuvi avtomat ravishda yuz beradi.

Shunday qilib, merkantilistlar birinchi bo'lib xalqaro savdoning o'ziga xos modelini taklif etdilar. Ular mamlakatning boyligi mamlakatda mavjud bo'lgan oltin va kumush miqdori bilan bog'liq deb hisobladilar. Merkantilistlar tovarlarni mamlakatga olib kirishga nisbatan ularni chetga qo'proq olib chiqish, eksportni ko'paytirish va importni qisqartirish uchun tashqi savdoni tartibga solish, chetga xomashyo olib chiqishni keskin chegaralash yoki ta'qiqlash, xomashyolarni chetdan bojlarsiz import qilishga ruxsat berish, koloniyalarning metropoliyadan tashqari barcha boshqa

mamlakatlar bilan har qanday savdosini ta'qiqlash kerak deb ta'kidlaydilar.

Mana shu shartlar bajarilganda savdo balansining muvozanatlashuvi avtomat ravishda yuz beradi.

Shunday qilib, merkantilistlar birinchi bo'lib xalqaro savdoning o'ziga xos modelini taklif etdilar. Ular mamlakatning boyligi mamlakatda mavjud bo'lgan oltin va kumush miqdori bilan bog'liq deb hisobladilar. Merkantilistlar tovarlarni mamlakatga olib kirishga nisbatan ularni chetga ko'proq olib chiqish, eksportni ko'paytirish va importni qisqartirish uchun tashqi savdoni tartibga solish, chetga xomashyo olib chiqishni keskin chegaralash yoki ta'qiqlash, xomashyolarni chetdan bojlarsiz import qilishga ruxsat berish, koloniyalarning metropoliyadan tashqari barcha boshqa mamlakatlar bilan xar qanday savdosini ta'qiqlash kerak deb tasqildaydilar. Bu maktab namoyondalari ilk bor tashqi savdo va mamlakatning ichki iqtisodiy rivojlanishi urtasidagi o'zaro bog'liqlikni ko'rsatib berdilar.

Keyinchalik klassik nomini olgan maktab vakillari tashqi savdoga merkantilistcha qarashlarga keskin zarba berishdi.

Mutlaq ustunlik nazariyasi

Merkantilistlarga keskin zarba bergan iqtisodchilardan biri Adam Smit bo'ldi. Adam Smit millat boyligi to'plangan oltin miqdoriga emas, balki mamlakatning pirovard tovar va xizmatlar ishlab chiqara olish kobilyatiga ko'proq bog'liqligini aniq-ravshan asoslab berdi. Shuning uchun ham asosiy masala oltinga ega bo'lishda emas, asosiy masala mehnat taqsimoti va mehnat kooperatsiyasi hisobiga ishlab chiqarishni rivojlantirish hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchilar iqtisodiy jihatdan mutlaq erkin, mavjud qonunlar doirasida o'z faoliyatlari turini mustaqil ravishda tanlay oladigan sharoitlarda eng yaxshi natijaga erishish mumkin. Bu siyosat "lesse-fer" nomini oldi.

«Lesse-fer» (fr. laissez-faire)— ***iqtisodiyot va erkin raqobatga davlatning aralashmaslik siyosati.***

Adam Smitning tashqi savdo siyosati bir qancha farazlarga asoslangan. U quyidagilarni aksioma sifatida qabul qiladi:

- Mehnat yagona ishlab chiqarish omili;
- To'liq bandlikka erishilgan, ya'ni barcha mavjud resurslardan tovar ishlab chiqarishda foydalaniladi;
- Xalqaro savdoda ikki mamlakat ishtirok etadi, bu mamlakatlar ikki xil tovar bilan o'zaro savdo olib boradi;
- Ishlab chiqarish xarajatlari doimiy, ularning kamayishi tovarga bo'lgan talabni ko'paytiradi;
- Bir tovarning narxi ikkinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan mehnat bilan ifodalangan;
- Tovarni bir mamlakatdan ikkinchisiga tashish bo'yicha transport xarajatlari nolga teng;
- Tashqi savdo cheklashlar va reglamentatsiyalardan xoli. Adam Smit

qarashlariga muvofiq ravishda:

- Hukumat tashqi savdoga aralashmasligi, ochik bozorlar rejimi va erkin savdoni qo'llab-quvvatlashi kerak;
- Millatlar, xususiyl shaxslar ham o'zlari ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishi va bu tovarlarni ishlab chiqarilishida boshqa mamlakatlar ustunlikka ega bo'lgan tovarlarga ayirboshlash asosida savdo qilishi kerak;
- Tashqi savdo bozorni mamlakat sarxadlaridan tashqariga kengaytirish orqali mehnat samaradorligini rivojlantirishni rag'batlantiradi;
- Eksport mamlakat iqtisodiyoti uchun ijobiy omil sanaladi, zero u mamlakat ichkarisida sotish imkoniyati bo'lmagan ortiqcha tovarlarni sotish imkoniyatini beradi
- Eksportga subsidiyalar ajratilishi aholi uchun ortiqcha soliq hisoblanadi va ichki narxlarning ortishiga olib keladi, shuning uchun bu subsidiyalar bekor qilinishi kerak.

Mutloq ustunlik nazariyasi — mamlakatlar o'zlari eng kam xarajatlar bilan ishlab chiqaradigan (ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega bo'lgan) tovarlarni eksport qiladi va boshqa mamlakatlarda eng kam xarajatlar bilan ishlab chiqariladigan (ishlab chiqarishda savdo hamkorlari mutlaq ustunlikka ega bo'lgan) tovarlarni import qiladi.

Agar ikki mamlakat savdo hamkoriga nisbatan kam xarajatlar bilan ishlab chiqaradigan (ya'ni mamlakat ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha mutlaq ustunlikka ega bo'lgan) tovarlar bilan o'zaro savdo qilganda xalqaro savdo foydali bo'ladi. Mehnat yagona ishlab chiqarish omili bo'lganligi bois ishlab chiqarish xarajatlarida mutlaq ustunlik sharti bir birlik tovarni ishlab chiqarishga sarflanadigan vaqt bir mamlakatda ikkinchisidan kamroq bo'lishini anglatadi. Agar to'liq bandlik hukmron bo'lsa, ya'ni tovarlar ishlab chiqarishda barcha mavjud resurslardan to'liq foydalanilyapti deb faraz qilaylik, bir mamlakat doirasida bu shartning bajarilishini quyidagi formula orqali ifodalanilishi mumkin:

$$A_1Q_1 + A_2Q_2 \leq L, (1)$$

Bu yerda:

A_1 — bir birlik birinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt,

A_2 — bir birlik ikkinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt,

Q_1 — ishlab chiqarilgan birinchi tovar miqdori,

Q_2 — ishlab chiqarilgan ikkinchi tovar miqdori,

L — mamlakatdagi mavjud mehnat resurslari. Formuladan ko'rinib turibdiki, birinchi tovar ishlab chiqarishni ko'paytirish uchun mamlakat ikkinchi tovar ishlab chiqarishini qisqartirishga majbur. Va, aksincha, ikkinchi tovar ishlab chiqarilishining har qanday ko'paytirilishi birinchi tovar ishlab chiqarilishining kamayishiga olib keladi.

Ikkinchi mamlakatni ko'rib chiqaylik. Bu mamlakatda A_1' — bir birlik birinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt, A_2' — bir birlik ikkinchi tovarni ishlab

chiqarishga sarflangan vaqt.

Agar birinchi mamlakatda birinchi tovarni ishlab chiqarish uchun ikkinchi mamlakatga nisbatan kam vaqt sarflansa (bu birinchi mamlakat ikkinchisiga nisbatan mutlaq ustunlikka ega ekanligini bildiradi) bu mamlakat bu tovarni ikkinchi mamlakatga eksport qiladi: $A1 < A1'$

Agar ikkinchi mamlakatda ikkinchi tovarni ishlab chiqarish uchun birinchi mamlakatga nisbatan kam vaqt sarflansa (bu ikkinchi mamlakat birinchisiga nisbatan mutlaq ustunlikka ega ekanligini bildiradi) bu mamlakat ikkinchi tovarni birinchi mamlakatga eksport qiladi: $A2 < A2'$

Mutlaq ustunlik nazariyasining kuchli tomoni shundaki, u mehnatning qiymat nazariyasiga asoslangan va mehnat taqsimotining yaqqol ustunliklarini nafaqat milliy miqyosda, balki xalqaro miqyosda ham ko'rsatib beradi. Xalqaro savdoni tushuntirib berishda uning cheklanganligi ham yaqqol ko'rinib turadi.

Bu nazariya u yoki bu tovarlarni ishlab chiqarishda mutlak ustunlik bo'lmaganda mamlakatlarda nima sababdan o'zaro savdo olib borishini tushuntirib bera olmaydi.

Nisbiy ustunlik nazariyasi

Adam Smit nazariyasiga ko'ra, ishlab chiqarish omillari mamlakat ichkarisida to'liq harakatchan, ya'ni ular yuqori mutlaq ustunlikka ega bo'ladigan hududlarga bema'lol ko'chib o'ta oladi. Ertami kechmi ishlab chiqarish omillarining ko'chib o'tishi natijasida bir hududning boshqasidan ustunligi yo'qolib boradi va omillardan keladigan foyda barobarlashib boradi. Demak, o'zaro savdo to'xtab qolishi kerakdek tuyuladi. Biroq David Rikardo mutlaq ustunliklar nazariyasini rivojlantirdi va ikki mamlakat o'rtasida o'zaro savdo ularning hech biri ma'lum bir tovarni ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega bo'lmaganda ham foydali bulishini ko'rsatib berdi.

Mutlaq ustunlik nazariyasidagi kabi ma'lum bir farazlardan kelib chiqib, nisbiy ustunlik nazariyasi muqobil narx yoki boshqacha aytganda, o'rnini qoplash xarajatlari (narxi) tushunchasidan foydalaniladi. Muqobil narx ikki tovarning ularni ishlab chiqarishga sarflangan ish vaqti orqali ifodalangan narxlarini solishtirishni aks ettiradi (1 birlik tovar ishlab chiqarishga 2 soatlik mehnat sarflangan). O'rnini qoplash xarajatlari ma'no jihatidan muqobil narxga deyarli mos keladi, farqi shundaki, bunda mehnat sarfiga teskari miqdorlar - vaqt birligida ishlab chiqarilgan tovar birliklari solishtiriladi (1 soat vaqt birligida 1/5 birlik tovar ishlab chiqarilgan).

Muqobil narx (opportunity cost) — bir birlik tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqtining boshqa bir birlik tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqti bilan ifodalanishidir.

Ikki o'zgaruvchi orasidagi to'g'ridan to'g'ri bog'liqlikni hisobga olgan holda, 2-tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan vaqt miqdori bilan ifodalangan 1-tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan muqobil xarajatlar $A1/A2$ ni tashkil qiladi.

Faraz qilaylik, ma'lum bir tovarlarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan muqobil xarajatlar I mamlakatda II mamlakatga nisbatan kamroq, ya'ni:

$$(A1/A2) < (A1 */A2 *) \quad (1)$$

Yoki boshqacha ifodalaganda,

$$(A1/ A1 *) < (A2/A 2 *) \quad (2)$$

(1) formula nisbiy ustunlikni ifoda etuvchi formula bo'lib, u ma'lum bir mamlakatda 2-tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xarajatlar orqali ifodalangan 1-tovarga sarflangan ishlab chiqarish xarajatlari boshqa mamlakatda xuddi shu tovarni (2-tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xarajatlar bilan ifodalangan) ishlab chiqarish xarajatlaridan kamligini ko'rsatadi. Bu har qanday ikki mamlakat va har qanday ikki tovar uchun o'rinlidir, zero nisbiy ustunlik faqatgina har bir mamlakatdagi mehnat samaradorligi nisbatiga bog'liq bo'ladi.

@ Nisbiy ustunlik nazariyasi — agar bir mamlakat boshqa mamlakat bilan solishtirganda nisbatan kamroq xarajatlar bilan ishlab chiqara oladigan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashsa ularning birida ishlab chiqarish boshqasiga nisbatan mutlaq samaraliroq bo'lishidan qat'iy nazar o'zaro savdo har ikki mamlakat uchun foydali bo'ladi.

Nisbiy talab (RD — relative demand) va nisbiy taklif (RS — relative supply) grafiklarini chizish uchun I va II mamlakatlarda ishlab chiqarilgan 1- tovar va 2-tovarlarning nisbiy miqdori bilan ularning nisbiy narxlari o'rtasidagi bog'liqlikni o'rnatish kerak.

Har ikki mamlakat tomonidan ishlab chiqarilgan 1-tovarning nisbiy miqdori quyidagicha bo'ladi:

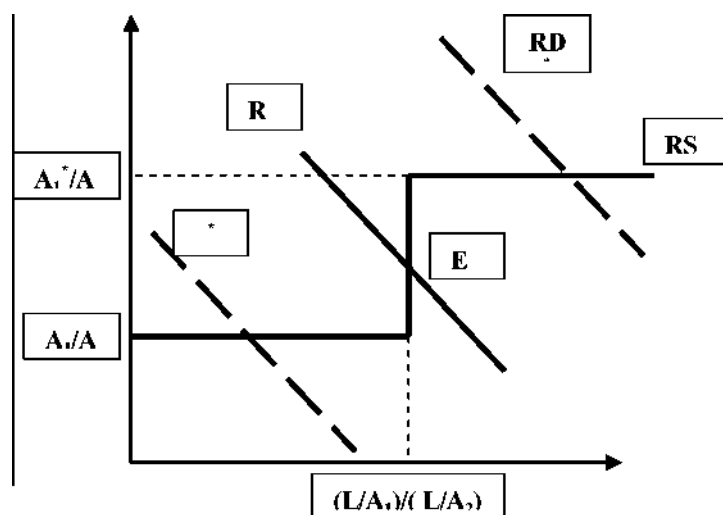
$$(Q1 + Q1 *) / (Q2 + Q2 *) \quad (1)$$

1-tovarning nisbiy jahon narxi esa quyidagiga teng bo'ladi:

$$P1/P2 \quad (2)$$

Ushbu holatni quyidagi 2.2.1.-rasm misolida ko'rishimiz mumkin.

I mamlakat 1-tovarni ishlab chiqarishda nisbiy ustunlikka ega. Bu esa 1- tovarning

sarflangan mehnat xarajatlarini solishtirish orqali ifodalangan nisbiy narxi II mamlakatdagiga nisbatan kamligini bildiradi va rasmda 1-tovarning II

mamlakatdagi nisbiy narxi (A_1/A_2) dan pastroqda joylashgan. 1- tovarning nisbiy taklifi uning I va II mamlakatlardagi nisbiy bahosi hamda uning jahon bozoridagi nisbiy narxiga bog'liq bo'ladi.

2.2.1- rasm. Nisbiy jahon narxining shakllanishi.

Nazariy jihatdan bir necha variant bo'lishi mumkin: Agar 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning I mamlakatdagi nisbiy narxidan ($P_1/P_2 < A_1/A_2$), o'z navbatida, II mamlakatdagi nisbiy narxidan ham pastroq bo'lganda 1-tovar ishlab chiqarilmaydi, zero uni sotish foyda keltirmaydi, chunki jahonda ikki mamlakat bor xolos.

Agar 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning I mamlakatdagi nisbiy narxiga teng bo'lsa ($P_1/P_2 = A_1/A_2$), bu vaziyatda I mamlakatdagi ishchilar har ikki tovar uchun bir xil narxga ega bo'lishadi, shuning uchun ularga bu ikki tovardan qaysi birini ishlab chiqarishning farqi yo'q (RS nisbiy taklif grafigining pastki gorizontall qismi).

Agar 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning I mamlakatdagi nisbiy narxidan yuqori ($P_1/P_2 > A_1/A_2$) bo'lsa, bu mamlakat 1-tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. Ayni paytda, 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning II mamlakatdagi nisbiy narxidan pastroq bo'lganda ($P_1/P_2 < A_1^*/A_2^*$) II mamlakat 2-tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi (PS nisbiy taklif nisbiy taklif egri chizig'ning vertikal qismi). Har ikki mamlakatdagi mehnat resurslari (mos ravishda L va L^*) cheklanganligi bois, I mamlakat 1-tovarga ixtisoslashganda uni ishlab chiqarish hajmi L/A_1 va o'z navbatida, II mamlakat 2-tovarga ixtisoslashganda uni ishlab chiqarish hajmi L^*/A_2 ni tashkil etadi. Shuning uchun 1-tovarning nisbiy narxi A_1/A_2 va A_1^*/A_2^* chegarasida bo'ladi, bu tovarning nisbiy taklifi esa quyidagiga teng bo'ladi:

$$(L/A_1)/(L^*/A_2^*) \quad (3)$$

Agar 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning II mamlakatdagi nisbiy narxiga teng bo'lsa ($P_1/P_2 = A_1^*/A_2^*$), II mamlakat uchun qaysi tovarni ishlab chiqarishning farqi yo'q: 1-tovar uchun ham, 2-tovar uchun ham bir xil narxga ega bo'ladi (RS nisbiy taklif

nisbiy taklif egri chizig'ning yuqori gorizonta qismi).

Agar 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning II mamlakatdagi nisbiy narxidan yuqori ($P1/P2 > A1^*/A2^*$), o'z navbatida, I mamlakatdagi nisbiy narxdan ham yuqori bo'lganda 2-tovar ishlab chiqarilmaydi, Har ikki mamlakat 1- tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. 1-tovar nisbiy taklifi grafigi cheksizlikka intiladi.

Mamlakatlar o'zlari nisbiy ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashganda o'zaro savdo har ikki mamlakat uchun qay darajada nafliligini qanday hisoblash mumkin degan haqli savol tug'iladi.

Savdodan keladigan yutuq (gains from trade) — mamlakatlar o'zlari nisbiy ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashganda savdoda ishtirok etuvchi har ikki mamlakat bu savdodan oladigan iqtisodiy naf.

Savdodan keladigan yutuq mamlakatning o'z tovarlari hisobiga ichki bozordagiga nisbatan chetdan xorijiy tovarlarga ko'proq ega bo'lishi natijasida vujudga keladi. Savdodan keladigan yutuqqa ikki taraflama qarash mumkin: mehnat xarajatlarini tejash va iste'molning ko'payishi.

I mamlakat bir birlik ish vaqtida $1/A1$ ta 1-tovarni va $1/A2$ ta 2-tovarni ishlab chiqara oladi, 1-tovarning 2-tovar narxi orqali ifodalangan nisbiy narxi avvalgidek, $P1/P2$ ga teng. Binobarin, mamlakat vaqt birligida $(1/A1) \times (P1/P2)$ ta 2-tovarni import qila oladi. Toki 1-tovarni xorijga sotish orqali II mamlakatdan 2-tovarni o'z ichki bozoriga nisbatan ko'proq sotib olish imkoni bor ekan, chetdan tovar sotib olish I mamlakat uchun foydali bo'ladi, ya'ni:

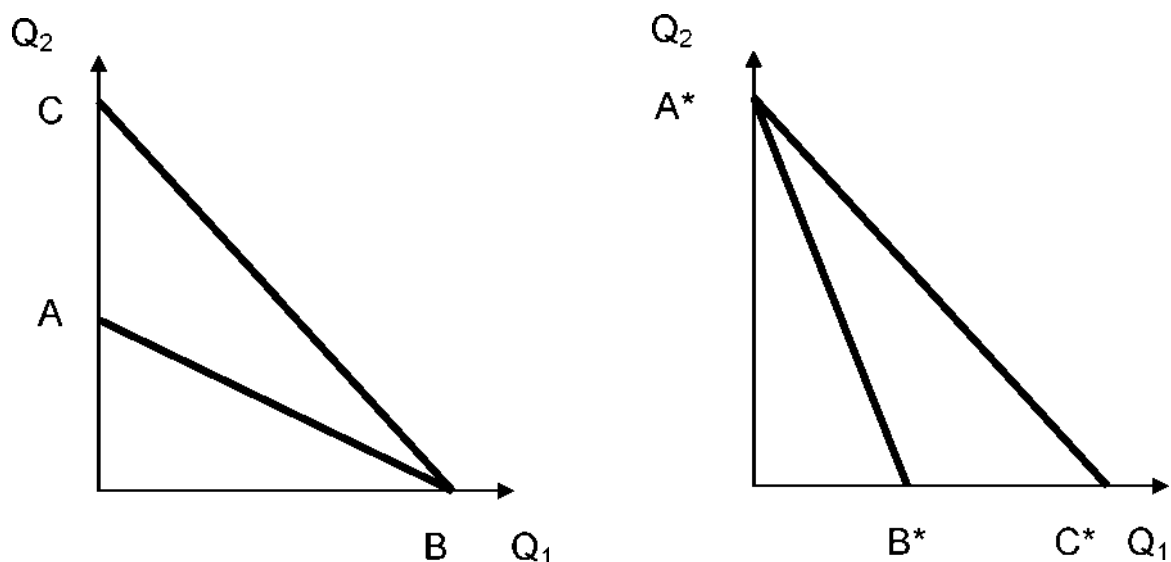
(1)

Yoki tengsizlikni har ikki tomonini $(1/A_1)$ ga bo'lsak:

$$(P1/P2) > (A1/A2) \quad (2)$$

2 tengsizlik nisbiy ustunlik nazariyasining mamlakatlar o'zlari nisbiy ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini ifoda etuvchi asosiy tenglamasiga ekvivalent. Shuning uchun I mamlakat uchun 2- tovarga ega bo'lishning eng samarali usuli 1-tovarni ko'proq ishlab chiqarib uni 2-tovarga ayirboshlashdan iborat. II mamlakat uchun esa aksincha, 1 -tovarga ega bo'lishning eng samarali usuli 2-tovarni ko'proq ishlab chiqarib uni 1- tovarga ayirboshlashdan iborat.

Savdodan keladigan yutuqni har ikki mamlakatda birinchi va ikkinchi tovarlar

iste'moli miqdorining qanchaga ko'payishi ham belgilaydi. (2.2.2.- rasm).

2.2.2.-rasm. Savdo natijasida iste'molning ortishi.

Agar I mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i AB, II mamlakatniki esa A^*B^* ni tashkil etsa, mamlakatlar o'rtasida savdoning rivojlanishi natijasida ularning har biri birinchi va ikkinchi tovarlarni ko'proq miqdorda iste'mol qila oladi. Natijada I mamlakat ixtiyorida C ta 2- tovar, II mamlakat ixtiyorida esa S^* ta 1-tovar bo'ladi. Rasmdan ko'rinib turibdiki, har ikki holatda ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i surildi va OCB hamda OA^*C^* uchburchaklarning yuzi oldingi AOV (I mamlakat uchun) hamda OA^*V^* (II mamlakat uchun) uchburchaklar yuzidan sezilarli darajada kattaroqdir.

Nisbiy ustunliklar nazariyasida jahon ikki mamlakatdan iborat va ular ikki tovar bilan savdo qiladi deb faraz qilingan edi. Amalda esa bunday holatning bo'lishi mumkin emas, albatta. Jahondagi mamlakatlar ichidan ikkitasining faqat ikki tovar bilan o'zaro savdosini o'rganmoqchi bo'lsak ham, bu savdoni ushbu mamlakatlar va boshqa mamlakatlar umumiy savdosidan hamda juda ko'p miqdordagi tovarlar orasidan ajratib olishning imkoni yo'q.

Nisbiy ustunlik nazariyasining ahamiyatini baholash juda mushkul, albatta. U bir necha o'n yillar davomida xalqaro savdoni tushuntirib beruvchi va barcha iqtisodiy bilimlarga kuchli ta'sir o'tkaza olgan asosiy nazariyalarning biri bo'lib qoldi. Iqtisodiyotdagi klassik maktab vakillari tomonidan qilingan ko'p sonli o'zgartirishlar va kengaytirishlar bilan nisbiy ustunlik nazariyasi amalda birinchi bo'lib jami talab va jami taklif muvozanatini izohlab berdi. Tovar qiymati uni ishlab chiqarishga sarflangan mehnat miqdori bilan aniqlanishi ko'zda tutilgan bo'lsa-da, nisbiy ustunlik nazariyasi tovarning qiymati ushbu tovarga ham mamlakat ichidagi, ham xorijdagi jami talab va taklifning nisbati bilan aniqlanishini ko'rsatib berdi.

Albatta, nisbiy ustunlik nazariyasi mavhum va juda soddalashtirilgan tabiatga ega

va xalqaro savdoga bevosita ta'sir ko'rsatadigan bir qator hodisalarni e'tiborga olmaydi. Nazariyaning cheklanganligi uni yaratilishida qilingan farazlar bilan bog'liq. Shuning uchun u yoki bu tovar oqimlarini nisbiy ustunlik nazariyasini qo'llagan holda tahlil qilishda quyidagilarni e'tiborga olish kerak, ya'ni bu nazariya:

- transport xarajatlarini e'tiborga olmaydi, bu xarajatlar shunday miqdorga yetishi mumkinki, mamlakat bir tovarni ishlab chiqarishga sarflangan mehnat xarajatlari bo'yicha nisbiy ustunlikka ega bo'lsa-da, ushbu tovarni xorijga eksport qilish naf keltirmasligi mumkin;

- mamlakat ichida daromadlarning qayta taqsimlanishiga, narx va ish haqining o'zgarishiga, inflyatsiya, xalqaro kapital harakatiga tashqi savdoning ta'sirini inobatga olmaydi;

- faqat bitta ishlab chiqarish omili (mehnat) mavjudligidan kelib chiqadi, mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmaganligi kabi xalqaro savdoning dastlabki shartlariga e'tibor bermaydi;

- to'liq bandlik shartidan kelib chiqadi, ya'ni ishchilar bir tarmoqdan ketar ekan boshqa yanada samaraliroq tarmoqda ish topadi, ishsiz qolmaydi deb faraz qilinadi;

- biri ikkinchisi oldida nisbiy ustunlikka ega bo'lmagan taxminan bir xil mamlakatlar o'rtasidagi savdoni tushuntirib bera olmaydi.

Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi

Nisbiy narxlardagi farq mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan notekis ta'minlanganligi bilan tushuntiriladi degan g'oyani ilgari suruvchi xalqaro savdo nazariyasi ham mutlaq va nisbiy ustunlik nazariyalari kabi bir qator gipotezalarga asoslangan.

Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi ishlab chiqarish omillari, bozor, ishlab chiqarish, tovarlar tabiatiga o'ziga xos munosabat jihatidan gipotezalarga asoslangan. Bu gipotezalarning ko'pchiligidan mutlaq va nisbiy ustunlik nazariyalarida ham foydalanilgan. Farqi shundaki, ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasida avvalgidek ikki mamlakat va ikki tovar bo'lsa- da, tovarning biri mehnat sig'imli, ikkinchisi kapital sig'imli bo'lib, ishlab chiqarish omillari ham ikkita: mehnat – Ye, hamda kapital - K. Bundan tashqari har ikki mamlakat ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmagan. Mehnatning qiymat nazariyasi inkor etilmaydi, faqatgina qiymatning yaratilishida mehnatdan tashqari boshqa ishlab chiqarish omillari ham ishtirok etadi, degan fikr bilan to'ldiriladi. Ayni paytda mamlakat u yoki bu tovarga to'liq ixtisoslashmaydi va har ikki mamlakatda texnologiya bir xil. Shunday qilib, ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasidagi asosiy gipotezalardan biri alohida olingan tovarning mehnat yoki kapital sig'imlilik hamda mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmaganligi hisoblanadi.

Omillar intensivligi (factor intensity)— ma'lum bir tovarni yaratish uchun ishlab chiqarish omillari nisbiy sarfini belgilovchi ko'rsatkich.

2-tovar 1-tovarga nisbatan kapital sig'imliroq hisoblanadi, agar bu tovarni ishlab

chiqarishda sarflangan mehnat va kapital xarajatlari nisbati 1-tovarga sarflangan xuddi shu xarajatlar nisbatidan ko'proq bo'lsa, ya'ni:

$$(K2/L2) > (K1/L1)$$

Omillar seroblighi (factor abundance)— mamlakatning ishlab chiqarish omillari bilan nisbiy ta'minlanganligini belgilovchi ko'rsatkich.

Omillar seroblighi ikki usul bilan aniqlanishi mumkin: har bir ishlab chiqarish omilining nisbiy narxlari orqali va ishlab chiqarish omillarining mutlaq miqdori orqali. II mamlakat kapital bilan yaxshiroq ta'minlangan sanaladi, agar bu mamlakatda kapital va mehnat narxlari nisbati birinchi mamlakatdagi xuddi shu nisbatdan kichikroq bo'lsa, ya'ni kapital II mamlakatda I mamlakatga nisbatan arzonroq bo'lsa:

$$(Pk */PL *) < (Pk/PL)$$

Odatda kapital bahosi deganda foiz stavkasi, mehnat bahosi deganda esa ish haqi tushuniladi. Bu yerda ham gap omillari intensivligi holatidagi kabi nisbiy ko'rsatkichlar haqida ketyapti.

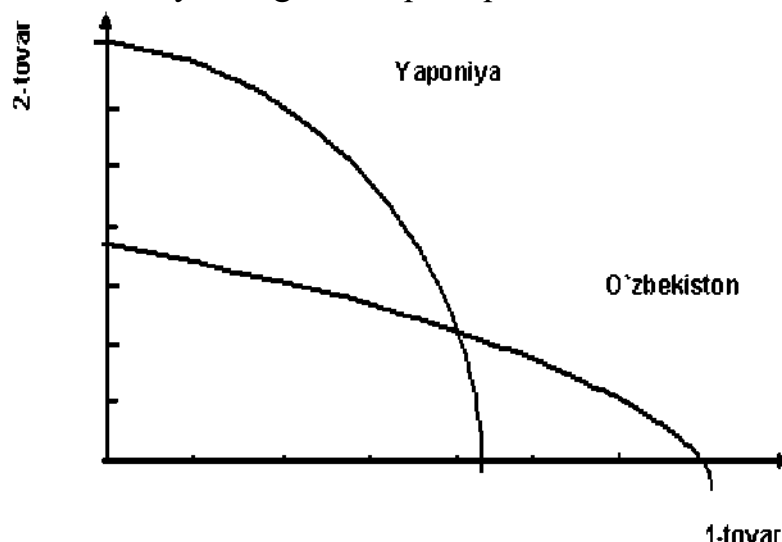
Agar omillar seroblighini ishlab chiqarish omillarining mutlaq miqdori bilan aniqlaydigan bo'lsak, u holda II mamlakatda mavjud kapital umumiy hajmining ishchi kuchi umumiy hajmiga nisbati I mamlakatdagi xuddi shu nisbatdan yuqoriroq bo'lsa, II mamlakat I mamlakatga nisbatan kapitalga boy sanaladi:

$$(Tk/TL) > (Tk */TL *)$$

Omillar seroblighining birinchi ta'rif bozor muvozanatining har ikki tomoni - talab va taklifni hisobga oladi, chunki ta'rif omillar narxi orqali berilyapti, narx esa talab va taklifning muvozanati natijasidir. Ishlab chiqarish omillari narxi u yoki bu mamlakatda ularga ega bo'lish imkoniyati darajasini hamda uning texnologik rivoji saviyasini aks ettiradi. Ikkinchi ta'rif esa talabni inkor etgan holda faqatgina taklifni inobatga oladi. Taklif ham ushbu holatda juda muhim, chunki u yaratilishida ishlab chiqarish omillari foydalaniladigan pirovard tovarlarga bo'lgan talabdan kelib chiquvchi hosilaviy talab hisoblanadi.

Turli ta'riflardan foydalanish ham bir xil, ham turli natijalarga olib kelishi mumkin. Agar birinchi va ikkinchi tovarlarga har ikki mamlakatda talab bir xil bo'lsa, har bir ta'rifdan foydalanish natijasi bir xil bo'ladi: Yaponiyada kapitalning umumiy miqdorining mehnatning umumiy miqdoriga nisbati O'zbekistondagiga nisbatan kamroq bo'lgani bois Yaponiya har ikki ta'rif bo'yicha kapital serob mamlakat hisoblanishi mumkin. Agar O'zbekistonga nisbatan Yaponiyada kapitalga talab ortib bordi deb faraz qilsak, bu mamlakatda kapital taklifi nisbatan ko'p bo'lishidan qat'iy nazar, Yaponiyada kapitalning nisbiy narxi O'zbekistonga nisbatan yuqori bo'ladi. Bu vaziyatda Yaponiya ikkinchi ta'rifga ko'ra, mutlaq miqdor bo'yicha kapital serob, ammo nisbiy narxlarga asoslangan birinchi ta'rifga ko'ra esa mehnat serob mamlakat hisoblanadi, chunki bu mamlakatda mehnat narxi nisbatan arzon bo'ladi. Shunga

o'xshash ziddiyatlarga duch kelmaslik uchun u yoki bu mamlakatda omillar serobligini aniqlashda birinchi ta'rifdan foydalangan ma'qulroq.

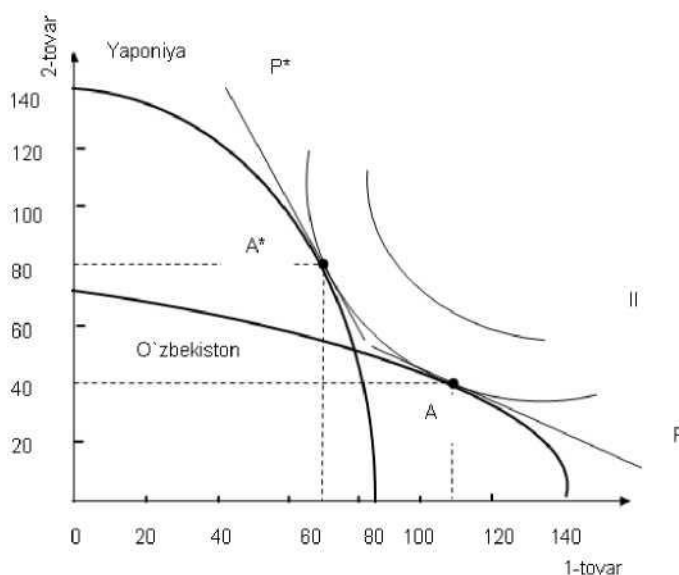

2.2.1. -rasm. Mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan notekis ta'minlanganligi holatidagi ishlab chiqarish imkoniyatlari chegaralari.

Ishlab chiqarish omillari bilan notekis ta'minlanganligi nazariyasi xalqaro savdo uchun asos sifatida bir-biri bilan o'zaro bog'liq ikki teorema ko'rinishida ifodalanishi mumkin: Xeksher-Olin teoremasi va ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi teoremasi.

Xeksher-Olin teoremasi (Heckscher—Ohlin Theorem) —har bir mamlakat o'z ishlab chiqarishlarida nisbatan katta hajmga ega bo'lgan omillarni talab etuvchi mahsulotlarni ustun darajada ishlab chiqarish va eksport qilishga ixtisoslashadi, binobarin, bu mamlakatlar milliy xo'jalik nuqtai nazaridan nisbatan kamchil omillar bilan ta'minlangan tovarlarni import qiladilar.

O'zbekiston mehnat serob mamlakat, 1-tovar esa mehnat sig'imli tovar bo'lgani bois, bu mamlakat 1-tovarni ishlab chiqaradi va eksport qiladi. Yaponiya kapital serob mamlakat, 2-tovar esa kapital sig'imli tovar bo'lgani sababli bu mamlakat 2-tovarni ishlab chiqaradi va eksport qiladi. Nisbatan serob ishlab chiqarish omillari egalari savdodan yutadi, nisbatan kamchil ishlab chiqarish omillari egalai esa savdodan yutqazadi.

2.2.2. -rasm. Mamlakatlarning ixtisoslashuvga kirishi

Teoremani isbotlash va tushuntirish uchun grafiklarga murojaat qilamiz. O'zbekiston mehnat serob mamlakat, 1-tovar mehnat sig'imli tovar, Yaponiya kapital serob mamlakat, 2- tovar esa kapital sig'imli tovar ekanligini eslatib o'tamiz. Qabul qilingan shartlarga muvofiq ravishda teorema har ikki mamlakatdagi iste'molchilar juda o'xshash yoki deyarli bir xil didga ega ekanligini nazarda tutadi.

Nazariy jihatdan har bir mamlakatdagi iste'molchilarning did va istaklari shunchalik farq qilishi mumkinki, befarqlik egri chizig'i umuman mos kelmasligi va hattoki umuman kesishmasligi mumkin. Bu holatda Xeksher- Olin teoremasi bajarilmaydi. Bu teorema iste'molchilar xohish va istaklari har ikki mamlakatda batamom bir xil va yagona befarqlik egri chizig'iga qo'shilib ketishini talab etmaydi, balki bu xohish istaklar mamlakatlarni avtarkiya sharoitida qoldiradigan va ularni o'zaro savdo qilishdan voz kechishga olib keladigan darajada farq qilmaydi deb taxmin qiladi. Shunday bo'lsa-da, har bir mamlakatdagi iste'molchilarning did va istaklari shunchalik o'xshashki, befarqlik egri chizig'i har ikki mamlakat uchun bir xil bo'lsin deb faraz qilamiz.

Yagona befarqlik egri chizig'i O'zbekistonning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i bilan A nuqtada o'zaro yagona nuqtaga ega. Yaponiyada esa bu A* nuqtada joylashgan. Shunday qilib, I befarqlik egri chizig'i va A hamda A* nuqtalar o'zaro savdo bo'lmagan sharoitda har ikki mamlakatdagi mumkin bo'lgan maksimal ishlab chiqarish va iste'mol hajmini ifoda etadi, urinma chiziqlar esa, 1- va 2-tovarning O'zbekiston va Yaponiyadagi nisbiy narxlarini (P va P^*) ko'rsatadi. Grafikdan $P < P^*$ ekanligi ko'rinib turibdi, binobarin O'zbekiston 1-tovarni, Yaponiya 2-tovarni ishlab chiqarish bo'yicha nisbiy ustunlikka ega.

Savdoni rivojlantirgan holda mehnat serob sanalgan O'zbekiston mehnat sig'imli 1-tovarni, kapital serob bo'lgan Yaponiya esa kapital sig'imli 2-tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslasha boshlaydi

Bunda ishlab chiqarish va iste'mol hajmini ko'rsatuvchi nuqtalar O'zbekistonda A dan B ga, Yaponiyada A* dan B* ga ko'chadi. Ixtisoslashuv mamlakatlar umumiy ekvivalent nisbiy jahon narxi – 1-darajasiga chiqquncha davom etadi. Bu narx esa, yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, har ikki mamlakatdagi savdo boshlanmasdan oldingi ichki narxlar o'rtasida joylashdi, ya'ni $P < P_w < P^*$. Chizmada 1 har ikki mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i va yangi II befarqlik egri chizig'iga o'tkazilgan urinmani aks ettiradi.

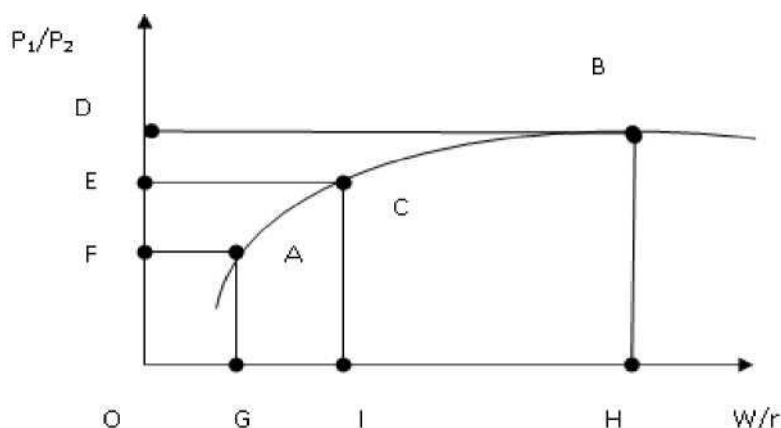
E nuqta A nuqta bilan solishtirganda O'zbekistonda —o'z tovari “begona” tovardan kam iste'mol qilinganligini nazarda tutsa-da, O'zbekiston o'zaro savdodan yutadi, chunki uning yangi befarqlik egri chizig'i yuqoriroqda joylashgan va iste'molning ortganligini ko'rsatib turibdi. Xuddi shunday holat Yaponiyada ham kuzatiladi: E* nuqta A* nuqta bila solishtirganda Yaponiyada —o'z tovari “begona” tovardan kam iste'mol qilinganligini nazarda tutsa-da, Yaponiya ham o'zaro savdodan yutadi, chunki uning yangi befarqlik egri chizig'i ilgarisidan yuqoriroqda joylashgan va iste'molning ortganligini ko'rsatib turibdi. Demak, har ikki mamlakat o'zaro savdo natijasida yutuqqa erishdi, zero ularning befarqlik egri chiziqlari grafikda yuqoriga ko'tarildi.

Savdo natijasida ayirboshlanayotgan tovarlarning nisbiy narxlari bir- biriga yaqinlashish tamoyiliga ega. Agar tovarlarning nisbiy narxi mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganligi darajasi hamda bu omillarning nisbiy narxlariga bog'liq deb faraz qilinsa, tabiiy savol tug'iladi: tovarlar narxining muvozanatlashishi ishlab chiqarish omillari narxiga qanday aks ta'sir ko'rsatadi?

Amerikalik iqtisodchi Pol Samuelson bu savolga javob bera oldi. Samuelson tomonidan isbotlangan Xeksher-Olin teoremasi to'g'riligi shartidan kelib chiquvchi bu teorema ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi yoki Xeksher-Olin-Samuelson teoremasi nomini oldi.

@ *Ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi (factor price equalization theorem) (Xeksher-Olin-Samuelson teoremasi) — xalqaro savdo savdo olib boruvchi mamlakatlarda gomogen ishlab chiqarish omillarining mutlaq va nisbiy narxlarini muvozanatlashuviga olib keladi.*

Nisbiy narxlarning muvozanatlashuvi teoremasining grafik talqini 1- rasmda ifodalangan.

2.2.3. -rasm. Ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi.

Kapital narxi (r) orqali ifodalangan mehnat narxi (w), ya'ni mehnatning ishlab chiqarish omili sifatidagi nisbiy narxi (w/r) gorizontal. 1- tovarning 2-tovar narxi orqali

ifodalangan nisbiy narxi ($P1/P2$) esa vertical o'qqa joylashtirilgan.

Mehnatning ishlab chiqarish omili sifatidagi nisbiy narxi O'zbekistonda OG, Yaponiyada esa OI ni, mos ravishda 1-tovarning nisbiy narxi O'zbekistonda OF, Yaponiyada esa OD ni tashkil etadi. Mamlakatlar o'rtasida savdo boshlanmasdan oldin O'zbekistonda A, Yaponiyada B nuqtada bozor muvozanatiga erishilgan. O'zaro savdodan avval (w/r) nisbat O'zbekistonda Yaponiyaga nisbatan kichik bo'lgani uchun u mehnat sig'imli 1-tovarni, Yaponiya esa kapital sig'imli 2-tovarni ishlab chiqarish bo'yicha nisbiy ustunlikka ega.

Savdo boshlanganidan keyin O'zbekiston mehnat sig'imli 1-tovarga ixtisoslashgani bois bu mamlakatda mehnatga nisbiy talab oshib boradi, bu mehnatning nisbiy narxi (w/r)ning ortib borishiga, ushbu holat o'z navbatida 1-tovarning nisbiy narxi ($P1/P2$)ning ko'tarilishiga olib keladi. Yaponiya kapital sig'imli 2-tovarga ixtisoslashgani bois bu mamlakatda kapitalga nisbiy talab oshib borishi kapitalning nisbiy narxi (r/w)ning ortib borishiga yoki mehnatning nisbiy narxi (w/r)ning pasayishiga, bu esa o'z navbatida 2-tovarning nisbiy narxi ($P2/P1$)ning ko'tarilishiga, 1-tovarning nisbiy narxi ($P1/P2$)ning kamayishiga olib keladi. Binobarin A va B nuqtalar C nuqtada ustma-ust tushmaguncha bir-biriga yaqinlashib keladi va 1-tovarning har ikki mamlakatdagi nisbiy narxi E nuqtada muvozanatlashadi. Bu esa 1-tovarni ishlab chiqarishga sarflangan mehnatning nisbiy narxini O'zbekiston va Yaponiyada N nuqtada tenglashishiga olib keladi. Shunday qilib, xalqaro savdo natijasida tovarlar nisbiy narxining muvozanatga kelishi, ushbu tovarlarni yaratishda foydalanilgan ishlab chiqarish omillari nisbiy narxining tenglashishiga olib keladi.

Haqiqiy olamda ishlab chiqarish omillari narxi umuman muvozanatlashmagan. Misol uchun turli mamlakatlarda mehnatga to'lanadigan ish haqi ular o'rtasida faol savdo aloqalari olib borilishiga qaramay sezilarli farq qilib kelmoqda. Buning bosh sababi yuqorida oldindan qabul qilingan shartlardir:

- Har ikki tovar har ikki mamlakatda ishlab chiqarilishi nazarda tutilgan.
- Savdo olib boruvchi mamlakatlarda texnologiya bir xil deb faraz qilingan.
- Ishlab chiqarish omillari va tovarlar mamlakat ichida to'liq harakatchan deb faraz qilingan.
- Ishlab chiqarish omillarining xalqaro harakati mavjud emas deb faraz qilingan.
- Ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi teoremasi barcha cheklanishlari va kamchiliklariga qaramasdan, xalqaro iqtisodiyot tahlilida muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, omillar sig'impligi ma'lum bir tovarni yaratish uchun ishlab chiqarish omillari nisbiy sarfini, omillar seroblighi mamlakatning ishlab chiqarish omillari bilan nisbiy ta'minlanganligini belgilab beradi. Xeksher-Olinning ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasiga ko'ra, turli mamlakatlarda tovarlar nisbiy narxidagi farq, o'z navbarida ular o'rtasidagi savdo ularning ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmaganligi bilan tushuntiriladi.

Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi o'zining barcha kamchiliklari va mavhum tabiatiga qaramay hozirgi kungacha xalqaro savdning rivojlanishini tushuntiruvchi eng mashhur nazariyalarning biri bo'lib qolmoqda. Shuning uchun ham bu nazariyaning turli mamlakatlar, tovarlar va ichlab chiqarish omillariga nisbatan ulkan statistik massivlar yordamida empirik yo'llar bilan tekshirilishiga ajablanmasa ham bo'ladi.

Ba'zi empirik testlar nazariyani tasdiqlar, boshqalari rad etar edi. Xeksher-Olin-Samuelson xulosalarini rad etgan tadqiqotlarning eng mashhuri 1953 yilda kelib chiqishi Rossiyadan bo'lgan amerikalik olim Vasiliy Leontev tomonidan amalga oshirilgan.

Leontev bir necha empirik testlar yordamida Xeksher-Olin nazariyasi shartlari amalda bajarilmasligini ko'rsatib berdi. Ikkinchi jahon urushidan keyin AQSh eng boy va kapital serob bo'lgan mamlakatlarning biri bo'lib, boshqa mamlakatlar bilan solishtirganda mehnatga haq to'lash me'yori ham yuqori bo'lganligi bois ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasiga muvofiq ravishda kapital sig'imli tovarlarni eksport qilishi kerak edi. Leontev bu gipotezani tekshirish uchun 1 million dollar qiymatiga ega bo'lgan eksportga mo'ljallangan tovarlar va shuncha qiymatli import bilan bevosita raqobat qiluvchi tovarlarni ishlab chiqarish uchun qancha kapital va ishchi kuchi zarurligini hisoblab chiqdi. U har bir sanoat tarmog'i kapital va ishchi kuchi sarfini hisobladi, bunda faqatgina tayyor mahsulotlar (masalan, avtomobillar) bilan cheklanmadi, balki oraliq mahsulotlar (po'lat, oyna, rezina) uchun ham kerakli hisob-kitoblarni amalga oshirdi. Shundan so'ng AQShning 1947 yildagi eksport tarkibidan foydalangan holda 1 million dollar summadagi eksport tovarlarga sarflangan kapital va mehnat xarajatlarining nisbatini hisoblab chiqdi. Leontev AQShning shu yildagi import tarkibi bo'yicha (import tovarlari ro'yxatiga AQShda ishlab chiqarilmaydigan tovarlar kiritilmadi) import o'rnini bosuvchi AQSh tovarlarini ishlab chiqarishga sarflangan kapital va mehnat xarajatlari nisbatini aniqladi.

Amalda bir birlik AQSh importini ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan kapital va mehnat nisbati - $(K/L)_{im}$ ni bir birlik AQSh eksportini ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan kapital va mehnat nisbati - $(K/L)_x$ bilan solishtirildi. "Leontev statistikasi" (**Leontief statistic**) nomini olgan ushbu nisbatga muvofiq 1 tengsizlik bajarilsa har qanday mamlakat kapital serob, 2 tengsizlik bajarilganda esa mehnat serob mamlakat sanalishi mumkin.

$$(K/L)_{im} / (K/L)_x < 1 \quad (1)$$

$$(K/L)_{im} / (K/L)_x > 1 \quad (2)$$

Leontev, Xeksher-Olin nazariyasiga muvofiq, eksport tovarlar import o'rnini bosuvchi tovarlarga (deyarli AQSh importi) nisbatan har bir ishchi kuchi hisobiga ko'proq kapital talab qilishini kutgan edi. Natija buning qarama-qarshisi bo'lib chiqdi:

AQSh importining kapital sig'impliligi uning eksporti kapital sig'impligidan 30 foizga ko'p chiqdi, bu esa AQSh kapital serob bo'lgan mamlakat emas, balki mehnat serob mamlakat ekanligidan dalolat berardi, ushbu holat mavjud tasavvurlarga umuman mos kelmas edi.

Leontev paradoksi (Leontief paradox) — bu Xeksher-Olinning ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasining amalda bajarilmasligi - mehnat serob mamlakatlarning kapital sig'imli, kapital serob mamlakatlarning mehnat sig'imli tovarlarni eksport qilishidir.

O'sha paytda yetakchi bo'lgan yondashuvning inkor etilishi uning tushuntirilishini talab qilardi. Munozaralar Xeksher-Olin nazariyasi to'g'ri, Leontev tomonidan olingan natijalar noto'g'ri ekanligini isbotlashga harakatlar doirasida bo'ldi. Leontev paradoksiga qarshi keltirilgan ba'zi dalillar quyidagilar:

Ishchi kuchini malakali va malakasiz ishchi kuchi guruhlariga ajratish kerak hamda eksport tovarlarga sarflangan xarajatlarni har ikki guruh uchun alohida hisoblash kerak.

AQSh qazib olinishida katta miqdorda kapital xarajatlarini talab qiluvchi xomashyoni katta hajmda import qiladi. Shuning uchun AQShning eksport tovarlari katta hajmdagi kapital sig'imli xomashyoni talab qiladi, bu esa eksportni kapital sig'imliga aylantiradi.

Leontev testi AQShda mavjud bo'lgan import tariflarini inobatga olmagan, bu tariflar AQSh sanoatining mehnat sig'imli tarmoqlarini xorijiy raqobatdan himoyalash uchun joriy qilingan, natijada mehnat sig'imli tovarlar importiga to'siq qo'yilgan.

Amerikaliklarning did va xohishlari an'anaviy ravishda kapital sig'imli texnologik mahsulotlarga qaratilgan bo'lib, AQSh kapital bilan yaxshi ta'minlangan bo'lishiga qaramasdan bu tovarlarni ular xorijdan sotib olishadi.

Ishlab chiqarish omillari reversi: bir tovar mehnat serob mamlakatda mehnat sig'imli, kapital serob mamlakatda kapital sig'imli bo'lishi mumkin. Masalan, kapital serob sanalgan AQShda yetishtirilgan gurunch yuqori texnologiya vositasida ishlab chiqarilgani bois kapital sig'imli hisoblansa, Vetnamda yetishtirilgan gurunch mehnat sig'imlidir, chunki u asosan qo'l mehnati yordamida tayyorlanadi.

2.3. Xalqaro savdoda umumiy muvozanat Xalqaro savdoning standart modeli

Tarixan xalqaro savdo nazariyalarini ishlab chiqishda iqtisodiy ta'limot tovarlar va ishlab chiqarish omillari taklifini o'rganishga ko'proq e'tibor qaratgan, talabga esa yetarli darajada e'tibor berilmagan. Biroq barchaga ma'lumki, jahon bozorida tovarlar taklifi talabga bog'liq bo'ladi, shuning uchun ham zamonaviy xalqaro savdo nazariyasi tovarlar talab va taklifiga birdek e'tibor beradi. U oldingi mavzularda ko'rib chiqilgan klassik va neoklassik modellarni rad etmaydi, zero qanday muammo hal etilishi kerakligi va qaysi ishlab chiqarish omiliga ko'proq e'tibor qaratilishi lozimligiga bog'liq ravishda bu modellardan hozirgi paytda ham analitik maqsadlarda faol

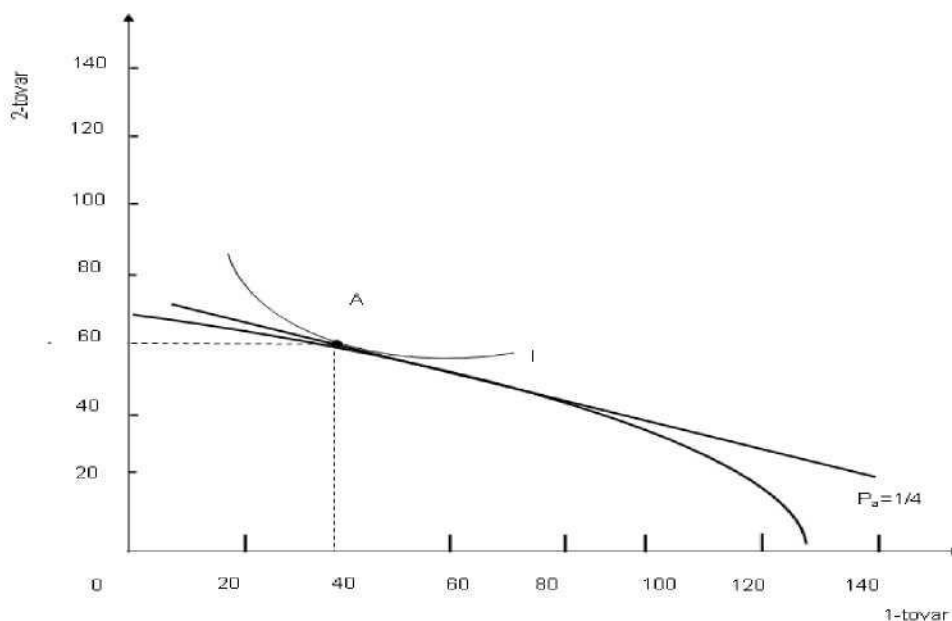
foydalanib kelinmoqda. Shuning uchun yuqorida keltirilgan modellar ma'lum ma'noda jahon iqtisodiy ta'limoti tomonidan tan olingan va zamonaviy bosqichda xalqaro savdoni nazariy tahlil dastagi sifatida xizmat qiluvchi, xalqaro savdoning standart modeli nomini olgan modelning xususiy holi deb hisoblanishi mumkin.

Talab va taklif muvozanatining neoklassik postulatlariga asoslangan xalqaro savdoning standart modeli juda ko'plab iqtisodchilar-neoklassiklar harakatlarining qo'shilishi samarasidir, bu iqtisodchilar jamiyat miqyosidagi jami talabga alohida e'tibor karatishgan. Standart modelda foydalaniladigan asosiy tushunchalar turli yillarda irland iqtisodchisi Frensis Edjuort va kelib chiqishi Avstriyadan bo'lgan amerikalik iqtisodchi Frensis Edjuort tomonidan kiritilgan.

Klassik modellar talab va taklifdan chegaralangan doiradagi ma'lum bir tovarlar uchun foydalanilgan. Standart model esa bu doirani jami talab va taklifgacha kengaytirdi. Standart model bizga umumiy iqtisodiy nazariyasidan ma'lum bo'lgan hamda haqiqiy iqtisodiy vaziyatlarga ko'proq mos keluvchi o'rnini qoplash xarajatlarining ortib borishi to'g'risidagi qonuniyatiga tegishli daslabki shartlardan kelib chiqadi.

Ortib boruvchi o'rnini qoplash xarajatlari (increasing opportunity costs) har bir qo'shimcha 2-tovarni ishlab chiqarish uchun voz kechiladigan 1-tovarning miqdori doimiy emas, balki ortib boruvchi bo'lishligini nazarda tutadi.

2.3.1- -rasmdagi ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'idan ko'rinib turibdiki, O'zbekistonda o'zi nisbiy ustunlikka ega bo'lgan 1-tovarning har bir qo'shimcha birligini ishlab chiqarish uchun voz kechiladigan 2-tovar soni borgan sari ortib bormoqda.

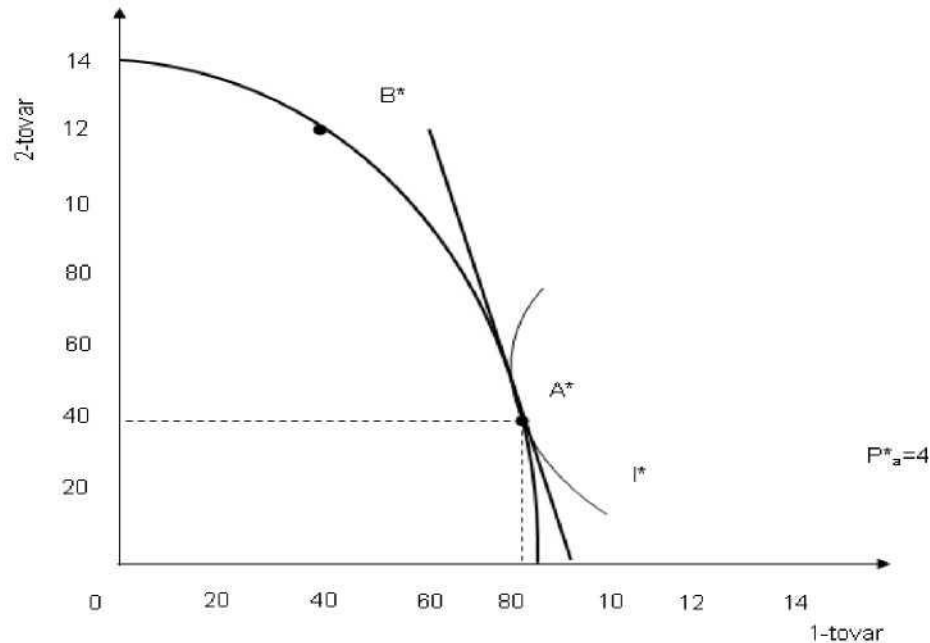

2.3.2- rasm. Savdo bo'lmagan sharoitdagi muvozanat (O'zbekiston).

Transformatsiyaning chegaraviy me'yor (marginal rate of transformation) - 1-tovarning qo'shimcha birligini ishlab chiqarish uchun voz kechiladigan 2-tovar

soni.

O'rnini qoplashning chegaraviy me'yori (marginal rate of substitution) — mavjud iste'mol darajasining saqlanib qolishi ta'minlangan holda 1- tovarning qo'shimcha birligini ishlab chiqarish uchun voz kechiladigan 2-tovar miqdori.

2.3.1-b rasm. Savdo bo'lmagan sharoitdagi muvozanat (Yaponiya).

2.3.1-b rasmdagi ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i esa Yaponiya o'zi nisbiy ustunlikka ega bo'lgan 2-tovarning har bir qo'shimcha birligini ishlab chiqarishni ta'minlash uchun borgan sari ortib boruvchi 1-tovar birligidan voz kechishga majbur bo'lishini ko'rsatmoqda.

Xalqaro savdo quyidagi jihatlar bilan xarakterlanadi:

- Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i har bir mamlakatda turlicha, bu ularda o'zaro savdoga kirishishga ishtiyoq tug'diradi;
- Agar ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i mos kelsa, ya'ni ishlab chiqariladigan tovarlar nisbati har ikki mamlakatda bir xil bo'lsa, o'zaro savdo iste'molchilarning didi va istaklaridagi farqqa asoslanadi, bu esa juda yaqin mamlakatlarda ham hech qachon to'liq mos kelmaydi;
- Taklif transformatsiyaning chegaraviy me'yori, talab esa o'rnini qoplashning chegaraviy me'yori bilan aniqlanadi;
- Xalqaro savdo amalga oshadigan muvozanat narxi tovarga bo'lgan jahon nisbiy talabi va jahon nisbiy taklifi bilan aniqlanadi.

Mamlakatlar bir-biri bilan savdo munosabatlariga kirishguncha bo'lgan muvozanat transformatsiyaning chegaraviy me'yori (taklif) va o'rnini qoplashning chegaraviy

me'yor (talab) o'rtasidagi o'zaro ta'sir orqali o'rnatiladi. O'zbekistonning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i o'rnini qoplashning chegaraviy me'yor egri chizig'i (I) bilan A nuqtada tutashgan, ushbu nuqtada mamlakat ehtiyojlarini qondirish maksimal darajaga etadi - O'zbekiston o'zi ishlab chiqaradigan 1- va 2- tovarlarni maksimal miqdorda iste'mol qiladi. Yaponiyaning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i esa o'rnini qoplashning chegaraviy me'yor egri chizig'i (I*) bilan A* nuqtada tutashgan, ya'ni ushbu A* nuqtada mamlakat ehtiyojlarini qondirish maksimal darajaga etadi - Yaponiya o'zi ishlab chiqaradigan 1- va 2- tovarlarni maksimal miqdorda iste'mol qiladi.

Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'lari va o'rnini qoplashning chegaraviy me'yor egri chizig'lari shaklining har xilligi tufayli 1- va 2- tovarlarning O'zbekiston va Yaponiyada (A va A*) turlicha bo'ladi. 1-tovarning nisbiy muvozanat narxi O'zbekistonda A nuqtadan o'tuvchi to'g'ri chiziq bilan ifodalanadi va u 2-tovarning 1/4 birligiga teng, ya'ni $P_A = P_1/P_2 = 1/4$

Yaponiyada esa ushbu narx A* nuqtadan o'tuvchi to'g'ri chiziq bilan ifodalangan bo'lib, bu nisbiy narx 2-tovarning 4 birligini tashkil etadi: $P_A = P_1/P_2 = 4$

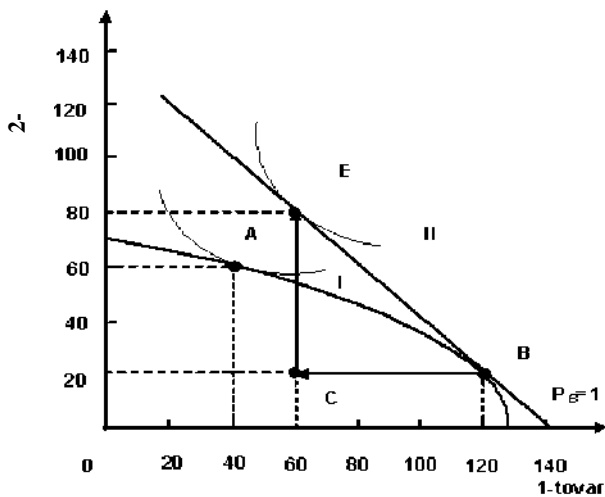
Shu narsa aniq ravshanki, $P_a/A < P^*_a/A^*$ bo'lgani bois O'zbekiston 1-tovar, Yaponiya esa 2-tovar bo'yicha nisbiy ustunlikka ega. Ishlab chiqarishning maksimal hajmi (V)ga har ikki mamlakatda A va A* nuqtalarda erishiladi, Q1 va Q2 1 - va 2-tovarlarni ishlab chiqarish miqdorini ifoda etadi:

$$P_1 \times Q_1 + P_2 \times Q_2 = V$$

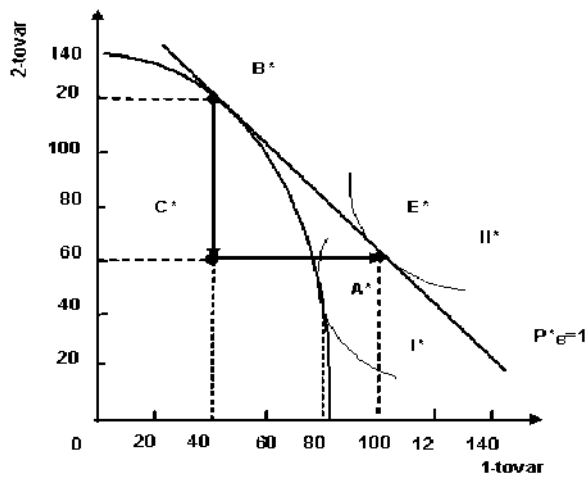
Savdo boshlangandan so'ng 1-tovar bo'yicha nisbiy ustunlikka ega bo'lgan, shuning uchun ushbu tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuvchi O'zbekiston 2- tovar ishlab chiqarishini qisqartirgan holda 1-tovar ishlab chiqarishini kengaytiradi, binobarin ishlab chiqarish nuqtasi A ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i bo'ylab pastga qarab ko'chadi. Yaponiya esa 2-tovar bo'yicha nisbiy ustunlikka ega, shuning uchun u ushbu tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi hamda 1-tovar ishlab chiqarishini qisqartirgan holda 2-tovar ishlab chiqarishini kengaytiradi, o'z navbatida ishlab chiqarish nuqtasi A* ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i bo'ylab yuqoriga qarab ko'chadi (2.3.2.-a va 2.3.2.-b rasmlar). Bu jarayon har ikki mamlakatdagi nisbiy narxlar tenglashguncha davom etadi. Yangi nisbiy narx $P_A = 1/4$ va $P_A^* = 4$ orasida joylashadi. Bizning vaziyatda bu narxni ifoda etuvchi chiziq O'zbekistonda V, Yaponiyada V* nuqtalar orqali o'tadi va $P_B = P_B^* = 1$ ga teng bo'ladi. Mana shu holatda nisbiy ustunlik nazariyasi o'z nihoyasiga etadi. Standart model ortib boruvchi o'rnini qoplash xarajatlarini hisobga olgan holda bu nazariyani boshqacharoq talqin etadi.

Shundan keyin talab tahlil qilinadi. Ma'lumki, muvozanatlashgan iqtisodiyotda tovarlar iste'moli ishlab chiqarish hajmiga mos kelishi kerak, ya'ni ular grafik orqali ifodalanganda o'zaro kesishishi kerak.

2.3.2.-a rasmi

2.3.2.-b rasmi.

Agar D_1 va D_2 1- va 2-tovarlar iste'moli bo'lsa, quyidagi tenglik o'rinli bo'ladi:

$$P_1 \times D_1 + P_2 D_2 = P_1 \times Q_1 + P_2 Q_2 = V$$

O'zaro savdoda muvozanat narxiga erishilgandan so'ng ixtisoslashni davom ettirish o'zining iqtisodiy mohiyatini yo'qotadi, chunki o'rnini qoplash xarajatlarning ortib borishi tufayli bundan keyingi ixtisoslashuv orqali ishlab chiqarilgan tovarlar ularni xorijdan sotib olishga nisbatan qimmatroqqa tushadi. 3.1.2-a va 3.1.2-b rasmlardan ko'rinib turibdiki, muvozanat narxga $P_B = P_B^* = 1$ nuqtada erishilgan, ya'ni ishlab chiqarish nuqtasi to'liq ixtisoslashuv tomon harakatlangan bo'lsa-da har ikki mamlakat uchun mos ravishda gorizontal va vertikal o'qlarga yetib bormagan.

Xalqaro savdoda savdo sharti tushunchasi. Mamlakatning iqtisodiy o'sish yo'llari va ularning xususiyatlari

Nisbiy narxlarning o'zgarishiga asoslangan o'zaro bog'liqlik savdo shartlari tushunchasi orqali ifodalanadi.

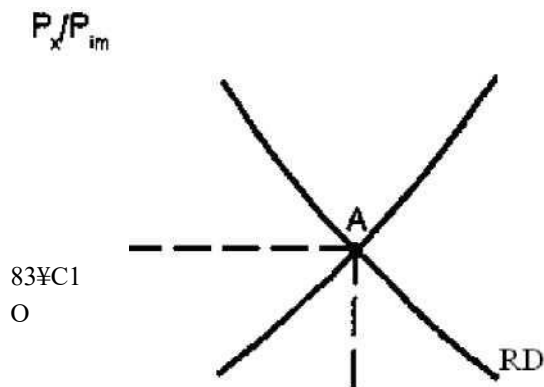
Savdo shartlari (terms of trade) — ma'lum bir tovarning eksport va import narxlarining, mamlakat bo'yicha yoki mamlakatlar guruhi bo'yicha eksport va import narxlari indekslarining nisbatidir.

Agar bizni ma'lum bir tovar qiziqтира, narxlar nisbati faqat shu tovarning eksport va import narxlari nisbati orqali ifodalanishi mumkin, barcha tovarlar bo'yicha tashqi savdo o'rganilayotgan bo'lsa, u holda narxlar nisbati barcha tovarlar bo'yicha ifodalanadi. Agar P_x — eksport narxlari indeksi, P_{IM} — import narxlari indeksi, Q_x — eksportning miqdoriy hajmi, Q_{IM} — importning miqdoriy hajmi, RS — eksport qilinayotgan tovarlar nisbiy taklifi va RD — import qilinayotgan tovarlarga nisbiy talab bo'lsa, savdo shartlari grafikda quyidagicha aks ettiriladi. (2.3.3-rasm).

Eksport qilinayotgan tovarlar nisbiy taklifi egri chizig'ining joylashuvi eksport tovarlari jami nisbiy narxi oshganda eksportning nisbiy miqdoriy hajmi importning

nisbiy miqdoriy hajmiga nisbatan ortib ketishidan dalolat beradi.

Import qilinayotgan tovarlar nisbiy taklifi egri chizig'ining joylashuvi esa teskari bog'liqlikni ko'rsatadi: importning nisbiy narxi ko'tarilganda, import qilinayotgan tovarlarga nisbiy talab kamayadi. Import qilinayotgan tovarlar nisbiy taklifi egri chizig'i va eksport qilinayotgan tovarlar nisbiy taklifi egri chizig'ining kesishishi natijasida A nuqtada vujudga keluvchi nisbiy narx (P_x/P_{im}) bu tovarlarning Q_x/Q_{im} nisbiy miqdorida savdo shartlarini ifodalaydi.

2.3.3.-rasm. Savdo sharti.

Savdo shartlari har bir mamlakatning eksporti va importi o'zaro taklifi va o'zaro talabi nisbatini ifodalaydi. Ular har bir mamlakatning eksport va import narxlari indeksi nisbati negizida hisoblanadi va mamlakatning tashqi iqtisodiy siyosati, jumladan tashqi savdo siyosati uchun muhim yo'naltiruvchi hisoblanadi. $ToT=100$ eksport va import narxlarining tengligini bildiradi. Savdo shartlari indeksining o'sib borishi ($ToT>100$) mamlakat eksporti jami narxi import jami narxiga nisbatan ortganda har bir eksport qilingan tovar uchun yanada ko'proq import tovarlar sotib olish mumkin bo'lishini ko'rsatadi. Avvalgidek eksport miqdori hisobiga ko'proq import hajmiga ega bo'lish imkoniyati mamlakat farovonligini oshiradi. Savdo shartlari indeksining kamayib borishi ($ToT<100$) mamlakat importi jami narxi eksport jami narxiga nisbatan ortganda har bir eksport qilingan tovar uchun yanada kamroq import tovarlar sotib olish mumkin bo'lishini ko'rsatadi. Avvalgidek eksport miqdori hisobiga kamroq import hajmiga ega bo'lish oqibatida mamlakat farovonligi pasayadi.

Nisbiy talab va taklifning bu nisbati har qanday alohida olingan tovar uchun ham, butun mamlakat bo'yicha ham to'g'ri bo'ladi. Nisbiy talab va nisbiy taklif egri chizig'idagi har qanday siljishlar yoki iqtisodiy o'sish, yoki mamlakatlar o'rtasida daromadning qayta taqsimlanishi parametrlarining o'zgarishiga olib keladi. Shuning uchun savdo shartlarini iqtisodiy ko'rsatkich sifatida quyidagi asosiy ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

- Tovar yoki sof barter savdo shartlari (**commodity, net barter terms of trade**) — ma'lum bir tovarning eksport va import narxlarining yoki barcha tovarlar bo'yicha eksport va import narxlari indekslarining nisbatidir.

$$ToT = P_x / R_{im}$$

- Daromadni ifodalovchi savdo shartlari (**income terms of trade**) — mamlakatning jami eksportdan kelgan tushum hisobiga qancha tovar import qila olishi salohiyatini ko'rsatuvchi indeks. Bu indeks tovar savdo shartlarini eksportning miqdor indeksi (Q_x)ga ko'paytirish orqali hisoblanadi. Bu indeksning o'sishi eksportdan tushumni ortishi hisobiga import qilish salohiyati ortishini ko'rsatadi.

$$ToT = (P_x/P_{im}) \times Q_x$$

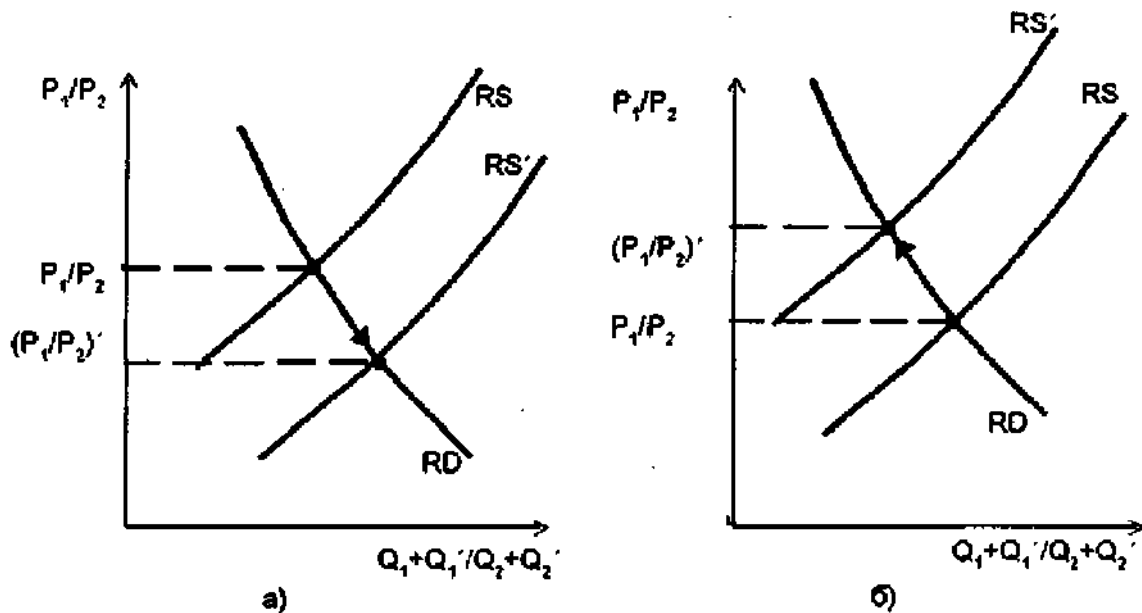
- Omillar bilan bog'liq savdo shartlari (**factor terms of trade**) — import narxlarini bir yoki bir necha ishlab chiqarish omillarining samaradorligi bilan bog'lovchi, eksport tarmoqlarida samaradorlikni bir birlikka oshishi hisobiga qancha miqdorda qo'shimcha import qilish mumkinligini ko'rsatuvchi indeks. Bu ko'rsatkich tovar savdo shartlarini eksport tarmoqlaridagi samaradorlik indeksiga (Q_x) yoki ushbu mamlakatda eksport tarmoqlaridagi samaradorlik indeksini import qilinayotgan mamlakat eksport tarmoqlaridagi samaradorlik indeksiga nisbatiga (Q_x/Q_{im}) ko'paytirish orqali hisoblanadi.

$$ToT = (P_x/P_{im}) \times (Q_x / Q_{im})$$

Xalqaro savdo va iqtisodiy o'sish orasidagi bog'liqlik hamisha jiddiy munozaralar uchun mavzu bo'lib kelgan: bir tomondan ishlab chiqarishni kuchaytirish eksportga yanada arzonroq tovarlar taklifini kengaytirishga va yangi bozorlarni egallashga olib kelishi mumkin, ammo boshqa tomondan esa, buning natijasida iqtisodiy o'sishning tezlashuvi tufayli mamlakatda yuzaga kelgan ustunliklar yanada arzon eksport narxlar orqali xorijga o'tib ketadi. O'sish, uning xalqaro savdoga ta'siri nuqtai nazaridan neytral, eksportni kengaytirishga qaratilgan va import o'rnini qoplashga qaratilgan bo'lishi mumkin. O'sishning xalqaro savdoga ta'siri qanday ishlab chiqarish omillari - eksportni kengaytirishga qaratilgan omillar yoki import o'rnini qoplashga qaratilgan omillarning o'sishi bilan aniqlanadi.

Faraz qilaylik, O'zbekiston va Yaponiya faqat 1- va 2-tovarlarni ishlab chiqaradi.

Gorizontal o'qqa 1-tovarning nisbiy miqdorini uning o'sishini inobatga olgan holda $(Q_1+Q_{1\text{B}})/(Q_2+Q_{2\text{B}})$, vertikal o'qqa esa nisbiy narx (P_1/P_2) ni joylashtiramiz. Birinchi mamlakatda eksport qilinadigan 1-tovar ishlab chiqarishi keskin ko'payib kesin, bu holda uning taklifi ortadi va 2- tovarning nisbiy ishlab chiqarishi kamayadi. Nisbiy taklif egri chizig'i **RS** nuqtadan **RS** ga ko'chadi. 1-tovarning nisbiy narxi (P_1/P_2) dan (P_1/P_2) gacha tushadi (2.3.4-rasm)

2.3.4- a rasm. Eksportni kengaytirishga qaratilgan o'sish

2.3.5- b rasm. Importni o'rnini qoplashga yo'naltirilgan o'sish

Eksport narxlari tushadi, import narxlari esa ortadi. Bu O'zbekiston uchun savdo sharti yomonlashgani, Yaponiya uchun esa savdo sharti yaxshilanganidan dalolat beradi. Qaysi mamlakatda o'sish boshlangani emas, balki qaysi tovar ishlab chiqarishi ko'payganligi muhim hisoblanadi. 1-tovar ishlab chiqarishi Yaponiyada o'sganda ham bu holatning nisbiy taklif egri chizig'iga ta'siri xuddi yuqorigidek bo'lar edi.

Eksportni kengaytirishga qaratilgan o'sish (export-biased growth) mamlakat eksport qiladigan tovar ishlab chiqarishini kengayishi bo'lib, bu savdo shartini savdo hamkorlari foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.

Eksportni kengaytirishga qaratilgan o'sish har bir mamlakatda eksport tovarini - bizning misolimizda O'zbekistonda 1-tovar, Yaponiyada 2-tovar ishlab chiqarishini ko'payishi bilan aniqlanadi. Jahon bozoriga bu tovarlar taklifining ortishi nisbiy narxlarning pasayishiga olib keladi. Chunki har bir mamlakat nisbiy narxi ortib borayotgan import tovarlarini ilgaridek miqdorda sotib olish uchun nisbiy narxlari tushub borayotgan o'zlarining eksport tovarlarini yanada ko'proq miqdorda sotishga majbur bo'lishadi. Buning natijasida eksportni kengaytirishga qaratilgan o'sish mamlakat savdo shartini savdo hamkorlari foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.

Boshqa tomondan esa, agar O'zbekiston va Yaponiyada mos ravishda import qilinadigan 2-tovar yoki 1-tovar ishlab chiqarishi ko'payadigan bo'lsa, nisbiy taklif egri chizig'i **RS** nuqtadan **RS'** nuqtaga ko'chadi. Natijada 1-tovarning nisbiy narxi (P_1/P_2) dan $(P_1/P_2)'$ gacha ko'tariladi (2.3.4.-b rasm), bu O'zbekiston uchun savdo sharti yaxshilanib, Yaponiya uchun yomonlashishini anglatadi.

Import o'rnini qoplashga qaratilgan o'sish (import-biased growth)— mamlakat import qiladigan tovar ishlab chiqarishining kengayishi bo'lib, bu savdo shartini

savdo hamkorlar uchun yomonlashib, mamlakat foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.

Import o'rnini qoplashga qaratilgan o'sish har bir mamlakatda import bilan raqobat qiluvchi tovar - bizning misolimizda, O'zbekistonda 2-tovar, Yaponiyada esa 1-tovar ishlab chiqarishining o'sishi bilan belgilanadi. Bu tovarlar ichki ishlab chiqarishining o'sishi eksport nisbiy narxlarining ortishiga, import nisbiy narxlarining pasayishiga olib keladi, chunki har bir mamlakat mustaqil ravishda ishlab chiqarayotgani bois an'anaviy import tovarlarini kamroq xarid qila boshlaydi. Importga talabning qisqarishi natijasida import tovarlar nisbiy narxi tushadi, binobarin savdo sharti savdo hamkorlari uchun yomonlashib, mamlakat foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.

Savdoning neytral o'sishi (neutral trade growth) — bu mamlakatlar o'rtasida savdo shartining o'zgarmagan holatida xalqaro savdo jismoniy hajmining ortishidir.

2.4. Xalqaro savdoning yangi nazariyalari

Xalqaro savdoning masshtab samarasi modeli

Umumiy iqtisodiy nazariyadan ma'lumki, ishlab chiqarish masshtabi kengayib borgani sari tovarning tannarxi pasayib boradi.

Masshtab samarasi orqali ishlab chiqarish omillari bilan bir xil yoki deyarli bir xil ta'minlangan mamlakatlar o'rtasidagi savdo tushuntiriladi. Masshtab samarasi orqali texnologik jihatdan bir biriga yaqin, hattoki bir xil tovar ishlab chiqaradigan mamlakatlar o'rtasidagi savdoni ham tushuntirish mumkin.

Masshtab samarasi (economies of scale) - ishlab chiqarishning shunday rivojlanishiki, bunda omillar sarfining bir birlikka o'sishi ishlab chiqarish bir birlikdan ko'proqqa o'sishiga olib keladi.

Buni quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin:

2.4.1.-jadval.

Masshtab samarasi

Mehnat (soat)	4	5	6	7	8	9	10	11
Tovar (dona)	1	2	3	4	5	6	7	8
1 tovarga qilingan sarf	4.00	2.50	2.00	1.75	1.60	1.50	1.43	1.38

Masshtab samarsisi mamlakatdagi tarmoq va korxonalarining raqobat bozorida hatti-harakati va faoliyat yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda tashqi va ichki masshtab samaralariga ajraladi.

Tashqi masshtab samarasi butun tarmoqda ishlab chiqarish masshtabini o'sishi natijasida firma doirasida tovar birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarning kamayishi.

Ichki masshtab samarasi firma doirasida ishlab chiqarish masshtabini kengaytirish orqali tovar birligiga sarflanadigan xarajatlarning kamayishi.

Tashqi masshtab samarsi shuni nazarda tutadiki, har bir firmaning hajmi o'zgarmagan holda bir xil tovar ishlab chiqaradigan firmalar soni ortadi. Odatda ushbu holatda bozor yetarli darajada raqobatbardoshligini saqlab qoladi, bu esa bu model asosidagi savdo qonuniyatlarini xalqaro savdoning klassik nazariyalariga yaqinlashtiradi, ya'ni eksportyorlar o'zlari ta'sir ko'rsata olmaydigan bozordagi narxda hoxlagan miqdorda tovar sotishlari mumkin.

Ichki masshtab samarasi esa ishlab chiqarish miqdori o'zgarmagan holda tovar ishlab chiqaruvchi firmalar soni kamaygan holatni nazarda tutadi. Ushbu vaziyat aksariyat hollarda nosog'lom raqobatni keltirib chiqaradi, ya'ni ishlab chiqaruvchilar o'z tovarlari narxiga ta'sir ko'rsata oladi va tovar narxini pasaytirish orqali sotish hajmini ortirishlari mumkin. Ichki masshtab samarasining ekstremal holati sof monopoliya hisoblanadi.

Monopolistik raqobat sharoitida savdo

Ma'lumki xalqaro savdoda sof mukammal raqoba ancha kam uchraydi, buning sababi jahon xom-ashyo va tovarlar bozorining bo'lishib olinganligi va xalqrao bozorlarda o'ziga xos oligopoliya va monopoliyalarning vujudga kelganligidir. Monopolistik raqobat asosidagi savdo nazariyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan olim Pol Krugman bo'ldi.

Agar X — ma'lum firmaning sotish hajmi, S — tarmokdagi umumiy sotish hajmi, n — tarmoqdagi firmalar soni, b — firmaning o'z tovari narxiga bog'liq ravishda bozordagi ulushini ko'rsatuvchi talab o'zgaruvchisi, P — mazkur firma tovari narxi, P^* — raqobatchi tovarlarning o'rtacha narxi bo'lsa,

$$X = S[(1/n) - bx(P - P^*)] \text{ bo'ladi.}$$

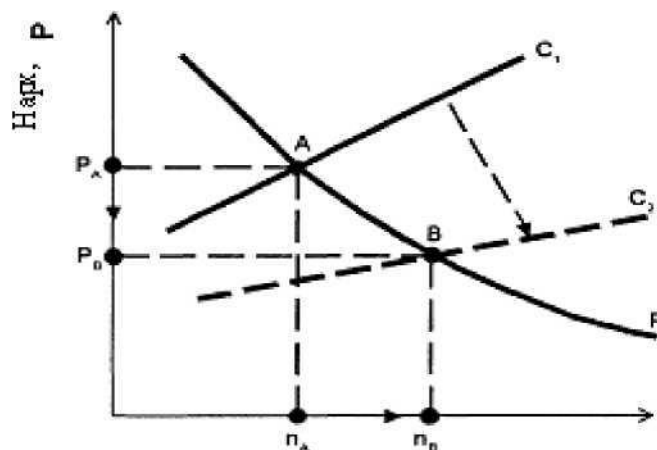
Agar firma o'z tovarlarini o'rta narxda yukori sotsa ($P > P^*$), uning bozordagi ulushi (S/n) kam bo'ladi ($X < (S/n)$). Agar firma o'z tovarlarini o'rtacha narxdan past narxda sotsa ($P < P^*$), uning bozor ulushi ko'prok bo'lishi kerak ($X > (S/n)$).

Monopolistik rakobatning xalkaro savdoga ta'sirni aniklash uchun eng avvalo firmalar soni va ularning tovarlari narxi orasidagi uchta asosiy o'zaro bog'liklikni aniklash kerak:

- firmalar soni qanchalik ko'p bo'lsa, har bir firma ishlab chiqaradigan tovar hajmi shuncha kam bo'ladi, o'rtacha xarajatlar ortib boradi;
- Firmalar soni qanchalik ko'p bo'lsa, raqobat darajasi yuqori bo'ladi va tovar tarxi pasayadi;
- Agar narx o'rtacha narxdan yuqori bo'lsa, bozordagi firmalar soni ortadi va aksincha.

Monopolistik raqobat modelida dastlabki ikki bog'liqlik muhim hisoblanadi. Xalqaro savdo tovar sotish bozorlari sig'imini oshiradi. Firmalar soni va bir firmaga to'g'ri keladigan o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari quyidagi chiziqli tenglama bilan ifodalanadi:

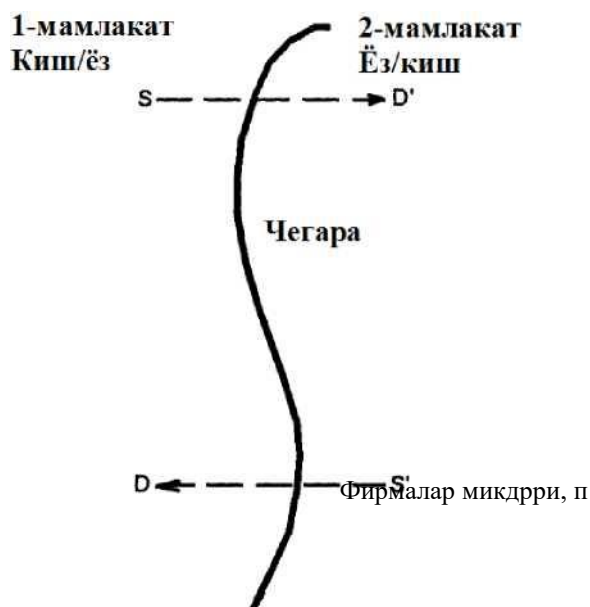
$$C^* = (F/X) + c \quad (2)$$

$$C^* = n(F/S) + c, \quad (2a)$$

2.4.1-rasm. Monopolistik raqobat sharoitida xalqaro savd

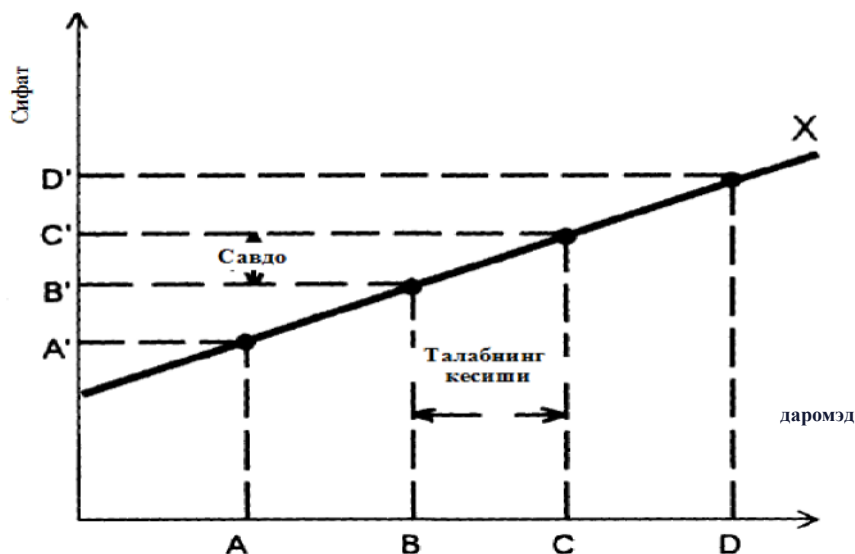
Bu yerda C^* — o'rtacha xarajatlari, F — doimiy xarajatlari, c — firmaning chegaraviy xarajatlari.

2.4.2. -rasm. Tarmoqlararo savdo

Formuladan ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarish hajmi, o'z navbatida sotish hajmi ortib borgan sari firmaning o'rtacha xarajatlari kamayib boradi, chunki doimiy

xarajatlar yanada ko'proq tovarlar soniga bo'linadi. Bozor muvozanatda bo'lgan sharoitda har bir firma tovari narxi bir xil bo'ladi, $P = P^*$. Ushbu holatda 1 formula $X = S/n$ ga keladi. X qiymatini ikkinchi formulaga qo'ysak, 2a formula kelib chiqadi. Bu formuladan ko'rinib turibdiki, tarmoqda firmalar soni qanchalik ko'p bo'lsa, o'rtacha xarajatlar shunchalik ortib boradi. Firmalar soni o'zgarmagan holda sotish hajmining ortishi o'rtacha xarajatlarning qisqarishiga olib keladi.

2.4.3. - расм. Кесишувчи талаб

Tarmoq ichidagi savdo va tarmoqlararo savdoning farqlari

Tarmoq ichidagi savdo - bu mamlakatlar o'rtasida bir tarmoqning differensiyalashgan mahsulotlari bilan savdo qilishidir. Tarmoqlararo savdo mamlakatlarning turli tarmoqlarning gomogen mahsulotlari bilan savdo qilishidir. Tarmoq ichidagi savdo asosan differensiyalashgan tovarlar bilan amalga oshadi, ba'zi vaziyatlarda gomogen tovarlar bilan ham amalga oshishi mumkin. Bunga sabab sifatida transport xarajatlarini qisqartirish va mavsumdagi farq bo'lishi mumkin. 1 va 2 mamlakatlarda bir tovarni ishlab chiqaruvchilar (S , S_b) va iste'molchilar (D i D_b)

jug'rofiy jihatdan rasmdagidek joylashgan. SD_Б masofa D_БS_Б masofadan sezilarli darajada qisqa bo'lganligi sababli ikkinchi mamlakat uchun tovarni o'z ishlab chiqaruvchisidan sotib olgan ko'ra xorijdan import qilish foydaliroq bo'ladi.

Shimoliy va janubiy yarim sharda yil fasllari turli paytga to'g'ri keladi, ya'ni Braziliya o'zining qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yig'im paytida AQShga eksport qiladi va AQShda yig'im paytida AQShdan sotib oladi.

Differensiyalashgan tovarlar bilan tarmoq ichidagi savdoni sabablari quyidagilar:

- Iste'molchilar istak va xoqishlari har xil;
- Kesishuvchi talab;
- Keng ko'lamda ishlab chiqarish effekti.

Linderning kesishuvchi talab nazariyasi

Kesishuvchi talab nazariyasi xalqaro savdoni talab tomonidan tushuntiruvchi kamdan kam nazariyalarning biridir. Bu nazariyaga ko'ra mamlakat eksporti importyor-mamlakatdagi talabga bog'liq.

Kamdan kam tovarlar faqat eksport uchun ishlab chiqariladi. Tovarlarining asosiy qismi ichki bozorda sotiladi, ichki iste'mol to'liq qondirilgandan keyingina bu tovar eksport qilinadi. Bu tovarni xorijiy mamlakatlarda sotishda bu mamlakatdagi talab tarkibi o'z mamlakatidagi talab o'xshash bo'lgan mamlakatni tanlash maqsadga muvofiq. Ikki mamlakatda talab tarkibi ko'proq daromad darajasiga bog'liq bo'ladi, daromad qanchalik yuqori bo'lsa sifatli tovarga bo'lgan talab ortib boradi.

Kesishuvchi talab nazariyasi - bu turli mamlakatlardagi iste'molchilarning daromadlari va istak- hohishlari deyarli bir xil bo'lganligi sababli har bir mamlakat uchun ishlab chiqarishda va ichki bozorda yaxshiroq tajriba to'plangan tovarlarni eksport qilish oson bo'lishidir.

Nazariyaning grafik ko'rinishi quyidagicha: faraz qilaylik, ikki mamlakat mavjud, birinchi mamlakatda daromad darajasi A dan S gacha, bu daromad darajasida ushbu mamlakatda sotiladigan tovarlar sifati A' dan S' gacha. Ikkinchi mamlakatda esa daromad darajasi V dan ^ gacha, bu daromad darajasida ushbu mamlakatda sotiladigan tovarlar sifati V' dan ^' gacha. Ikki mamlakat o'rtasidagi savdo sifati V' dan S' gacha bo'lgan tovarlar bilan amalga oshadi. Chunki bu oraliqda ikki mamlakatdagi iste'molchilarning talabi kesishadi.

Nazorat uchun savollar

1. Tashqi savdo deganda nimani tushunasiz?
2. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab xalqaro savdoning jadal rivojlanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatgan?
3. Sizning fikringizcha, XXI asrda tashqi savdo rivojlanishiga asosan qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
4. Mintaqaviy integratsion jarayonlarning kuchayishi xalqaro savdoning rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatmoqda?

5. Mutloq ustunlik nazariyasini tushuntirib bering.
6. Nisbiy ustunlik nazariyasini tushuntirib bering.
7. Xalqaro savdoning vanday yangi rivojlanish nazariya va modellari bor?
8. Xalqaro savdo nazariya va modellarining amaliy tatbiqini tushuntirib bering.

3-BOB. TASHQI SAVDONI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH VA BOSHQARISH YO'LLARI

3.1. Xalqaro savdoda davlatning roli

Har qanday davlatning tashqi savdo siyosati hukumatning umumiy iqtisodiy yo'nalishining muhim tarkibiy qismi sanaladi, yanada torroq ma'noda esa eksport-import tovar oqimlari hajmi, tovar tarkibi va jug'rofiy yo'nalishini tartibga solish bilan bog'liq byudjet-soliq faoliyati sohalaridan biridir. Tashqi savdo siyosati xo'jalik rivojlanishining ichki jihatlari bilan uzviy bog'liq bo'lganligi uchun uning bosh vazifasi mamlakat ichkarisida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish va milliy boylikni ko'paytirish uchun zarur bo'lgan qulay tashqi iqtisodiy shart-sharoitlarni shakllantirish hisoblanadi.

Erkin savdo siyosati (yoki fritredlik — inglizcha free trade) iqtisodiy hayotning bir hodisasi sifatida XVIII asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi. Uning nazariy jihatdan asoslanishida A. Smitning mashhur asari - «Xalqlar boyligi tabiati va sabablari» hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi.

Fritredlik nazariyasi boshqa bir ingliz iqtisodchisi D. Rikardo asarlarida rivojlantirildi va deyarli nihoyasiga yetkazildi. D. Rikardo Adam Smitning raqobat sharoitida erkin tadbirkorlik ahamiyati va mamlakat iqtisodiyotini «ko'rinmas qo'l» hukmronligiga, ya'ni bozorning o'z-o'zini boshqarish qonunlari ixtiyoriga topshiruvchi jamiyatning «tungi qorovuli» sifatidagi davlat roli haqidagi g'oyalarini rivojlantirdi.

Erkin savdo siyosatining klassik namunalarini XIX asrning ikkinchi yarmidagi ingliz-sakson mamlakatlari, ayniqsa, Buyuk Britaniya va uning dominionlari (1947 yilgacha Britaniya tarkibiga kirgan, rasmiy jihatdan mustaqil bo'lgan davlatlar) iqtisodiyotida kuzatish mumkin. Hozirgi paytga kelib fritredlik tizimining klassik ko'rinishi davlat ixtiyorida bo'lgan biror-bir mamlakat qolmadi. Davlatning nufuzli tashkilotlarini tartibga solish borasida rolini sezilarli oshganligini hisobga olsak, bu o'z-o'zidan tushunarli, albatta. Biroq erkin savdo siyosatining unsurlari ko'plab mamlakatlarning iqtisodiy kursida hozir ham sezilarli, ayniqsa, rivojlangan va hududi hamda resurslari jihatidan kichik bo'lgan mamlakatlarda, masalan, Singapurda.

Iqtisodiy nazariyada odatda erkin savdo proteksionizm siyosatiga (ingl. protection — himoya, homiylik), ya'ni milliy iqtisodiyotni ichki va tashqi bozor tamoyillarining salbiy ta'sirlaridan himoyalash maqsadida davlat tomonidan joriy etiladigan iqtisodiy va ma'muriy chora-tadbirlar tizimi qarama-qarshi qo'yiladi.

Proteksionizm o'z mohiyatiga ko'ra, ilk davlatlar shakllangan paytdan buyon mavjud. Bu siyosatning prinsiplari nazariy jihatdan amerikalik davlat arbobi A. Gamilton (XVIII asrning oxiri) va taniqli nemis iqtisodchisi F. List (XIX asrning o'rtalari) asarlarida ishlab chiqilgan. Biroq proteksionizm amaliy chora-tadbirlar seriyasi sifatida sayyoramizda so'l (SSSR) va o'ng («Uchinchi reyx» - fashistlar Germaniyasi) siyosiy oqimlarning totalitar rejimi davrida o'z kulminatsiyasiga yetgan. Bu mamlakatlarda savdo sohasiga davlat monopoliyasi xos edi.

Yuqorida qayd etib o'tilgandek, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning asosiy tamoyili sifatida yanada ko'p sonli mamlakatlarni aholi turmush farovonligini oshishini ta'minlovchi erkin savdo siyosatiga o'tishi tan olinib kelinayotgan bo'lsa-da, proteksionizmning «tanlangan» restavratsiyasi deb atalgan jarayon ham kuzatilmoqda.

3.1. Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solishning tarifli usullari

Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solish turli ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. Ularni tovar oqimlariga ta'siri tabiatiga ko'ra bir- biridan jiddiy farq qiluvchi ikkita asosiy tipga ajratish mumkin: iqtisodiy va ma'muriy.

Iqtisodiy (tarifli deb ham ataladigan) usullardan foydalanganda ishlab chiqaruvchi va iste'molchilar, eng avvalo, narx mutanosibligi, tovar va resurslar eksporti hamda importining sifati va shartlariga amal qilishadi. Tashqi savdoni tartibga solishning ma'muriy (mos ravishda tarifsiz) usullaridan foydalanilganda bozor mexanizmiga davlat organlari tomonidan ta'sir o'tkaziladi, ularning qarorlari va hatti-harakatlari ko'p jihatdan ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning xohishlarini belgilab beradi.

Tarifli usullar tovar narxiga bevosita ta'sir qiladi. Bu usullar davlatlar tashqi savdo amaliyotida eng keng tarqalgan, chunki ular birdaniga uchta vazifani hal qilish imkonini beradi:

- 1) fiskal — byudjet uchun qo'shimcha mablag'larni olish;
- 2) rag'batlantiruvchi — xorijiy hamkorlar bilan aloqalarni rivojlantirish;
- 3) proteksionistik — milliy tovar ishlab chiqaruvchilar uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish.

Tashqi savdoni tarifli tartibga solish usullari qatoriga bojxona bojlari, bojlar, yig'imlar, shuningdek, boshqa bilvosita soliqlar, mas. aksizlar kiradi.

Tarifsiz usullar - tovar ayirboshlashga ta'sir qilish dastaklarini, ya'ni olib kiriladigan yoki olib chiqiladigan mahsulot hajmi va nomenklaturasini cheklashni bildiradi. Ular ko'proq rivojlanayotgan va hukumat tomonidan proteksionistik iqtisodiy siyosatni talab qiluvchi, bozor tuzilmalari shakllanayotgan o'tish davri iqtisodiyotli mamlakatlarga xosdir.

Tarifsiz ta'sir qilish vositalariga kvotalash, litsenziyalash, eksportni subsidiyalash, demping, kartel bitimlar va mamlakatlar o'rtasidagi tovar oqimlarining yo'lida texnik to'siqlarni yaratish kabilar kiritiladi.

Jahondagi mamlakatlar va hududlar bo'yicha statistik axborotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tashqi savdoni davlat tomonidan boshqarish tarifli va tarifsiz usullarning kombinatsiyasi yordamida amalga oshiriladi. Tarifli usullarning mavqei keyingi paytda pasayib bormoqda, bu esa Umumjahon savdo tashkilot tomonidan a'zo-mamlakatlar oldiga qo'yilgan strategik vazifa, ya'ni ular orasidagi o'zaro tovar ayirboshlashda tarifli cheklashlarni bosqichma-bosqich bartaraf etish vazifasi bilan bog'liq. Tarifsiz cheklashlarning ahamiyati «tanlovli» proteksionistik savdo siyosatining kengayib borishi tufayli ortib bormoqda.

Tashqi savdoni tarifli tartibga solish usullari katoriga bojxona tariflari, bojlar, yig'imlar, shuningdek, boshqa bilvosita soliqlar, aksizlar kiradi.

3.3. Tarif siyosatining asosiy ko'rinishlari

Milliy xo'jaligining holatiga bog'liq ravishda bojxona siyosati olib borishning ikki variantini ajratib ko'rsatish mumkin - iqtisodiy rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlardagi bojxona siyosatlari.

Rivojlangan mamlakatlar uchun kup ustunli tariflar xos bulib, u turli import boji stavkalari: barcha davlatlar uchun taalluqli bo'lgan miqdori baland umumiy stavkalar, eng qulay sharoit yaratish rejimi stavkasi (ikki mamlakat urtasida kelishilgan xolda o'rnatilgan savdo operatsiyalarining imtiyozli tartibi), kambagal, past darajada rivojlangan iqtisodiyotli mamlakatlardan kilinadigan importlar uchun belgilangan preferensial koeffitsentli stavkalarni nazarda tutadi.

Rivojlangan mamlakatlar bojxona tariflarining boshqa bir xususiyati, bu tariflarning 1988 yilda joriy etilgan «Xalqaro tovarlarni tavsiflash va kodlashtirishning uyg'unlashtirilgan tizimi» (UT) bilan korrelyatsiyasi (o'zaro bog'liqligi) hisoblanadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar guruhi bojxona siyosatining uziga xos xususiyati eksport bojlaridan keng ko'lamda foydalanish va nisbatan yuqori import tarifi stavkalarini ushlab turish (bu stavkalar rivojlangan mamlakatlar uchun misli ko'rilmagan darajaga yetadi - 50-100 foizgacha, Misr, Ekvador, Pokistonda hatto bundan ham yuqori) xosdir.

Bundan tashqari ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda, AQSh, Yaponiya va Yevropa derjavalariidan farqli ravishda, eski Bryussel tovar nomenklaturasidan yangi Uyg'unlashtirilgan tizimga endigina utishmokka. Shuning uchun ularning ba'zilar ko'p kolonkali tariflarni qo'llaydi (Senegalda — 9 ta, Malida — 17 ta). Milliy tariflar bilan bir qatorda jaxrn iqtisodiyotida bir necha mamlakatlarni bojxona ittifoqlariga birlashishi keng tarqalib bormoqda. Bojxona ittifoqlari tashqi savdoni davlatlararo tartibga solishni turli ko'rinishlaridan amaliy foydalanishmoqda, bunda ular turli hududiy va global xalqaro tashkilotlar ko'magiga suyanmoqda.

Bojxona bojlarining mohiyati va ko'rinishlari

Tashqi iqtisodiy faoliyat amaliyotida tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solishning eng keng tarqalgan usullaridan biri bojxona bojlari hisoblanadi. Bojxona boji

iqtisodiy mohiyati jihatidan tovar davlat chegarasidan o'tayotganda olinadigan maxsus pul yig'imi, soliqni bildiradi.

Bojxona bojlari ko'rinishlarining turli-tumanligi ularning tovar oqimlarini tartibga solish jarayonida bajaradigan funksiyalarining nihoyatda keng ko'lamliligi bilan tushuntiriladi. Eslatib o'tamiz, bojxona bojlarini joriy etishdan asosiy maqsad: byudjetning daromad qismini ko'paytirish va «nohalol» raqobat bilan kurashishdir. Shuning uchun ham savdoga ta'sir o'tkazishning bu usulidan hozirgi kunda jahonning yuzdan ortiq mamlakatida foydalaniladi.

Tovar oqimlarining yo'nalishiga bog'liq ravishda import, eksport va tranzit bojlari mavjud.

Import bojlarini joriy qilish milliy kompaniyalar (rezidentlar)ga ishlab chiqarishni kengaytirish imkoniyatini beradi, chunki ular jahon bozoridagi o'rtacha darajaga nisbatan yuqoriroq xarajatlar bilan mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Hozirgi paytda eksport bojlari ancha kam qo'llaniladi. Ulardan deyarli barcha rivojlangan mamlakatlar voj kechishgan, chunki ularni joriy qilish jahon bozoridagi keskin raqobat sharoitda eksportning qimmatlashishiga olib keladi.

Tranzit bojlar mamlakat hududini kesib o'tuvchi tovarlardan olinadi va tranzit yig'imlar ko'rinishiga ega.

Bojxona bojiga tortishning ikkita asosiy usuli mavjud:

Maxsus, bunda boj miqdori tovarning og'irligi, hajmi miqdori birligidan belgilangan summa sifatida o'rnatiladi (masalan, avtomobil dvigatelining 1 sm³ dan).

Advalor (lot. — ad valorem — qiymatdan), bunda bojxona boji sotuvchi tomonidan qayd etilgan tovar qiymatidan foiz ko'rinishida aniqlanadi.

Bundan tashqari tashqi savdo amaliyotida bojlarni hisoblashning kombinatsion usuli mavjud. Uning mohiyati shundan iboratki, malum bir bojxona tashkiloti vaziyatdan kelib chiqqan holda maxsus va advalor orasidagi usulni mustaqil ravishda tanlash huquqiga ega bo'ladilar.

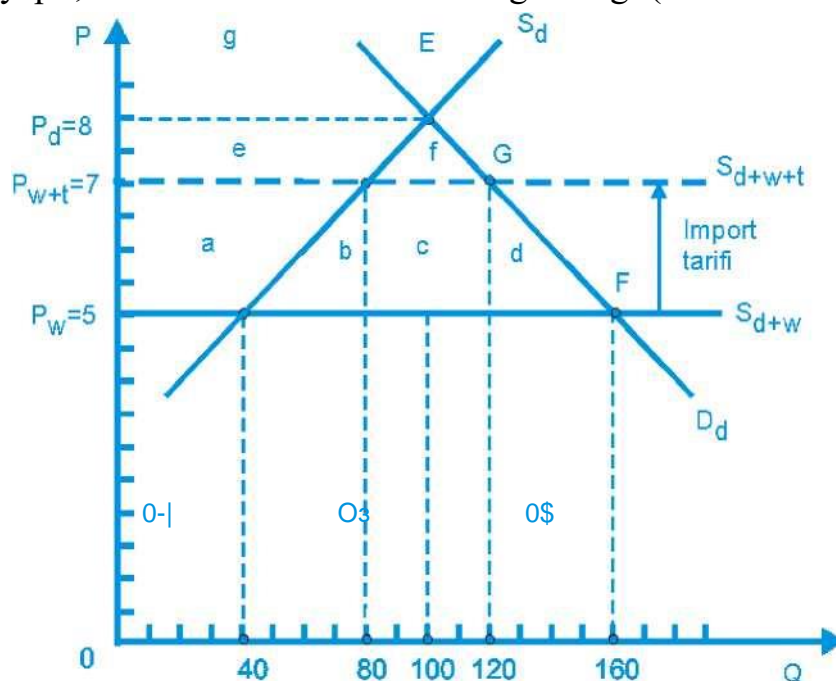
Bojxona boji o'rnatishning u yoki bu usulini tanlash tovar guruhi tabiatiga bog'liq xomashyo tovarlariga odatda birinchi usul qo'llaniladi, eksport bojlariga kelsak, ular ham odatda maxsus usuldan foydalangan xolda o'rnatiladi. Advalor usuldan foydalanish bo'lsa, mashinasozlik mahsulotlari va butlovchi qismlar, ya'ni yuqori darajada differentsiatsiyaga ega buyumlar importida qulay hisoblanadi. Hozirgi paytda bu usul hissasiga barcha bojxona yig'imlarining 80 foizidan ko'progi to'g'ri keladi. Savdo aloqalaridagi mamlakatlar bir-biri bilan turli shartnoma munosabatlarida bo'lganligi uchun import bojlari: preferensial (maxsus imtiyozli) boj, shartnomaviy (minimal) boj va asosiy (jahon bozori uchun maksimal darajada mumkin bo'lgan) bojlar bo'lishi mumkin.

Iqtisodiyotda davlat tomonidan tashlangan proteksionistik qadamlar ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarga hamda qisqa va uzoq muddatli istiqbolda davlatning o'ziga ham har xil ta'sir ko'rsatadi. Bunday siyosatning ichki bozor uchun mahsulot

ishlab chiqaruvchi milliy kompaniyalarga ta'sirini ko'rib chiqishdan boshlaymiz.

3.3.1.- rasm yordamida import bojining kichik iqtisodiyot (ichki narx jahon narxiga ta'sir ko'rsata olmaydigan iqtisodiyot)ga ta'sirini baholashimiz mumkin.

Savdo boshlanmasdan oldin, mamlakatda 100 ta tovar ishlab chiqarilaypti va iste'mol qilinaypti, muvozanat narxi 8 dollarga teng (talab va taklif chiziqlari Ye nuqtada keshishgan).

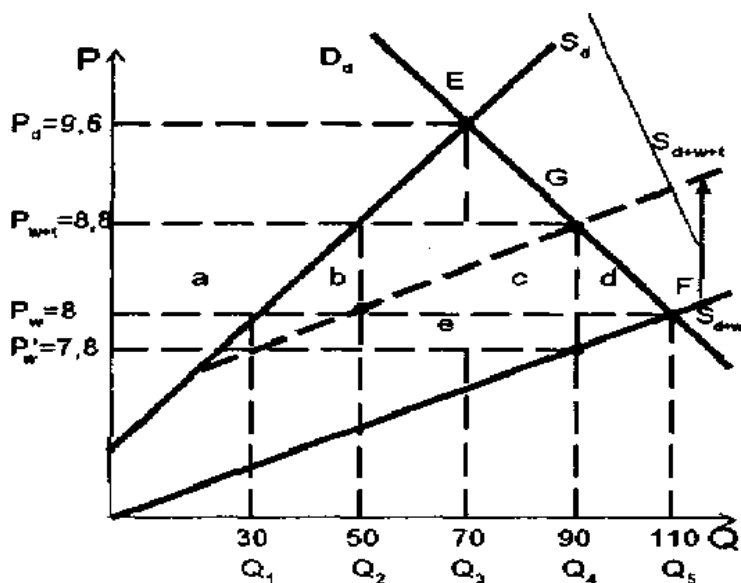
3.3.1- rasm. Import bojining milliy iqtisodiyotga ta'siri.

Agar tovarning jahon narxi ichki narxdan past bo'lsa, mamlakatga jahon narxida (5 dollar) 120 ta tovar kirib keladi, ichki narx jahon narxi darajasigacha tushib ketadi. Buning natijasida milliy ishlab chiqaruvchilar faqatgina 40 ta tovar taklif qiladi, iste'mol esa 160 taga yetadi. Milliy ishlab chiqaruvchilarni himoyalash maqsadida hukumat 2 dollar miqdorida bojxona boji joriy qilsa, eksportyorlar o'z tovarini 7 dollardan sotishga majbur bo'ladi va ichki bozordagi narx ko'tariladi. Buning natijasida ichki ishlab chiqarish 80 ta tovarni tashkil qiladi, import esa 40 tagacha qisqaradi. Iste'molchilar jami 120 ta tovar sotib oladi. Bojxona boji o'rnatilishi natijasida milliy ishlab chiqaruvchilar a trapesiyaning yuziga teng bo'lgan qo'shimcha foyda ko'radi. S to'g'ri to'rtburchakning yuziga teng bo'lgan summa bojxona boji sifatida davlat byudjetiga tushadi.

Boshqacha qilib aytganda, milliy kompaniyalarning ichki bozor uchun ishlab chiqargan mahsulotlari bojxona solig'idan ozod bo'lganligi sababli uning narxi import qilinayotgan ana shunday tovardan sezilarli darajada past bo'lishi mumkin, bunday sharoitda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar yangi texnologiyalar, xomashyo va materiallarni tejash hisobiga xarajatlarini kamaytirish zaruriyatiga ehtiyoj sezishmaydi. Amalda import o'rnini qoplashga yo'naltirilgan sohalaridagi milliy firmalar o'z tovarlarini import tarifiga yaqin narxlarda sotadi, natijada qo'shimcha foyda ko'radi. Milliy kompaniyalarning daromadlarini o'sishi va milliy ishlab chiqarishning kengayishini sabablaridan biri ana shunda.

Tarifning katta mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri

Katta mamlakat uchun import tarifi faqatgina ichki ishlab chiqarishni himoyalash emas, balki tashqi dunyo bilan savdo shartini yaxshilab olish vositasi hamdir. Darhaqiqat, katta mamlakat importni qisqartirsa, bu mamlakat ana shu tovarning asosiy xaridori bo'lganligi sababli eksportyor mamlakat ushbu tovar narxini pasaytirishga majbur bo'ladi. Eksport tovarlari narxi o'zgarmagan holda import tovarlar narxining pasayishi importyor mamlakat uchun savdo shartining yaxshilanishiga olib keladi, lekin katta iqtisodiyotli mamlakat ham import bojini joriy qilishdan sof foyda ko'rmasligi mumkin.

3.3.2- rasm. Tarifning katta mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri

Katta mamlakat hukumati ichki ishlab chiqaruvchilarni xorijiy raqobatdan himoya qilish maqsadida importga boj joriy qildi. Boj o'rnatilishi natijasida tovarning jahon narxi tushadi. Lekin ushbu tovarning ichki narxi boj miqdoriga ko'tariladi (t) P_w dan P_w+t ga. Jami taklif chizig'i yuqoriga yangi S_{d+w+t} darajaga suriladi. Taklifning yangi

darajasida ichki talab va jami taklif G nuqtada muvozanatga keladi. Natijada ichki ishlab chiqarish Q_1Q_2 ga ortadi, ichki talab Q_5Q_4 ga kamayadi. Import Q_1Q_5 dan Q_2Q_4 ga qisqaradi.

Import tarifi joriy qilinish natijasida iste'molchilar zarari $a+b+c+d$ ga teng bo'ldi. Kichik mamlakatda bo'lgani kabi import bojining ta'sirini ikkiga ajratishimiz mumkin: qayta taqsimlanish effekti va yo'qotish effekti.

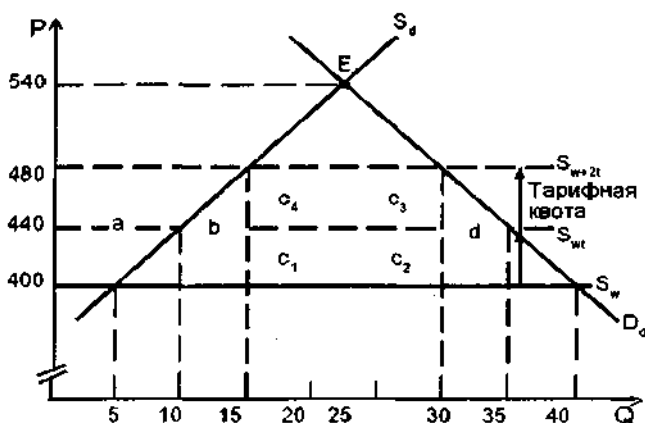
Katta mamlakat misolida daromad effekti ikkiga ajraladi: ichki daromad effekti va savdo sharti effekti.

Ichki daromad effekti — bu daromadning ichki iste'molchilardan.

Savdo sharti effekti — bu daromadning xorijiy ishlab chiqaruvchilardan davlat byudjeti foydasiga qayta taqsimlanishi.

Tarif kvotasi

Import boji ichki qarama-qarshilikka ega. Ya'ni ishlab chiqaruvchilar bir tarafdin xalqaro raqobatdan qutilish maqsadida bundan manfaatdor bo'sa, ikkinchi tomondan ish vaqtidan tashqari paytda iste'molchi sifatida import tarifiga qarshidirlar. Bu ziddiyat qisman tarif kvotasini joriy qilish orqali hal etiladi.

3.3.3.-rasm. Tarif kvotasi

Tarif kvotasi o'zgaruvchan bojxona boji ko'rinishi bo'lib, boj stavkasi miqdori import qilinadigan tovar hajmiga bog'liq bo'ladi: ma'lum chegaradagi importga pastroq miqdordagi boj, bu chegaradan oshib ketganda yuqoriroq boj o'rnatiladi. Faraz qilaylik, ichki talab (D_d), ichki taklif (S_d) va jahon taklifi (S_w) chiziqlar bilan ifodalangan. Savdo boshlanmasdan oldin tovar narxi 540 dollarga teng. Erkin savdo sharoitida tovar narxi 400 dollarga tushadi. Bu

narxda mamlakat 5 birlik tovar ishlab chiqaradi va 40 birlik tovar iste'mol qiladi. Binobarin, 35 birlik tovar import qiladi.

Ichki ishlab chiqaruvchilarni himoyalash maqsadida dastlabki 5 birlik tovar importga 10 foizlik, undan ortig'iga 20 foizlik import boji joriy qilinadi. Ilgari mamlakat sezilarli darajada ko'proq tovar import qilganligi bois, tovarning ichki narxini 480 dollargacha ko'taruvchi ikki qavatli tarif yuzaga keladi. Natijada ichki ishlab chiqarish 15 birlikka yetadi, iste'mol 30 taga, import 15 taga kamayadi. Chegaraviy effekt a ga teng bo'ladi, to'g'ridan to'g'ri iqtisodiy zarar tarifdagi bo'lgani kabi $b+d$ ga teng bo'ladi.

Daromad segmenti s bir necha segmentchalarga bo'linadi. Dastlabki 5 birlik tovarga 10 foizlik, ya'ni 40 dollarga teng boj joriy qilingan, 200 doll. ($c_1=5 \times \$40 = \$200$)

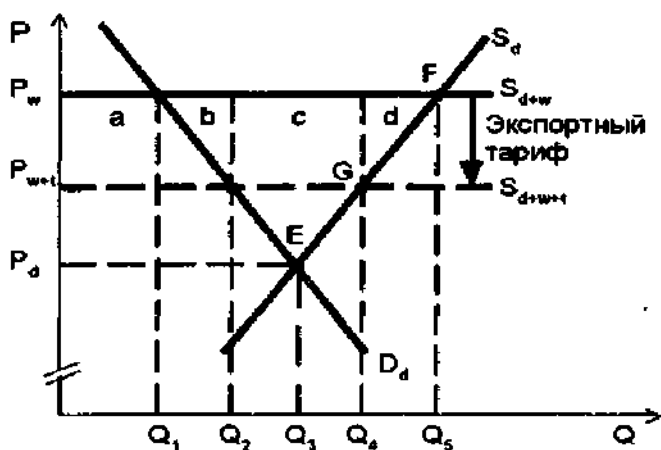
miqdoridagi foyda byudjetga tushadi. Keyingi 10 birlik tovarga 80 dollarlik boj o'rnatilgan, demak 800 dollar ($c_2+c_3= 10 \times \$80= \$800$) ham byudjetga tushadi. c_4 ($c_4= 5 \times \$80- 5 \times \$40= \$200$) segment esa mahalliy kompaniyalarning ko'zda tutilmagan foydasidir. Ya'ni bu kompaniyalar tovarni 440 dollardan sotib olib 480 dollardan sotish imkoniyatiga ega bo'ladi. Agar eksportyorlar tovar narxini 480 dollarga oshirishsa, ko'zda tutilmagan daromadga xorijliklar ega bo'ladi.

Eksport tarifi

Eksport bojlari eksport tovarlari mamlakat chegarasidan chiqib ketayotganda olinadigan majburiy to'lovdir.

Faraz qilaylik, hukumat eksportni boj orqali cheklamoqchi. Kichik mamlakat misolida tahlil qiladigan bo'lsak, eksport bojini joriy qilinishi jahon narxiga ta'sir ko'rsatmaydi. Binobarin savdo sharti o'zgarmaydi. Tovar eksportining foydaliligi pasayadi va ishlab chiqaruvchilar tovarlarning bir qismini ichki bozorga qaytarishadi, natijada bu tovarning ichki narxi boj miqdorida P_w dan P_{w+t} ga tushadi. Jami talab chizig'i eksport tarifi miqdorida pastga ko'chadi S_{d+w+t} . Talabning yangi darajasida ichki taklif va jami talab muvozanatiga G da erishiladi, bu vaziyatda eksport tarifi yordamida

ichki iste'mol Q_1Q_2 ga ortadi, ichki taklif Q_5Q_4 ga kamayadi.

Eksport miqdori esa Q_5Q_1 dan Q_4Q_2 ga qisqaradi. Demak, eksport tarifi joriy qilinish natijasida ichki iste'mol ortdi, ichki taklif va eksport miqdori qisqardi.

Eksport tarifi o'rnatilishi natijasida iste'molchilar a segment miqdorida foyda ko'rishdi.

3.3.4-рasm. Экспорт тарифи

Davlat eksport boj yordamida c ga teng miqdordagi foydani ishlab chiqaruvchilardan o'z foydasiga qayta taqsimlaydi. $b+d$ segmentlari ishlab chiqaruvchilarning sof yo'qotishlaridir. Umuman, eksport tarifi o'rnatilganda ham import boji joriy qilingandagi kabi effektlar yuzaga keladi: qayta taqsimlash effektlari va yo'qotish effektlari .

§ 3.3 Tarifli boshqaruvning afzallik va kamchiliklari

TIF sohasidan cheklashlar siyosatini keng ko'lamda va faol amalga oshirish davlatga qisqa muddatda muvaffaqiyat olib kelishi mumkin. Bu yutuqlarni quyidagi jihatlar bilan bog'lash mumkin: milliy korxonalarda ishlab chiqarish hajmining ortishi,

boj, soliq, yig'implar hisobiga byudjet daromadining ko'payishi, iqtisodiy xavfsizlik va mudofaa qobiliyatining ta'minlanishi.

Biroq haqiqatda esa, bu taktik ustunliklar strategik, uzoq muddatli istiqboldan kelib chiqsak, qarama-qarshi tomonga o'zgaradi. Davlatning tarif miqdoriga ko'paytirilgan import miqdoriga teng iqtisodiy yutug'i iste'molchilar tomonidan davlat foydasiga transfert to'lov hisoblanadi. Albatta, mablag'larning bir qismi ijtimoiy ehtiyojlar (oyliklarni oshirish, nafaqalar to'lash)ga sarflanishi mumkin, biroq ularning katta qismi byurokratik o'zboshimchalik va mablag'larni davlat tashkilotlari orqali o'tishi bilan bog'liq xarajatlarni tufayli qaytarib berilmaydi.

Bundan tashqari, boshqa mamlakatlarning proteksionistik javob tadbirlarini ham unutmash lozim. Bu tadbirlar tufayli tovar aylanmasi kamayib ketadi, ish joylari qisqaradi, oxir-oqibat bir qator kompaniyalarning mahsulotlari milliy bozordan arzonroq va sifatsizroq tovar ishlab chiqaruvchi foydasiga surib chiqariladi.

Iste'molchilar masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, ularning asosiy qismi «belbog'larini mahkam boylab olishlari» kerak bo'ladi, chunki oddiy odamlarning daromadlari ishlab chiqaruvchilar foydasiga qayta taqsimlanadi, zero bojxona tarifi joriy etilishidan oldingi va keyingi ichki narxlardagi farq mehnatkashlar (iste'molchilar) yelkasiga tushadi. Faqatgina importni o'rnini qoplash sohasidagi kompaniyalarning aksiyalariga ega bo'lgan uncha katta bo'lmagan ayrim guruhlarga kiruvchi iste'molchilar olib kirish bojlaridan daromad ko'rishi mumkin. Shunday qilib, bozor iqtisodiyoti sharoitida proteksionistik siyosatni amalga oshirish narx yuqiriligi sababli ichki iste'molning kamayishiga, soliq bazasining qisqarishiga va jamiyat uchun umuman olganda sof yo'qotishlarga olib keladi.

Bosqichma-bosqich proteksionistik siyosat totalitar rejimlar tomonidan ma'muriy-buyruqbozlik tizimida cheklangan makon va zamonda olib borilgan.

Proteksionizmning salbiy xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Aholi turmush darajasida sof yo'qotishlarning ortib ketishi. Import bojlari kiritilganidan keyin xaridorlar olib kirilgan tovarlar uchun yanada yuqoriroq haq to'lashga majbur bo'lishadi. Bu investitsiyalarga aylanishi mumkin bo'lgan iste'moldan ortadigan jamg'armalarni kamayishiga olib keladi.

- Yanada ko'proq mamlakatlar tomonidan tarif cheklashlarini joriy etilishining zanjir reaksiyasi bilan bog'liq xalqaro ko'paytiruvchi effektning paydo bo'lishi.

- Milliy iqtisodiyotda nosamaraviy sohalar va korxonalarining saqlanib qolishi. Milliy korxonalariga imtiyozlar berilishi sharoitida ishlab chiqaruvchilarda xarajatlarni kamaytirish va raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishga rag'bat bo'lmaydi.

- Iqtisodiy sohada korrupsiya va o'z amalidan foydalanishning boshqa ko'rinishlari keng tarqaladi. Milliy iqtisodiyotning «yopiqligi» odatda TIFning kriminallasuvi uchun ozuqa muhitini yaratadi.

Hukumatning TIFni tartibga solish bo'yicha chora-tadbirlar kompleksini joriy etishga majbur etuvchi omillar (ijobiy omillar) ichida quyidagilarni ajratib ko'rsatish

mumkin:

- Iqtisodiyotning yangidan shakllanayotgan sohalari qudratli xorijiy kompaniyalar raqobatidan himoyalash.

- Davlat ko'magisiz tuzilmasini qayta qurishning iloji bo'lmagan jahon bozorida raqobatbardosh bo'lmagan «eski» sohalarni qo'llab-quvvatlash.

- Diskriminatsion savdo siyosati olib borayotgan mamlakatlar yoki kompaniyalarga javob tariqasida demping va xorijiy raqobatning boshqa nohalol usullari bilan kurashish.

- Jahon bozor kon'yunkturasidagi tebranishlarning milliy iqtisodiyotga ta'sirini kamaytirish. Bu omil xomashyo va tabiiy resurslar eksport qiluvchi mamlakatlar uchun dolzarb hisoblanadi.

- Byudjetning daromad qismini ko'paytirish - o'tish davri iqtisodiyotli va rivojlangan mamlakatlarda davlat byudjeti ko'pincha proteksionistik siyosatning tarkibiy unsurlari bo'lgan bojxona bojlari va boshqa egri soliqlar hisobiga amalga oshiriladi.

Shunday qilib, proteksionizm tashqi savdo operatsiyalariga turli-tuman cheklashlarni joriy etuvchi davlatga vaqtinchalik, taktik yutuq keltirsa-da, strategik, uzoq muddatli rejada istiqbolsiz siyosat hisoblanadi. Bu siyosat XX asr tajribasidan ma'lumki, hayot darajasining va aholi turmush farovonligining pasayishiga olib keladi. Shunday bo'lsa-da, iqtisodiy erkinlashtirish kursini saqlagan holda proteksionizmning ayrim unsurlaridan oqilona foydalanish ma'lum vaqt oralig'ida milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

3.5. Tashqi savdoni tartibga solishning notarif usullari

Notarif usullar - tovar ayirboshlashga ta'sir qilish dastaklarini, ya'ni olib kiriladigan yoki olib chikiladigan mahsulot hajmi va nomenklaturasini cheklashni bildiradi. Notarif usullar miqdoriy, moliyaviy, yashirin va noiqtisodiy usullarga ajratiladi. Ular ko'proq rivojlanayotgan va xukumat tomonidan proteksionistik iqtisodiy siyosatni talab qiluvchi, bozor tuzilmalari shakllanayotgan o'tish davri iqtisodiyotli mamlakatlarga xosdir.

Jahondagi mamlakatlar va hududlar bo'yicha statistik axborotlar taxdili shuni kursatadiki, tashqi savdoni davlat tomonidan boshqarish tarifli va notarif usullarning kombinatsiyasi yordamida amalga oshiriladi. Tarifli usullarning mavqei keyingi paytda pasayib bormokda, bu esa umumjahon savdo tashkiloti tomonidan a'zo-mamlakatlar oldiga kuyilgan strategik vazifa, ya'ni ular orasidagi o'zaro tovar ayirboshlashda tarifli cheklashlarni bosqichma-bosqich bartaraf etish vazifasi bilan bog'liq.

Notarif ta'sir qilish vositalariga kvotalash, litsenziyalash, eksportni subsidiyalash, demping, kartel bitimlar va mamlakatlar o'rtasida tovar oqimlari yo'lida texnik to'siqlarni yaratish kabilar kiritiladi.

Kvotalash yoki kontingentlash

Umuman olganda, boshqa mamlakatlar bilan savdoni davlat tomonidan tartibga solishning notarif usullarining 50 dan ortiq turi mavjud. Ularning ichida eng keng tarqalgani kvotalardir. Agar tarifli usullar aniq bir tovar guruhi bo'yicha eksport yoki import hajmi masalasini ochiq qoldirsa, kvotalar olib kiriladigan yoki olib chiqiladigan mahsulotning qiymat yoki miqdoriy hajmini to'g'ridan to'g'ri cheklash vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Import kvotalarini joriy qilishda davlat milliy ishlab chiqaruvchilarga xorijiy raqobat ta'sirini bartaraf qilishga intiladi. Bunday kvotalarning harakat mexanizmi import tariflaridan foydalangandagi holatni eslatadi, ya'ni import tovarlar taklifi cheklanganda ichki baholar jahon narxiga nisbatan o'sib boradi. Biroq tarifdan farqli ravishda, import kvotalari xorijiy raqobatning ichki narxlarga ta'sir qilishiga yo'l qo'ymaydi, bu orqali importdan keladigan foydani ko'paytiradi va mamlakat to'lov balansini muvozanatga keltirish jarayonini osonlashtiradi. Xalqaro bitimlar orqali qat'iy belgilanuvchi tarif stavkalari o'rnatilgan vaziyatda mamlakat yuqoridagi masalani hal eta olmaydi, UST eksport-import operatsiyalarga miqdoriy cheklashlar joriy qilishga ruxsat beradi.

O'z navbatida, eksport kvotalari milliy ishlab chiqaruvchilarni yetarli tabiiy resurslar bilan ta'minlash, jahon bozoridagi eksport baholarini ko'tarish va harbiy-strategik maqsadlarga erishish kabilarga qaratilgan.

Import kvotalari kabi eksport kvotalari ham mamlakat hukumati tomonidan bir tomonlama tartibda yoki manfaatdor hamkor bilan xalqaro kelishuv xulosasi orqali joriy etilishi mumkin. Ular global yoki ma'lum davrda amal qiluvchi mavsumiy bo'lishi mumkin.

Litsenziyalash

Kvotalash jarayoni (boshqacha qilib aytganda, kontingentlash), odatda, litsenziyalash, ya'ni maxsus ro'yxatga kiritilgan resurslar va mahsulotlar bilan tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirishga vakolatga ega bo'lgan davlat tashkilotlari (vazirliklar va mahkamalar) tomonidan ruxsat berish bilan birgalikda kuzatiladi.

Ko'pchilik davlatlarda tashqi iqtisodiy faoliyatni litsenziyalashni joriy qilish xalqaro huquqiy aktlarga asoslanadi, ularning ichida eng asosiysi 1947 yilda imzolangan Savdo va tariflar bo'yicha Bosh bitim (GATT) hisoblanadi. Keyinchalik GATT doirasida ba'zi bir boshqa shartnomalar imzolangan.

Tashqi savdoni litsenziyalash turli ko'rinishlarni olishi mumkin: bosh litsenziya, bir martalik litsenziya va avtomatik litsenziya. Bosh litsenziyalar uning egasining ma'lum tovar guruhi bilan ma'lum vaqt oralig'ida (odatda bir yildan uch yilgacha) eksport-import operatsiyalarini amalga oshirish huquqini bildiradi. Bir martalik litsenziya kompaniyalarga xorijiy hamkor bilan aniq bir bitimni amalga oshirish uchun beriladi. Avtomatik litsenziya davlat tomonidan xaridni, ya'ni xarid hajmini ham, tovar oqimlarining jug'rofiy yo'nalishini ham doimiy ravishda nazorat qilishni nazarda tutadi.

Litsenziyalarni joylashtirishning asosiy usullariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Ochiq konkurs — bunda maksimal narx taklif qilgan firma litsenziyaga ega bo'ladi;
- yaqqol afzallik tizimi - bunda davlat ana shu sohadagi eng obro'li kompaniyalarga litsenziya beradi;
- xarajatlar usuli - bu raqobatchilariga nisbatan kattaroq ishlab chiqarish quvvatlariga va boshqa resurslarga ega korxonalariga litsenziya berishni anglatadi.

O'z-o'zidan tushunarliki, keltirilgan usullar ichida eng afzali korrupsiya va oshnagog'aynigarchilikdan xoli bo'lgan ochiq konkurs usulidir.

Yevropa Ittifoqiga a'zo-mamlakatlar orasida eksport-import operatsiyalarini litsenziyalash tovar aylanmasi umumiy hajmining 5-6 foizi darajasiga yetadi (kvotalash va litsenziyalash bo'yicha o'ziga xos «lider» Fransiya hisoblanadi).

Litsenziyalashni talab etadigan tovarlar ro'yxatiga birinchi navbatda eksportga mo'ljallangan kvotalanadigan mahsulotlar, shuningdek, ba'zi bir maxsus guruhdagi tovarlar: strategik ahamiyatga ega tovar va resurslar, dori- darmonlar, bolalar assortimenti va boshqalar kiradi.

«Ko'ngilli» eksport cheklashlari

Mutaxassislarining fikricha, eksport kvotalarining muhim turlaridan biri ko'ngilli eksport cheklashlari (KECh) hisoblanadi. KECh holatida eksportyor-davlat «ko'ngilli» ravishda boshqa mamlakatga olib chiqadigan mahsuloti hajmini chegaralaydi va hamkor tazyiqi ostida minimal import narxlarini o'rnatadi. Bunday amaliyot AQSh va Yevropa Ittifoqida Yaponiya tovarlari (avtomobillar, elektronika, po'lat)ga nisbatan keng qo'llaniladi. Hozirgi paytda jahonda bunday turdagi 100 dan ortiq bitimlar imzolangan, biroq UST a'zo-mamlakatlar oldiga ular o'rtasidagi savdoda XXI asr boshlariga kelib KEChni umumiy bekor qilish vazifasini qo'yimoqda.

Maxsus, mantiqiy nihoyasiga yetkazilgan kvotalash usuli iqtisodiy sanksiya ko'rinishidagi embargo hisoblanadi. Bu usul bir mamlakat yoki mamlakatlar guruhi bilan savdo operatsiyalarini butunlay ta'qiqlashni bildiradi. Odatda siyosiy maqsadlarni ko'zlagan holda embargoni joriy qilish butun nomenklaturadagi yoki alohida guruhdagi tovarlar eksporti yoki importini cheklashni nazarda tutadi. XX asrda savdoni tartibga solishni bunday usuliga yetarli darajada misollar keltirish mumkin. BMT qaroriga ko'ra embargo siyosati Iroqqa, qisman sobiq Yugoslaviya, Livan, Eron va ba'zi boshqa mamlakatlarga nisbatan amalga oshirilgan.

Yashirin proteksionizm ko'rinislari

Jahon amaliyotida tashqi savdoni tartibga solishning notarif usullari ichida miqdoriy va moliyaviy usullardan tashqari yashirin proteksionizm usullaridan foydalaniladi. Yashirin proteksionizm usullari mohiyati jihatdan markaziy hukumat va hatto mahalliy hokimiyat organlari tomonidan tashqi savdo yo'liga bojxona tabiatiga ega bo'lmagan turli tuman to'siqlarni o'rnatishini anglatadi. Yashirin proteksionizm usullarining ko'pchiligi xalqaro savdo muvofiqlashtirilgan tamoyillarini buzishning yaqqol namunasidir.

Alohida mamlakat import yoki eksportni bir tomonlama chegaralashida foydalanadigan yashirin proteksionizm usullarining yuzdan oshiq turi mavjud. Bu usullarni to'rtta katta guruhga ajratish mumkin:

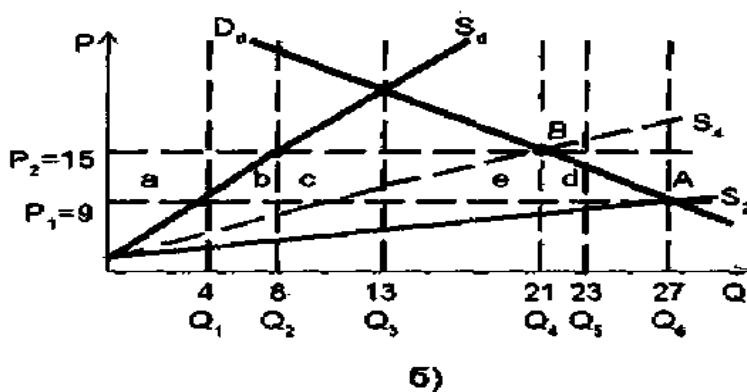
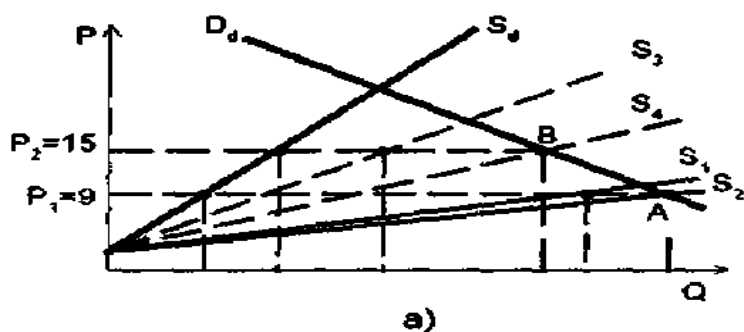
- Texnik to'siqlar;
- Ichki soliqlar va yig'imlar;
- Davlat xaridlari doirasidagi siyosat;
- Mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar.

Texnik to'siqlar yashirin proteksionizm usuli bo'lib, milliy texnik, ma'muriy va me'yorlar hamda qoidalar shunday ishlab chiqiladiki, ular tovarlarni tashqaridan olib kirishga to'sqinlik qiladi. Texnik xarakterdagi to'siqlarning eng keng tarqalganlari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Milliy standartlarga rioya qilishni talab qilinishi;
- Import mahsulotni sifati haqida sertifikat olinishini talab qilinishi;
  - Maxsus qadoqlash va markirovkalashni talab qilinishi;
- Ma'lum sanitariya va gigiena qoidalariga rioya qilishni talab qilinishi;
- Atrof-muhitni himoyalash bo'yicha tadbirlar o'tkazishni talab qilinishi;
- Murakkablashtirilgan bojxona rasmiyatchiliklariga rioya qilinishini talab qilinishi;
- Iste'molchilar huquqlarini himoyalash to'g'risidagi qonunlarga rioya qilishni talab qilinishi va hokazolar.

Ichki soliqlar va yig'imlar (slotetPs 1:axe8 apS slagdez) yashirin proteksionizm usuli bo'lib, ular import tovarning ichki narxini ko'tarishga va bu orqali uning ichki bozordagi raqobatbardoshligini pasaytirishgan yo'naltirilgandir. Ular ham markaziy hukumat, ham mahalliy hokimiyat organlari tomonidan joriy qilinishi mumkin. Import tovarlardan olinadigan soliqlar juda xilma xil, bu soliqlar to'g'ri soliqlar (qo'shimcha qiyomat solig'i, aksiz solig'i, sotishdan olinadigan soliq) yoki egri soliqlar (bojxonada rasmiylashtirish uchun yig'imlar, registratsiya uchun va boshqa rasmiyatchiliklar uchun yig'imlar, port yig'imlari) bo'lishi mumkin. Davlat xaridlari doirasida siyosat (state procurement) yashirin proteksionizm usuli bo'lib, unga ko'ra davlat organlari va korxonalaridan faqat milliy ishlab chiqaruvchilar tovarlarini (bu tovarlar import tovarlardan qimmat bo'lsa ham) sotib olish talab qilinadi.

Mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar (local content requirement) davlat siyosatining yashirin usuli bo'lib, unga ko'ra ichki bozorda sotiladigan pirovard tovarda milliy ishlab chiqaruvchilarning ulushi qonuniy ravishda belgilab qo'yiladi.

3.5.1. -rasm. Mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar

Savdo siyosatining yashirin usullarining ko'pchiligini miqdoran baholash juda qiyin, bu esa uni oqibatlarini iqtisodiy talqin qilish ham qiyinlashadi. Quyida mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar misolida yashirin usullarning iqtisodiy effektini ko'rib chiqamiz.

Faraz qilaylik, mamlakatda tovar taklifi $8a$, tovarga talab esa S , ni tashkil qiladi. Erkin savdo sharoitida $R1$ narxda xorijdan tovar taklifi 81 ni tashkil qiladi. Ushbu mamlakatda ishlab chiqarish tannarxi xorijga nisbatan yuqori bo'lganligi sababli mahalliy tovarlar taklif qilinadigan narx ham yuqoridir. Agar mahalliy ishlab chiqaruvchilar va xorijdan taklif qilinayotgan tovarlar miqdorini har bir narx uchun qo'shib chiqsak, ushbu mamlakat bozorida ana shu tovarning jami taklif to'g'ri chizig'iga - 8_2 ega bo'lamiz. Ichki talab jami talab bilan A nuqtada muvozanatga keladi. Bu muvozanat nuqtada $P1$ narxda $Q6$ ta tovar sotiladi, bu tovarlarning $Q1$ tasi ichki ishlab chiqaruvchilar, $Q5$ tasi xorijliklar tomonidan sotiladi (3.5.1-a- rasm).

Hukumat mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilishga qaror qiladi va mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligini talablarni joriy qiladi. Cheklovlarga ro'para kelmaslik uchun xorijiy kompaniyalar o'z ishlab chiqarishini ushbu mamlakat hududiga ko'chirib o'tkazadi, bu esa ularning xarajatlarini oshishiga olib keladi.

Xarajatlar oshishi natijasida tovar qimmatlashadi xorijdan taklif chizig'i S1 dan S3 ga ko'chib o'tadi. Buning natijasida jami taklif chizig'i ham S2 dan S4 ga ko'chib o'tadi va B nuqtada muvozanatga keladi. Natijada tovar narxi P2 gacha oshadi va sotish hajmi Q_1 gacha kamayadi. Sotilgan tovarlarni Q_2 tasi mahalliy ishlab chiqaruvchilar, Q_3 tasi esa mamlakatga ko'chib o'tgan xorijliklar tomonidan ishlab chiqariladi.

Xorijiyga nisbatan qimmatroq mahalliy komponentlarni sotib olish talabiga muvofiq ishlab chiqarish xarajatlari oshib ketdi va narx P1 esa dan P2 ga ko'tarildi, iste'molchilarning zarari esa $a+b+c+d+e$ ga teng bo'ldi. Bu yerda a segment chegaraviy effekt (mahalliy ishlab chiqaruvchilarga qayta taqsimlanadigan summa), b segment — himoyalash effekti (mahalliy ishlab chiqarishning xorijiy ishlab chiqarishga nisbatan nosamaraviyroqligi sababli yo'qotishlar) d segment — iste'mol effekti (narx oshishi natijasida iste'mol miqdoridagi yo'qotishlar). Ikki segmentning yig'indisi $c+e$ daromad effekti (xorijiy ishlab chiqaruvchilarning narx ko'tarilishi natijasida olgan qo'shimcha daromadi)ni ifodalaydi, bu yerda c segment ushbu mamlakatda joylashgan xorijiy ishlab chiqaruvchilarga tegadi, ye segment esa ishlab chiqarish xarajatlarining ortishini ifodalaydi. Mamlakatning jami iqtisodiy zarari $b+e+d$ ni tashkil qiladi.

Savdo siyosatining moliyaviy usullari: Subsidiyalar

Litsenziyalashga qo'shimcha ravishda, davlat milliy tovar ishlab chiqaruvchilarni bevosita va bilvosita subsidiyalar tizimi, ya'ni mamlakat byudjetidan ayrim korxonalariga va mahalliy hokimiyat organlariga dotatsiyalar berish orqali rag'batlantirishi mumkin. Bundan maqsad arzon import tovarlari raqobatidan himoya qilish, eng asosiysi - milliy sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini xorijga eksport qilishni rag'batlantirishdan iborat. Bu vaziyatda bevosita subsidiyalar pul ko'rinishidagi mablag'ni, bilvosita subsidiyalar esa imtiyozli shartlarda kreditlash, soliqqa tortish, xavf-xatarni sug'urtalash bo'yicha davlat tomonidan kafolatlash, davlat xazinasidan eksport qilinadigan tovarlarni tashqi bozorlarda reklama qilish kabilarni nazarda tutadi.

GATT (UST) qoidalariga muvofiq, a'zo-mamlakatlar o'rtasidagi savdoda bevosita eksport subsidiyalaridan foydalanish ta'qiqlangan. Yevropa Ittifoqi doirasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishga bevosita eksport subsidiyalari berish bundan mustasno. Yuqorida ko'rsatilgan qoidalarning buzilishi import qilayotgan mamlakatga kompensatsiyalovchi import bojlari olish orqali javob choralar ko'rishga asos bo'ladi. Bu bojlar UST arbitrajida bahs hal etilgunga qadar saqlanadi.

Eksport subsidiyalari miqdori rivojlangan mamlakatlarning qayta ishlash sanoati eksporti qiymatining 1 foizidan oshmaydi, biroq ayrim tovar guruhlari uchun, ayniqsa, rivojlanayotgan va o'tish davri iqtisodiyotli mamlakatlarda bu me'yor juda katta miqdorga yetishi mumkin.

Savdo siyosatining moliyaviy usullari: Eksport kreditlari

Eksport kreditlari tashqi savdo siyosatining moliyaviy usuli bo'lib, u milliy firmalar eksporti rivojlanishini davlat tomondan moliyaviy rag'batlantirishni nazarda

tutadi.

Eksport kreditlari quyidagi ko'rinishda bo'lishi mumkin:

- Milliy eksportyorlarga subsidiyalashgan kreditlar — davlat banklari tomonidan bozor stavkasidan past stavkada kreditlar berilishi;
- Xorijiy importyorlarga davlat kreditlarini berilishi, ya'ni kredit bergan mamlakat tovarini sotib olish sharti bilan;
- Milliy eksportyorlarni eksport risklaridan sug'urtalash.

Eksport kreditlari: qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli bo'lishi mumkin.

Eksport kreditlari bo'yicha eng yirik uyushmalardan biri eksport krediti guruhi - Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti doirasida eksportni kreditlash bo'yicha hukumat va agentliklar vakillari guruhi hisoblandi. Bu guruh 2 yil va undan ortiq muddatli eksport kreditlarini tartibga soladi. Ikkinchi yirik tashkilot Bern ittifoqi, ya'ni kreditlar va investitsiyalarni sug'urtalash bo'yicha xalqaro ittifoqdir.

Eksport kreditlariga ba'zi hollarda boshqa davlatlarga tashqi yordam sifatida qaraladi.

Savdo siyosatining moliyaviy usullari: Demping

Tashqi savdoni notarif usullar bilan tartibga solish amaliyotini o'rganish shuni ko'rsatadiki, eksport subsidiyalari ko'pincha dempingga - xorijiy bozorlarda eksportyor mamlakat ichki bozoridagi o'rtacha narxga nisbatan past baholarda sotishga moddiy asos bo'ladi.

Mutaxassislar dempingning quyidagi variantlarini ajratib ko'rsatishadi:

- Tasodifiy — eksportyorda tasodifiy ortiqcha tovarlarni paydo bo'lishi bilan bog'liq;
- Vaqtinchalik — eksportyor tomonidan boshqa mamlakat bozoriga tezlik bilan kirib borish uchun qo'llaniladi;
- Doimiy — monopolist kompaniya tomonidan, uning tashqi iqtisodiy faoliyati davlatning doimiy qo'llab-quvvatlashi sharoitida, tashqi bozorlarda foydani maksimalashtirish uchun qo'llaniladi, bunda ichki bozorda nisbatan yuqori narx saqlab turiladi.

Dempingdan, eng avvalo, davriy pasayishlar va ichki talab kamayganda, iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish davrida foydalaniladi. Masalan, 30- yillarda shunga o'xshash hodisa Sharqiy Yevropa mamlakatlaridan import qilinuvchi qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorida kuzatildi, 70-yillarda AQSh va Yevropa Ittifoqi tomonidan Yaponiyaga nisbatan dempingdan foydalanish ayblovi ilgari surildi.

Vaqtinchalik va ayniqsa, doimiy dempingga qarshi importyor- mamlakatlar GATT moddalariga asoslangan holda importga qarshi import bojlarini joriy etish huquqiga ega bo'lganligi sababli keyingi paytda yashirin demping keng tarqalmoqda. Bu eksportyor va importyorlar o'rtasida importyorlar tomonidan o'z milliy bozorida tovarlarni eksportyor yetkazib bergan narxdan past baholarda sotish haqida oshkor bo'lmagan

kelishuvni nazarda tutadi. Yashirin demping yirik TMKlar tomonidan firma ichida qo'llaniladigan butlovchi qismlarni transferti amaliyotida keng tarqalgan (mas. yapon TMKlari ichida).

Nazorat uchun savollar

1. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida tashqi savdoning tutgan o'rni va ahamiyatini gapirib bering.
2. O'zbekiston Respublikasi tashqi savdosining 2003-2004 yillardagi ko'rsatkichlarini gapirib bering.
3. Tashqi savdo strukturasi qanday o'zgarishlar ro'y bermoqda?
4. Respublikamiz qaysi xalqaro tashkilotlar bilan tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirib bermoqda?
5. Tashqi savdoni erkinlashtirish deganda nimani tushunasiz?
6. O'zbekiston Respublikasining JSTga a'zo bo'lish istiqbollari xarakterlab bering?
7. Keyingi yillarda tashqi savdo sohasida ro'y berayotgan o'zgarishlarni ko'rsatib bering.
8. Respublikamizning eksportga yo'naltirilgan iqtisodiy rivojlanish modelini tanlashi tashqi savdoni rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishini tavsiflab bering.

4-BOB. XALQARO ISHCHI KUCHI MIGRATSIYASI

4.1. Jahon xo'jaligida inson resurslari. Bandlik va ishsizlik

Jahon iqtisodiyotida demografiya aholi sonining harakati va mehnat resurslari bilan shug'ullanuvchi fan bo'lib, u ijtimoiy, iqtisodiy, biologik va geografik omillar asosida aholi tarkibini, dinamikasini, shuningdek, joylashuvi va ko'chishining umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Shular asosida turli mamlakat va mintaqalarda aholi sonining o'zgarishlari, istiqbol davri uchun taxminlar ishlab chiqiladi. Demografik statistikada tug'ilish koeffitsienti (har 1000 kishiga tug'ilganlar soni), o'lim koeffitsienti (har 1000 kishiga o'lganlar soni), nikoh koeffitsienti, tabiiy o'sish koeffitsienti, ya'ni tug'ilish va o'lim koeffitsienti o'rtasidagi farqlar kabi ko'rsatkichlardan keng foydalaniladi.

Tug'ilish va o'lim natijasida aholining uzluksiz yangilanish jarayoni davom etadi va u aholini takror ishlab chiqarish deb nomlanadi. Bu jarayon esa ikki tushuncha bilan, ya'ni aholining tabiiy qo'shimcha o'sishi va avlodlar almashuvi bilan bog'liqdir. U yoki bu aholi dinamikasini o'rganishning eng oddiy usuli - bu uning yillik qo'shimcha o'sishini aniqlashdan iborat. Yillik qo'shimcha o'sish koeffitsienti - bu mazkur yil davomida (ya'ni ikki ketma-ket 1 yanvar orasida) aholining o'rtacha arifmetik qo'shimcha o'sishidir.

Yillik qo'shimcha o'sish koeffitsienti:

Rk = Rk x Rm

Bu yerda: **Rk** - yil davomida qo'shimcha o'sish; **Rm** - aholining o'rtacha yillik soni.

Avlodlar almashinuvi qanchalik ta'minlanganligini bilish uchun ayrim olingan avlodni tug'ilgan vaqtdan boshlab to nasl yaratishgacha bo'lgan davrini kuzatish zarur bo'ladi. Agar ma'lum bir avlodning 1000 kishisi 1000ta farzandni dunyoga keltirgan bo'lsa, demak avlod almashinuvi to'la ta'minlangan bo'ladi.

Aholi dinamikasini tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, ko'pgina Yevropa mamlakatlarida va shuningdek Shimoliy Amerika davlatlarida XIX va XX asrlarda aholi o'rtasida o'lim darajasi kamayganligini ko'rishimiz mumkin. Dunyoning boshqa mamlakatlarida esa o'limning kamayishi asosan uchinchi jahon urushidan keyingi yillarda kolonial imperiyalarni tugatilishidan keyin boshlandi. O'limning kamayishi quyidagi sabablarga asoslanadi:

- ◆ aholi turmush darajasi o'sishi;
- ◆ tibbiyot xizmati yaxshilanishi;
- ◆ yuqumli va boshqa kasalliklar oldini oluvchi chora-tadbirlar o'tkazilishi va h.k.

lar.

Shunday qilib, aholi o'rtasida o'limning kamayishi aholining keskin o'sish jarayonini keltirib chiqargan omillardan biri bo'ldi. 2000 yilga kelib Yer shari aholisi soni 6 mlrd.kishiga yetib, 2030 yillarga borib esa 10 mlrd. kishiga yetishi kutilmoqda. Aholi o'zgarishini o'rganish dinamikasining tahlili asosida ko'rsatilgan demografik koeffitsientlar natijasida quyidagi o'ziga xos bosqichlar yoki populyatsion sikllarni ajratish mumkin:

1 . Dastlabki populyatsion xarakterdagi siklga quyidagilar xos:

- yuqori darajada tug'ilish;
- yuqori o'lim va buning natijasida aholi o'sishining sekin borishi;

Bunday xususiyatlar kam rivojlanib borayotgan mamlakatlarga, jumladan, Afrikaning bir qator tropik davlatlari (Gabon, Nigeriya) va ba'zi bir Janubi-sharqiy Osiyo (kamroq darajada) mamlakatlariga xosdir.

2 . Ikkinchi populyatsion xarakterdagi siklga quyidagilar xos:

- yuqori darajada tug'ilish;
- o'limning pasayishi va natijada aholining keskin o'sishi;

Bunday xususiyatlar Afrika va Yaqin Sharq mamlakatlariga, Sharqiy Osiyoning ko'pgina davlatlariga, nisbatan rivojlangan ba'zi bir Lotin Amerikasi davlatlariga (Paragvay va Argentina) xosdir.

3 . Uchinchi o'ziga xos populyatsion siklga quyidagilar xos:

- tug'ilishning pasayishi;
- o'limning qisqarishi;

Bunday populyatsion xarakterda tug'ilish o'limga nisbatan (uncha katta bo'lmagan

holda) yuqoriroq bo'lishi saqlansa-da, aholining o'sish darajasi doimo pasayib borishi kuzatiladi. (Masalan, zamonaviy AQSh).

4 To'rtinchi populyatsion xarakterdagi siklga quyidagilar xos:

- tug'ilishning pastligi;
- o'limning kamligi va natijada nisbatan barqarorlashuv yoki aholi o'sish dinamikasining minimal rivojlanishi. Bularga ko'plab Yevropa davlatlarini ko'rsatsa bo'ladi.

Shu bilan bir qatorda ba'zan demografiyada o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lgan populyatsion xarakterdagi sikllar ham namoyon bo'lmoqda. Ya'ni o'lim tug'ilishga nisbatan oshib borishi bilan aholining tabiiy xarakterda minus belgisiga ega bo'lgan koeffitsient paydo bo'ladi (depopulyatsiya, ya'ni mamlakatlarda aholining tabiiy qisqarishi yuz beradi). Bunday tendensiya hozirgi kunda Rossiyada aniq ko'rinmoqda.

Yer shari aholisining o'sish darajasi borgan sari davom etib, XXI asrning oxirgi yillariga kelib taxminan 10,5 mlrd. kishiga yetishi va barqarorlashuvi kutilmoqda. Xullas, dunyo aholisining o'sish darajasi pasayib borayotgan bo'lsa-da, absolyut miqdorda uning o'rtacha yillik o'sishi 80 mln. kishidan ortiqroqni tashkil etmoqda (buni biz asosan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidagi ba'zi mamlakatlar misolida ko'rishimiz mumkin).

Ma'lumki, xalqaro statistikada "iqtisodiy faol aholi" va "iqtisodiy faol bo'lmagan aholi" kategoriyalari keng qo'llaniladi. Xalqaro mehnat tashkiloti tavsiyanomasiga binoan iqtisodiy faol aholiga tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishda qatnashuvchi barcha kishilar kiradi. Bular qatoriga yollanma mehnat kishilari - ishchilar va xizmatchilar, mustaqil ishchilar, oilaning haq to'lanmaydigan a'zolari, mavsumiy va tasodifiy ishchilar, ob'ektiv sabablarga ko'ra (kasallik, ta'til) vaqtincha ishlamayotgan kishilar, to'liqsiz ish vaqti rejimida ishlab o'qishni davom ettirayotgan o'quvchilar, stipendiya yoki ish haqi olib ishlab chiqarishda kasb o'rganayotgan shogirdlar kiradi.

Hozirgi vaqtda bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida iqtisodiy faol aholi - ishchi kuchi deb yuritiladi. Iqtisodiy faol aholining mehnat statusi miqdoriy jihatdan ma'lum muddat (1 yil) ichida ishlagan hafta yoki kunlari soni bilan aniqlanadi. Shunga ko'ra iqtisodiy faol aholi - bandlar, ishsizlar va qisman bandlarga bo'linadi.

Iqtisodiy faol bo'lmagan aholiga yoshidan qat'i nazar iqtisodiy faol aholi kategoriyasiga kirmaydigan kishilar taalluqlidir. Bunday aholi tarkibiga kunduzgi bo'lim talabalari, uy bekalari, qarilik va nogironlik bo'yicha nafaqaxo'rlar, ijtimoiy tashkilotlar va xususiy shaxslardan moddiy yordam oluvchi kishilar va boshqalar kiradi. Iqtisodiy faol bo'lmagan aholiga shuningdek bir qancha alohida funksional guruhlar kiradi. Haq to'lanmaydigan ijtimoiy ish bilan mashg'ul kishilar, ixtiyoriy tekin xizmatlar ko'rsatuvchi kishilar, sub'ektiv va ob'ektiv sabablarga ko'ra ish qidirmayotgan mehnatga yaroqli yoshdagi kishilar ham kiradi. Mehnatga yaroqli aholining ijtimoiy mahsulot yaratishdagi faoliyati bandlik deyiladi. Bundan tashqari, ishlab chiqarishda band bo'lmagan aholi tushunchasi ham mavjud bo'lib, ularga

ishsizlar va majburiy band bo'lmagan kishilar kiradi.

XX asrning 70-yillarida sanoati rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy faol aholining asosiy qismi (30-45 %) sanoat va qurilishlarda band bo'lgan edi. Ammo keyinchalik bu munosabat nisbatan o'zgarib borishi bilan bog'liq holda bu tarmoqlarda aholi sonining avval nisbiy, keyinchalik absolyut bandligi keskin kamayib borayotganligi ko'zga tashlanmoqda. Shu bilan bir qatorda aholining iqtisodiy faolligini pasayishi qishloq xo'jaligida ham kuzatilmoqda.

Xalqaro Mehnat tashkilotining ta'rifiga ko'ra, ishsizlar deb oxirgi 4 hafta ichida ish qidirayotgan va ishga ega bo'lmagan yoki ishga joylashib hali ishga kirishmagan kishilarga aytiladi. Bu kategoriya turli mamlakatlarda turlicha talqin etiladi. Turli mamlakatlarda ishsizlar sonini aniqlashda ikki xil yondashuv mavjud. Birinchisi - 1 haftalik tekshirishda ishsizlar statusiga javob beruvchi kishilar sonini aniqlaydi, bu usul AQSh, Yaponiyada ishlatiladi. Buyuk Britaniyada bu usul qimmat hisoblanib, ishsizlar soni davlat bandlik xizmatlariga ishsizlik nafaqasini olishga topshirilgan talabnomalar asosida hisoblanadi.

Ishsizlarning asosiy qismini ish stajiga ega ishdan bo'shatilgan kishilar tashkil qiladi. Bu kategoriyaga iqtisodiyotda va ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlar natijasida korxonalarining bekilishi, yangi mahsulot ishlab chiqarishga o'tishi, ishlab chiqarishning modernizatsiyalashuvi natijasida ishini yo'qotgan ishchilar kiradi. Bola tarbiyasi bilan mashg'ul ayollar, o'qishni tugatib ish qidirayotgan yoshlar ishsizlar safiga kiritilmaydi. Zamonaviy sanoati rivojlangan mamlakatlar uchun xarakterli tendensiyalardan biri ishsizlikning o'sib borishidir, ular iqtisodiy faol aholining 8-10% ni tashkil etgan.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda ishsizlar sonini aniqlash hozirgi kunda eng qiyin muammolardan biri bo'lib turibdi. Xalqaro Mehnat tashkilotining bergan ma'lumotiga ko'ra, sanoati rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda ishsizlarning umumiy soni 600 mln.kishidan ortib, bu Yer shari aholisining 10dan bir qismini tashkil qilgan.

4.1.1-jadval

Davlatlar guruhlari	Ishsizlar (mln.kishi)			Ishsizlik darajasi (%)		
	2016 y.	2017 y.	2018 y.	2016 y.	2017 y.	2018 y.
Dunyo	197,7	201,1	203,8	5,7	5,8	5,8

Rivojlangan davlatlar	38,6	37,9	38,0	6,3	6,2	6,2
Bozor iqtisodi shakllanayotgan davlatlar	143,4	147,0	149,2	5,6	5,7	5,7
Rivojlanayotgan davlatlar	15,7	16,1	16,6	5,6	5,5	5,5

Hozirgi kunda ishsizlik ko'rsatkichi dunyo buyicha 203,8 mln. kishini tashkil etadi va yuqori ko'rsatkichlar Italiyada 11,21 foizni, Turkiyada 11,26 foizni, Braziliyada 13,32 foizni, Ispaniyada 17,22 foizni va JAR 27,33 foizni tashkil etmoqda.

4.1.2-jadval

Davlatlar guruhlari	Ijtimoiy himoyalanganmagan bandlik salmog'i (%)			Ishlayotgan kambag'allar salmog'i (%)		
	2016 y.	2017 y.	2018 y.	2016 y.	2017 y.	2018 y.
Dunyo	42,9	42,8	42,7	29,4	28,7	28,1
Rivojlangan davlatlar	10,1	10,1	10,0	-	-	-
Bozor iqtisodi shakllanayotgan davlatlar	46,8	46,5	46,2	25,0	24,3	23,7
Rivojlanayotgan davlatlar	78,9	78,7	78,5	69,0	67,9	66,7

4.2. Jahon ishchi kuchi bozorining mohiyati va paydo bo'lish sabablari

Jahon aholisi yoshiga bog'lik ravishda ikki tipdagi odamlarni o'z ichiga oladi: mehnatga layoqatli - 15-60 yoshlilar, mehnatga layoqatsiz bolalar va qariyalar. Aholi umumiy hajmining taxminan 70 foizi birinchi tipga tegishli, biroq bu ulush turli hududlarda o'zgarib turadi. Masalan, Osiyo va Afrikada voyaga yetmaganlar, Yevropa va Shimoliy Amerikada qariyalar ulushi yuqorirok.

O'z navbatida mehnatga layoqatli aholi xam ikkiga ajratiladi: iqtisodiy faol va faol bo'lmaganlar. Uy bekalari, talabalar (ta'til paytida), davlat qaramog'idagi fuqarolar, shuningdek, fuqaroligi bo'lmaganlar iqtisodiy faol bo'lmaganlar qatoriga kiradi. Bizni iqtisodiy faol aholi, ya'ni mehnatga layoqatli va unga intiluvchi odamlar qiziqtiradi. Fuqarolarning aynan shu toifasi mamlakat ichkarisida va xorijdan ish qidirish jarayonida faol ishtirok etadi.

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyai uzoq tarixga ega bo'lsa-da, faqatgina XX asrga kelib ishlab chiqarish omillari harakatining yetakchi ko'rinishlaridan biriga, binobarin XIMning alohida sohasiga aylandi.

Buni quyidagi sabablar bilan bog'lash mumkin:

- xo'jalik hayotining baynalmilallashuvi;
- ijtimoiy-demografik o'zgarishlar;
- fan-texnika va axborot sohasidagi inqilob;
- integratsiya jarayonlarining rivojlanishi;
- transmilliy korporatsiyalar faoliyati.

Bu barcha omillar mehnatga layoqatli aholining harakatchanligini kuchayishiga sababchi bo'ldi, zero insonlar mamlakatlar va qit'alararo ko'chish uchun rivojlangan kommunikatsiya infratuzilmasidan foydalanishadi. Hozirgi kunga kelib jahon ishchi kuchi bozori (JIKB) vujudga keldiki, bu bozor asosini milliy xo'jalik tizimlari va jahon iqtisodiyoti doirasida ishlab chiqaruvchi kuchlarning darajasi, tabiati va joylashuviga sezilarli ta'sir etuvchi iqtisodiy faol aholining mamlakatlar va hududlar o'rtasida jami migratsiya aylanmasi tashkil etadi. XX asrning oxiriga kelib mehnatkash-migrantlarning bir yildagi o'rtacha miqdori 35 mln. kishiga yetdi (1960-yilda 3,5 mln.). JIKB faqatgina migrantlarni emas, balki turli darajadagi migratsiya xizmatlarini, shuningdek xorijiy mehnatkashlar huquqiy statusi, ularning mehnatini himoyalash, ularga ijtimoiy kafolatlar berish va boshqa masalalar bilan shug'ullanuvchi xalqaro tashkilotlarni xam o'z ichiga oladi.

BMTning aholi migratsiyasi bo'yicha 2017 yil hisobotida 2017 yilda 2000 yilga nisbatan migrantlar soni 2 barobarga oshgani va 258 mln. kishini tashkil etishi keltirilgan. 2017 yilda 2016 yilga nisbatan xalqaro migratsiya soni 49 %ga o'sgan. Joriy yilda migrantlar soni dunyo aholisi soniga nisbatan ulushining 2,8 %dan 3,4 %ga o'sishiga olib keldi. 2017 yildagi 258 mln. migrantlarning asosiy qismi qonuniy yo'l bilan boshqa davlatga ishlash uchun boruvchilar hisoblanadi. Kelgusida migratsiya sonining o'sishiga iqlim sharoitining o'zgarishi bilan bog'liq demografik tendensiyalar ham ta'sir ko'rsatishi taxmin qilinmoqda. 258 mln. migrantlarning tug'ilgan joyi: Osiyoda -106 mln. kishi (41,1%); Yevropada -61 mln. kishi (23,6%); Lotin Amerikada va Karib orollarida -38 mln. kishi (14,7%); Afrikada -36 mln. kishi (14,0%); Shimoliy Amerikada - 4 mln. kishi (1,6%) va Okeaniyada - 2 mln. kishi (0,8%).

Xalqaro aholi migratsiyasi bo'yicha 2017 yilgi holatiga ko'ra 2017 yilda migrantlarning iqtisodiyot rivojiga hissasi - ular tomonidan dunyo bo'yicha 596 mlrd. AQSh dollari miqdorida pul o'tkazmalari amalga oshirildi (2016 - \$423 mlrd.). Ushbu summaning 450 mlrd. AQSh dollari (75,%i) rivojlanayotgan mamlakatlarga o'tkazildi. XVF ma'lumotlariga ko'ra, 2017 yilda dunyo YaIM 3,7% ga o'sdi va umumiy 94028,24 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi. 2017 yildagi 258 mln. migrantlarning 50%i 10 ta mamlakatda, 67%i 20 ta mamlakatda yashaydi. Ikki davlat o'rtasidagi migratsion harakat "ikki tomonlama koridor" («bilateral corridors») deb nomlanadi. Masalan, 2017

yilda eng yirik “ikki tomonlama koridor” AQSh va Meksika o’rtasida yuz berdi. Bunda Meksikada tug’ilib, xorijda yashovchilarning (12,7 mln. kishi) 98%i AQShda joylashgan edi.

Mazkur mavzuda aholining ko’chishi jarayonlari ichida ijtimoiy- iqtisodiy maqsadlar keltirib chiqargan mehnat migratsiyasi to’g’risida so’z boradi. Fuqarolarni o’z vatanidan tashqarida ish qidirishga majbur etuvchi omillar ichida eng asosiysi turmush darajasini yaxshilash va o’z qobiliyatlaridan unumli foydalanishga intilishlari hisoblanadi. Ayni paytda ishsizlik, qishloq xo’jaligida aholining ko’payib ketishi kabi salbiy ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar xam yashash joyini vaqtincha yoki doimiy o’zgartirishga sababchi bo’ladi.

Hozirgi paytda davlatlar mehnat migratsiyasini tartibga solish borasida o’z harakatlarini kuchaytirib borishmoqda. Migrantlarni jo’natuvchi (eksportyor-mamlakatlar) va qabul qiluvchi (importyor-mamlakatlar) tomonlarning o’zaro manfaatlarini huquqiy ifodasi odatda ikki va ko’p tomonlama kelishuvlar ko’rinishida amalga oshiriladi. Bu sohada xalqaro konvensiyalarni tayyorlashda aholi bo’yicha BMT Komissiyasi, xalqaro mehnat tashkiloti, Migratsiya bo’yicha xalqaro tashkilot kabi global tashkilotlar sezilarli ko’mak berib kelmoqda. Ishchi-migrantlar huquqlarini himoya qilish bilan shug’ullanuvchi hududiy tuzilmalarga misol sifatida G’arbiy Yevropadagi Migratsiya masalalari bo’yicha hukumatlararo qo’mitani keltirish mumkin. JIKB doirasidagi munosabatlarni tartibga solishning asosiy xalqaro me’yoriy hujjatlari Xalqaro mehnat tashkilotining 1962, 1975, 1982 yillardagi Konvensiyalari hisoblanadi. Bu hujjatlarning moddalari migrantlarni yollash, ularning huquqlarini kafolatlash, migratsiyaning yashirish kanallari bilan ko’rashish kabi masalalarni tartibga soladi.

4.2. Mehnat migratsiyasining asosiy yo’nalishlari va markazlari

Mehnat migratsiyasi deyarli barcha milliy iqtisodiyotlarga xos jarayondir. Biroq uning jadallik darajasi jahonning u yoki bu hududlarida sezilarli farq qiladi. Mehnatkash-migrantlarning eng jadal oqimi ishchi kuchini eksport/import qiluvchi mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi darajasida va tabiiy demografik o’sish sur’atida jiddiy farq bo’lganda kuzatiladi. Migratsiyaning asosiy to’rtta yo’nalishlari ichida jami migratsiya oqimining hajmi bo’yicha rivojlanayotgan mamlakatlardan rivojlangan mamlakatlar tomon ishchi kuchlarini ko’chishi birinchi o’rinda turadi. Mutaxassislar quyidagi migratsiya oqimlarini alohida ko’rsatib o’tishadi: G’arbiy Yevropa va Shimoliy Amerika mamlakatlari o’rtasida, sobiq sotsialistik mamlakatlardan bozor iqtisodiyotli mamlakatlarga, rivojlanayotgan yoki o’tish davri iqtisodiyotli davlatlar o’rtasida (mas. Janubiy Amerika chegarasida, Ukrainadan Rossiyaga).

Ishchi kuchi migratsiyasining yana bir yo’nalishi, ya’ni rivojlangan mamlakatlardan rivojlanayotgan yoki o’tish davri iqtisodiyotli davlatlarga migratsiya uchrasa-da, bu yo’nalishni tanlovchi migrantlar soni unchalik ko’pchilikni tashkil etmaydi va ular TMKlarning shahobchalari va shu’ba korxonalarida band bo’lgan

kadrlar, turli xayriya tashkilotlari va fondlari a'zolari, shuningdek, sarguzasht izlovchilar xamda tavakkalchilardan iborat. Ishchi kuchini o'ziga tortuvchi markazlar ichida eng yirik va uch yuz yildan beri mavjud bo'lgan markaz Shimoliy Amerika (AQSh va Kanada) hisoblanadi. Amerikalik statistlarning ma'lumotlariga ko'ra 90-yillar davomida AQShga belgilangan kvota 675 ming kishi bo'lishiga qaramay yiliga 1 mln.dan ortiq migrantlar kirib kelgan.2017 yilda AQShga 49,8 mln. kishi immigrant kelgan bo'lib, ulardan Meksika 12,7 mln. (25%)ni, Xitoy 2,4 mln (5%)ni, Xindiston 2,3 mln (5%)ni, Filippin 2,1 (4%)ni, Puerto-Riko 1,9 mln. (4%)ni, Vetnam 1,4 mln (3%)ni, Salvador 1,4 mln. (3%)ni, Kuba 1,3 mln. (2%)ni, Janubiy Koreya 1,2 mln. (2%) va boshqa mamlakatlar 23,2 mln. (47%)ni tashkil etdi.

Migrantlarni o'ziga tortuvchi boshqa bir «ohangrabo» Yevropa Ittifoqi mamlakatlaridir. Ularga xorijiy ishchi kuchi jami aylanmasining to'rtidan bir qismidan ko'progi to'g'ri keladi. Bu hududda Fransiya (mamlakat aholisining 8 foizi xorijliklar), Germaniya (7,5 foiz) yetakchilik qilmoqda. Bulardan tashqari Buyuk Britaniya, Belgiya, Niderlandiya, Shvesiya, Avstriya xam ishchi kuchi qabul qilishda oldingi o'rinlarda turadi. Mehnat migratsiyasining uchinchi yirik markaz -Avstraliyadir. Avstraliya hukumati mamlakat hududining katta qismida aholi zichligi darajasi pastligi va uning tarkibida xitoy etnosining ulushi ko'payib borayotganidan xavotirda. Shuning uchun xam Kanberra tomonidan Avstraliya mamlakatiga - qit'aga oq irqga mansub aholini, asosan fertil (turmush qurish va farzand qurishga qodir) yoshdagi ayollarni ko'chib o'tishini rag'batlantirish borasida chora-tadbirlar majmuasini e'lon qilgan.

Muhim migratsiya markazlardan biri sifatida Isroilni esga olishimiz xam maqsadga muvofiq. Isroil barcha yaxudiylarni o'zlarining tarixiy vatanlariga qaytarishga harakat qilmoqda. Yahudiylarning «Jannatmakon yer»ga migratsiyasi umuman olganda siyosiy sabablar tufayli bo'lsada, uning iqtisodiy jihatlari xam mavjud, turmush darajasi past bo'lgan mamlakatlardan Isroilga kelayotgan migrantlar oqimining jadalligi xam bundan dalolat berib turibdi.

Keyingi yigirma yil ichida migrantlarni o'ziga jalb etuvchi yangi markazlar vujudga keldi. Ularning ichida Fors ko'rfazi mamlakatlari (Saudiya Arabistoni, Qatar, Quvayt, Baxrayn, Birlashgan Arab Amirliqi) va Lotin Amerikasi (Argentina, Braziliya, Meksika) xamda Osiyoning (Indoneziya, Malayziya, Singapur, Tayvan) yangi industrial mamlakatlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Afrika qit'asida esa bunday markaz JAR hisoblanadi.

MDH doirasida Rossiya yirik markaz bo'lsa-da, u xam eksportyor, xam importyor mamlakat sanaladi. Rossiyadan MDHdan tashqari ishchi kuchi eksport qilinsa (yiliga 10 ming kishi), MDH mamlakatlaridan - asosan Ukraina, Belorusiya, Moldaviya, Qozog'istondan (yiliga 300-500 ming kishi) import qilinadi.

Xalqaro migratsiya aylanmasi tarkibini tushunib yetish uchun mehnat migratsiyasining ko'rinishlarini belgilab chiqish zarur, ularni turli mezonlarga ko'ra sinflash mumkin. Migratsiyasining asosiy ko'rinishlari quyidagilar:

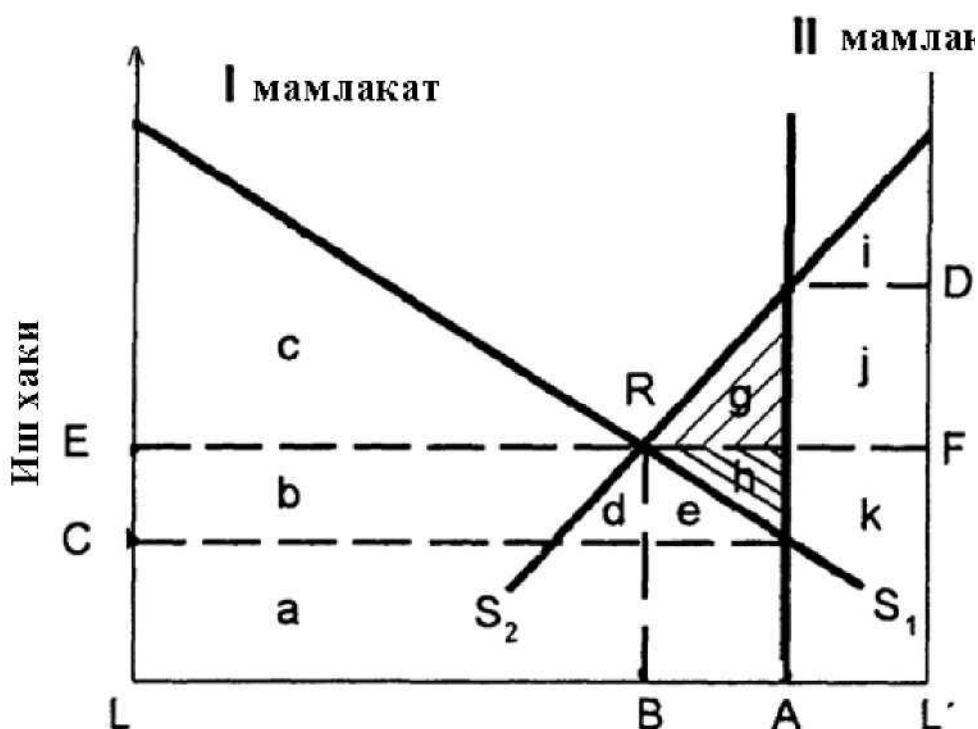
- davomiyligiga ko'ra - vaqtinchalik, mavsumiy va doimiy;
- ijtimoiy tarkibiga ko'ra - malakasiz ishchilar, o'rta texnik va servis xodimlari, talabalar (ta'til paytida), mutaxassislar, fan, madaniyat va sport arboblari, tadbirkorlar;
- tabiatiga ko'ra - bevosita va bilvosita (TMK doirasida firma ichida);
- mehnat shartnomasi ko'rinishiga ko'ra - shaxsiy va jamoaviy;
- qabul qiluvchi mamlakatda huquqiy holatga ko'ra - assimilyatsion (keyinchalik fuqarolik berilishi) va neassimilyatsion.

Xalqaro statistika ma'lumotlariga ko'ra, migrantlarning asosiy qismini ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligida band bo'lgan kam malakali ishchilar tashkil etadi. Shunday bo'lsa-da, mutaxassislarning, ya'ni TMKlar tuzilmasida e'tiborli va yuqori xaq to'lanadigan mansablarni egallagan yuqori malakali ishchi kuchining migratsion oqimi o'sib bormokda (gap «aqlilarning ketib kolishi» to'g'risida bormoqda). Bundan tashqari yildan yilga Yevropa Ittifoqi kabi integratsion birlashmalarda ayollar va yoshlarning safarbarligi kuchaymoqda.

XIMda migratsiya oqimlarini kuchayib borishi tufayli ularning qabul qilib oluvchi va jo'natuvchi davlatlar iqtisodiyotiga ta'siri yanada sezilarli bo'lib bormoqda. Shuning uchun jahon ishchi kuchi bozorini ana shu nuqtai nazardan ko'rib chiqish joiz.

4.3. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining milliy iqtisodiyotga ta'siri

Ishchi kuchi ko'chib yurishining iqtisodiy sababi mehnatga to'lanadigan xaqning turli davlatlarda turlichaligidir. Xalqaro ishchi kuchi harakatining asosiy bosh sababi, demak, turli davlatlarda o'rtacha real ish haqi darajasining har xilligida.

Tasavvur qilamizki dunyoda "A" va "B" davlatlari mavjud. "A" davlat LA miqdorda mehnat resurslari bilan, "B" davlat esa AL* miqdorida resurslar bilan ta'minlangan. Ikkala davlatning umumiy mehnat resurslari LL* ga tengdir.

S1 va S2 to'g'ri chiziqlari bu ishchi kuchi evaziga yaratilgan mahsulot hajmi. Agarda, xalqaro mehnat migratsiyasi namoyon bo'lmasa, "A" davlat ichki mehnat resurslari zaxirasidan foydalanib ularga o'rtacha real ish xaqi LS to'laydi. "B" davlat xam o'z mehnat resurslari zaxirasidan foydalanib L*D miqdorida o'rtacha real ish xaqi to'laydi. "A" davlat bor ichki mehnat resurslaridan foydalangan holda a+b+c+d+e miqdorda mahsulot ishlab chiqaradi. "V" davlatning ishlab chiqaradigan mahsuloti hajmi i+j+k ga teng bo'ladi. "B" davlat "A" davlatga qaraganda ishchi kuchiga bir muncha ko'p xaq to'lamoqda. $LC < L*D$, ya'ni "A" davlatdagi ish kuchi bahosi "B" davlatnikiga qaraganda past.

Davlatlarning real o'rtacha ish xaqi turlicha bo'lganligi munosabati bilan "A" davlatning bir qism AB ishchilari "B" davlatga o'tishadi. Natijada, ikkala davlatning ish

4.4.1-расм. Мехнат миграциясининг иқтисодий самарадорлиги.

xaqi darajalari VK muvozanat holatga erishadi. "A" davlatda qolgan mehnat resurslari va "V" davlatga ishlash uchun ketgan ishchi kuchi evaziga yaratilgan yalpi mahsulot hajmi a+b+c+d+e+h ga ko'paygan. Bu yerda a+b+c+d "A" davlatdan ketmagan ishchi kuchiga tegishli yaratilgan mahsulot bo'lsa, e+h "B" davlatga emigratsiya qilingan ishchi kuchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini tashkil etadi. Rasimga e'tiborni qaratadigan bo'lsak, "A" davlat, mehnat unumdorligini oshirgani xolda va ko'chib o'tgan ishchilar tomonidan yaratilgan yalpi mahsulot x segmentiga ortgan. Bu esa ishlovchilar daromadini oshishiga olib kelmoqda. "B" davlatdagi o'zgarishni qaraydigan bo'lsak, "A" davlatdan kelgan migrantlar hisobiga, "B" davlatning o'rtacha real ish xaqi L*D dan $L*F=BR$ gacha pasayganligi kuzatiladi. Ammo o'z navbatida "B" davlatda yaratilgan ichki mahsulot hajmi i+j+h dan i+j+h+g+e ga ko'paygan. Bunda h+e segmentlar, xorijiy ishchi kuchidan yaratilgan mahsulot hajmiga to'g'ri keladi va bir qismi daromaddan ushlab qolinadigan soliqni ayirib tashlagan xolda xorijiy ishchi kuchiga maosh tarzida to'lanadi. Sof ichki ishlab chiqarish hajmi esa 8 ~ segmentni tashkil etadi. Real o'rtacha ish xaqi darajasi pasayganligi munosabati bilan "B" davlatdagi ishlovchilar daromadlari j+k danga qisqaradi. Boshqa ishlab chiqarish omillari egalarining daromadi i-dan i+g+j ga ko'tariladi. Bir davlatdan ikkinchi davlatga ishchilarni migratsiya qilish natijasida yaratilgan yalpi umumiy ishlab chiqarish hajmi $[a+b+c+d+e] + [k+j+1]$ dan $[a+b+c+d] + [e+g+h+i+j+k]$ ga ko'paygan. Bu yerda h "A" davlatning bir qism mehnat resurslarining "B" davlatga emigratsiya qilish tufayli va qolgan ishchi kuchidan samarali foydalangan xolda oshirilgan ishlab chiqarish hajmini anglatadi. g- segment esa "B" davlatning, xorijiy ishchi kuchidan foydalanilgan xolda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmidir. Shunday qilib, ishchi kuchining xalqaro

migratsiyasi tufayli ikkala davlat xam o'zaro manfaatli natijalarga erishishga muyassar bo'lishdi.

O'zbekistan xam xalqaro savdo va moliya-kredit munosabatlarini rivojlantirish bilan bir qatorda ishchi kuchining xalqaro migratsiyasida o'zining ishtirokini kengaytirmog'i lozim.

4.4. Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasining eksportyor-importyor mamlakatlarga iqtisodiy ta'siri

Xalqaro huquqiy hujjatlarda ishsizlikni kamaytirish, emigrant- ishchilardan valyuta mablag'lari kirib kelishi, qabul qiluvchi mamlakatda ularga yetarli darajadagi turmush sharoitini ta'minlashga ko'mak berish uchun emigratsion siyosat olib borilishi qayd etiladi. Migrantlarning asosiy qismini 30-40 yoshdagilar tashkil etadi, ularning xorijga chiqishi ichki mehnat bozoridagi raqobatni yumshatish imkoniyatini beradi. Binobarin, milliy iqtisodiyotning beqarorligi sharoitida ijtimoiy keskinlik yumshatiladi.

Emigrantlarning o'tkazmalaridan kelib tushadigan valyuta mablag'lari jahondagi asosiy ishchi kuchi eksportyorlari (Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasining bir qator mamlakatlari, shuningdek, ba'zi sobiq sotsialistik davlatlar) uchun milliardlab dollar bilan o'lchanadi. Bunday mamlakatlar o'nta atrofida. O'ttizdan ko'proq mamlakat yiliga 100 va undan ko'proq million dollar miqdorida emigrantlarning pul o'tkazmalarini oladi. Bunda kanal orqali valyuta daromadlari olishda ishlab chiqarish xarajatlari bilan kuzatilmaydi, zero bunday xarajatlar tovar savdosiga xosdir. Natijada ishchi kuchi eksportidan iqtisodiy samara tovarlar yoki xizmatlar savdosidagidan taxminan besh marta yuqori bo'ladi. Mutaxassislar migrantlarning chet elga chiqishidan keladigan valyuta daromadlarining beshta manbasini ko'rsatib o'tishadi: vositachi-firmalar foydasidan soliqlar, migrantlarning o'z yurtiga pul o'tkazmalaridan soliqlar, migrantlarning shaxsiy investitsiyalashlari, ishchi kuchini import qiluvchi mamlakatlardan eksportyor mamlakatlarga davrlarlararo kanallar orqali kelib tushadigan kapitallar, xayriya fondlari va xalqaro tashkilotlarning subsidiyalari.

Bundan tashqari, migrantlar chet elda ishlab kaytgandan so'ng, odatda ikki-yetti yil davomida valyuta o'tkazmalariga ekvivalent miqdorda qimmatli buyumlar va jamg'armalar olib kelishadi. Ishchi kuchi eksportining o'ziga xos ijobiy tomonlariga uzoq vaqt davom etgan xorijiy faoliyatdan so'ng bu ishchilarning umumiy kasb mahorati darajasi ortadi va ular o'z vatanlarida iqtisodiy hayotning yangi sohalarida ishlashga tayyor bo'lishini kiritish mumkin.

Ishchi kuchining chet elga yuborilishining salbiy jihatlari ichida eng asosiysi mehnatga layoqatli va yuqori malakali mutaxassislarning yo'qotilishi hisoblanadi.

Ishchi kuchini import qiluvchi mamlakatlar odatda, migrantlar soni va sifatiiy tarkibini tartibga solib boruvchi iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlardir. Tartibga solish dastaklari sifatida immigratsion kvotalar va turli cheklashlardan (migrantning

yoshi, ma'lumotlilik saviyasi, kasb maxorati darajasi, sog'ligi kabilar) foydalaniladi. Shuning uchun xam xorijdan ishchi kuchini jalb etishga tanlov tamoyilidan foydalanish to'g'risida gapirish mumkin.

Ichki mehnat bozorida qo'shimcha ishchi kuchini paydo bo'lishining shubhasiz ijobiy jihatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- immigranlar tomonidan ishlab chiqariladigan tovarlarning xarajatlarni kamayishi (xorijliklar importyor-mamlakat fuqarolariga nisbatan faolrok va kamrok ish xaqiga ishlashga tayyor bo'lishadi) hisobiga raqobatbardoshligi oshadi;

- migrant-ishchilar tomonidan tovar va xizmatlarga ichki talabni rag'batlantirilishi;

- malakali mutaxassislar tayyorlash, ijtimoiy dasturlar, shuningdek, boshqa davlatlardan patentlar, litsenziyalar va nou-xaular sotib olishga zarur mablag'larni tejalishi;

- ishchi kuchi taklifi sohasida raqobatni kuchaytirish orqali ichki mehnat bozoriga qo'shimcha egiluvchanlikni berish.

Biroq ishchi kuchini eksport qilishdagi singari uning importida xam salbiy jihatlar mavjud. Xususan, rezidentlar va migrantlar o'rtasidagi ish joyi uchun qo'shimcha raqobat ishsizlikning kuchayishiga olib keladi. Immigranlar oqimini kengayishi bilan bog'liq ravishda mamlakatdan valyuta mablag'larini xorijga chiqib ketishi ortib boradi. Bundan tashqari, xorijiy ishchi kuchi, ayniqsa, afrikalik va osiyoliklar G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikada milliy, irqiy va diniy negizdagi to'qnashuvlarni keltirib chiqaradi, iqtisodiyot kriminallasadi.

Shunday qilib, migratsiya jarayonlarining jahon mamlakatlari iqtisodiyotiga ta'siri yetarli darajada ziddiyatlidir, uning salbiy va ijobiy tomonlarini nisbiy baholash mazkur mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat va uning XIM tizimidagi holatiga bevosita bog'liq bo'ladi.

4.5. «Aqlli kishilarning ketib qolish» muammosining mohiyati

Ishchi kuchi eksporti milliy iqtisodiyotda ijobiy oqibatlar bilan bir qatorda salbiy oqibatlar xam qoldiradi. Bu, eng avvalo, «aqli kishilarning ketib kolishi» deb ataluvchi yuqori malakali mutaxassislarning xorijga ketib qolishi bilan bog'liq. Bu jarayonning mohiyati shundaki, mutaxassislar turmush darajasi past davlatlardan yuqori ish xaqi, yaxshi mehnat sharoitlari, ijodiy imkoniyatlarni amalga oshirishga yetarli shart-sharoit va nihoyat ijtimoiy kafolatlar yaratib bera oladigan mamlakatlarga ketib qoladi.

Ishchi kuchini jo'natuvchi davlat uchun salbiy bo'lgan jihatlar qabul qilib oluvchi mamlakatlar uchun ijobiy hisoblanadi. Chunki kirib keluvchi ishchilarning aksariyat qismini yuqori darajada ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy faol bo'lgan yoshlar tashkil etadi. Bunga misol sifatida Polshadan 1983-1987 yillarda yosh kadrlarni chiqib ketishi bilan bog'liq vaziyatni keltirish mumkin: bu mamlakatni tark etganlarning 15 foizini (50

ming kishi atrofida) oliy ma'lumotlilar tashkil etgan, bu Polsha oliy o'quv yurtlarining bir yillik bitiruvchilariga to'g'ri keladi. "Intellectual migratsiya" jami ishchi kuchi migratsiyasi miqdorining 3-5 foiziga teng bo'lsa- da, hozirgi paytda bu ulushning yildan-yilga ortib borishi kuzatilmoqda, binobarin jo'natuvchi mamlakat uchun iqtisodiy zarar miqdori xam oshib boryapti. Bu zarar ba'zi bir mamlakatlarning milliy daromadining 10 foizigacha teng bo'lmoqda. Mutaxassislarni chetga chiqib ketishi jahon bozorida raqiblarning mavqeini kuchaytiradi, chunki bu mutaxassislarning ko'pchiligi yirik transmilliy korporatsiyalarga ishga joylashadi.

«Yuqori sifatli» ishchi kuchini o'ziga jalb qiluvchi asosiy markazlar eng boy mamlakatlar: AQSh, Kanada, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Shvesiya, kamroq darajada Yaponiya, Singapur, Tayvan sanaladi. Aqlli kishilarni chiqib ketishining asosiy kanallari birinchidan, xorijiy talabalar va aspirantlarni chet eldagi universitetlari tomonidan jalb etilishi, ikkinchidan, tajribali mutaxassislarni xalqaro kompaniyalarda ishga taklif etilishi hisoblanadi.

Nazorat uchun savollar

1. Jahon ishchi kuchi bozorining vujudga kelish sabablarini ayting.
2. JIKBning mohiyati nimada?
3. Mehnat migratsiyasining asosiy yo'nalishlari va markazlarini ayting.
4. Mehnat migratsiyasining qanday ko'rinishlarini bilasiz?
5. O'zbekistonning xalqaro migratsiya aylanmasidagi holatini tushuntiring.
6. Ishchi kuchi eksportining jo'natuvchi mamlakatlar ijobiy va salbiy jihatlari tushuntirib bering.
7. Ishchi kuchi importidan olinadigan iqtisodiy samara qanday?
8. «Aqlli kishilarning ketib kolishi» muammosining mohiyati nimada?

5- BOB. XALQARO KAPITAL MIGRATSIYASI VA TRANSMILLIY KOMPANIYALAR

5.1. Kapital eksporti - xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ilg'or shakli sifatida

Kapitalni xorijga chiqarish, uning davlatlar orasida faol migratsiyasi zamonaviy jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning eng muhim ajratib turuvchi tomoniga aylandi.

Kapital olib chiqish jahon xo'jaligining chuqur rivojlanishi davrida tovar olib chiqish monopoliyasini sindirdi. Tovlar olib chiqishni to'ldiruvchisi va uning vositachisi bo'lib, kapital olib chiqish xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida aniqlovchi omilga aylanib bormoqda. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotining (IHRT) baholashiga qaraganda, 80-yillardan boshlab to'g'ridan - to'g'ri yo'natirilgan investitsiyalarning yillik o'sishi taxminan 34-35% ni tashkil etib, xalqaro savdo o'sishidan qariyb 5 marta ko'proqdir.

Kapital olib chiqish ma'lum bir milliy davlat o'z aylanmasidan bir qism kapitalni olib, uni boshqa bir davlatning ishlab chiqarish jarayoniga va aylanmasiga tovar yoki pul formasida joylashtirishida namoyon bo'ladi. Dastlabki yillarda kapital olib chiqish jahon xo'jaligi pereferyasiga kapitalni eksport qiladigan kam sonli sanoati rivojlangan davlatlarga xos bo'lgan xolos edi. Jahon xo'jaligining rivojlanishi esa bu jarayon doirasini sezilarli ravishda kengaytirdi, natijada kapital chiqarish har qanday muvaffaqiyatli, dinamik rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotning funksiyasi bo'lib qoldi. Hozirgi kunda kapitalni ilg'or sanoati rivojlangan davlatlar ham, o'rtacha rivojlangan davlatlar ham, rivojlanayotgan, ayniqsa "yangi industrial" davlatlar ham chiqarmoqdalar.

Kapital olib chiqishning asosiy sababi uning ma'lum bir davlatlarda "nisbatan" ortiqcha bo'lib qolishligidir. Ishbilarmonlik foydasi yoki foiz olish maqsadida kapital chet elga chiqariladi. Kapital eksporti ichki investitsiya uchun kapital yetishmagan holda ham amalga oshirilishi mumkin. 90- yillarda umumjahon bo'yicha ortiqcha kapital 180-200 mlrd. dollarga teng deb baholangan edi. XX asrning ikkinchi yarmidan so'ng chetga kapital chiqarish tinimsiz o'sib bordi. Kapital eksporti hozirgi kunda o'sish sur'atlari bo'yicha tovar eksportini ham, sanoati rivojlangan davlatlarda yalpi ichki mahsulotning o'sish darajasini ham orqada qoldirmoqda. Kapital olib chiqish masshtabining keskin kengayishi xalqaro migratsiyaning kuchayishiga olib kelmoqda.

Xalqaro kapital migratsiyasi- kapital egasi uchun foyda keltiruvchi, davlatlar orasidagi qarama-qarshi harakatdir. Har bir davlat bir vaqtning o'zida kapitalning importhyori va eksportyori bo'lib hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotida katta foyda uchun kapital olib chiqishning eng muhim sabablari quyidagilardan iboratdir:

- kapital olib chiqilayotgan davlatda uning ortiqcha to'planganligi;
- jahon xo'jaligining turli zvenolarida kapital talabi va taklifining mos kelmasligi;
- mahalliy bozorni monopolizatsiya qilish imkoniyati mavjudligi;
- kapital eksport qilinadigan davlatda arzonroq xom-ashyo va ishchi kuchining mavjudligi;
- barqaror siyosiy holat va umuman qulay investitsion muhitning mavjudligi.

Amaliy hayotda investitsiya qilish zaruriyati o'zida investitsion muhitning barcha qismlarini mujassamlashtirgan sabablar kompleksi va shuningdek ayrim bozorlarning nisbiy ustunligi tamoyillari bilan belgilanadi. Kapital olib chiqishga sabab bo'luvchi va uni rag'batlantiruvchi omillar quyidagilardir:

1. Kapital olib chiqishni faollashtiruvchi, harakatlantiruvchi kuch bo'lib milliy iqtisodiyotlarning o'sib borayotgan o'zaro bog'liqligi hisoblanadi. Ishlab chiqarishning baynalminallashuvi xalqaro kapital harakatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Kapital eksportining bosh omili bo'lib, to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar ishlab chiqarishni xalqaro ishlab chiqarishga aylanishi va shuningdek xalqaro mahsulot yaratishidir. Xalqaro mahsulot- global xalqaro bozorda sotiladigan mahsulotdir. U unifikatsiya qilingan va geografik joylashishi, milliy yoki boshqa o'ziga xosliklardan

qat'iy nazar sotiladi (avtomobillar, samolyotlar, radioelektronika, kompyuterlar, asbob-uskunalar va h.k.lar).

2. Xalqaro sanoat kooperatsiyasi, transmilliy korporatsiyalarning sho'ba korxonalariga qo'yiladigan qo'yilmalari.

3. Sanoati rivojlangan davlatlarning iqtisodiy o'sish sur'atlarini ushlab turish, sanoatning ilg'or sohalarini rivojlantirish, bandlik darajasini saqlash uchun sezilarli hajmda kapital jalb qilishga yo'naltirilgan iqtisodiy siyosati.

4. Xorijiy kapital jalb qilish yordamida o'z iqtisodiy rivoji uchun sezilarli turtki berish, "kambag'allik doirasidan" chiqib ketishga harakat qilayotgan rivojlanayotgan davlatlarning iqtisodiy o'z-o'zini tutishi.

5. Ekologiya omillari sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Xalqaro korporatsiyalar qattiqlashayotgan ekologik normalar tufayli ishlab chiqarishni sanoati rivojlangan davlatlardan rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'chirishi.

6. Kapital oqimini yo'naltiruvchi va tartibga soluvchi xalqaro moliyaviy tashkilotlar muhim rol o'ynashi.

5.2. Kapital eksportining asosiy shakllari va uning o'ziga xos tomonlari

Jahon ho'jaligida kapital olib chiqish asosan quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- sanoat, savdo va boshqa korxonalariga to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar;

- portfel investitsiyalar (xorijiy obligatsiyalar, aksiya, qimmatbaho qog'ozlar);

- ssuda kapitalining sanoat va savdo korporatsiyalari, bank va boshqa moliyaviy tashkilotlariga o'rta va uzoq muddatli kreditlari yoki zayomlari;

- iqtisodiy yordam- tekinga va imtiyozli kreditlar shaklida (foizsiz, kam foizli).

Jahon iqtisodiyotida kapital ko'chishi va xorijiy investitsiyalar o'rtasida aniq farq belgilangan. Kapital ko'chishi quyidagilarni o'z ichiga oladi: xorijiy hamkorlar bilan operatsiyalar bo'yicha to'lovlar, zayomlar berish (5 yildan ortiq bo'lmagan mudatda), faqat kapital joylashtirish maqsadida xorijiy kompaniyalarning aksiya, obligatsiya va qimmatbaho qog'ozlarini sotib olish, qimmatbaho qog'ozlar portfelini diversifikatsiya qilish va x.k.lar.

Xorijiy investitsiyalar kapital qabul qiluvchi davlatda kompaniya ustidan nazorat o'rnatish va uni boshqarishda ishtirok etish maqsadida kapital ko'chirishdir. To'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar shaklida kapital olib chiqish bu kapital qabul qiluvchi davlat hududida kapital eksportyori tomonidan ishlab chiqarishni tashkil etishini bildiradi. Bu shuningdek, kadrlarni tayyorlash va o'qitish, mahalliy ishlab chiqaruvchilarga raqobatchilik ta'siridir.

To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar xalqaro korporatsiyalarning jahon xo'jaligidagi xukmronligining asosini tashkil qiladi. Ular korporatsiyalarning xorijiy korxonalariga to'liq egalik qilishi yoki aksionerlik kapitalining amalda egalik qilishiga imkoniyat beradi. Odatda, bu shunday investitsiyalarki bunda xorijiy investor kompaniyaning

aksionerlik kapitalining 25% dan kam bo'lmagan miqdoriga egalik qiladi. AQSh, GFR, Yaponiyaning statistika boshqarmalari aksionerlik kapitalining 10% i va undan ko'prog'ini o'ziga olgan investitsiyalarni To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar deb hisoblaydi. P.X.Lindertning fikricha, "To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar va portfel investitsiyalari orasidagi farq avvalambor kapital qo'yiladigan firma ustidan nazorat qilish muammosiga borib taqaladi".

Portfel investitsiyalari yirik korporatsiyalar, markaziy va xususiy banklar tomonidan chiqariladigan obligatsiya zayomlarini moliyalashtirish uchun xorijiy kapitalni jalb qiluvchi muhim manbadir. Xorijiy portfel investitsiyalarini jalb qilishda odatda yirik investitsion banklar vositachilik qiladi. Portfel investitsiyalarning harakatiga ko'p jihatdan alohida davlatlarda obligatsiyalar uchun to'lanadigan foiz stavkalaridagi farq ta'sir qiladi.

Jahon iqtisodiyotida 50-yillardan keyingi davrda kapital eksporti strukturasi sezilarli o'zgarishlar ro'y berib jahon xo'jaligi rivojlanishining o'ziga xos tomonlarini namoyon qildi. Ulardan eng muhimi 70-80-yillarda xalqaro kreditlarning o'sishi va kapitalning kredit-moliya sohasini paydo bo'lganligidir. Iqtisodiyotda ssuda kapitalining roli keskin oshdi.

Xalqaro ssuda kapitali bozori: a) pul bozori; b) kapital bozoriga bo'linadi. **Pul bozori** - asosan qisqa muddatli kreditlar (1 yilgacha) bozoridir. Bunday kreditlar odatda aylanma mablag'lar yetishmovchiligini qoplash uchun ishlatiladi. **Kapital bozori** esa o'zida bank kreditlari va uzoq muddatli kreditlarni namoyon qiladi. Ular asosan obligatsiyalar chiqarish va sotib olishda namoyon bo'ladilar.

Sanoati rivojlangan davlatlar tomonidan tekin yoki imtiyozli kreditlar shaklida ko'rsatiladigan iqtisodiy yordamni biz jahon davlatlariga yordam berish bo'yicha dunyoda ikkinchi o'rinda (Yaponiyadan keyin) turadigan AQSh misolida ko'rib chiqishimiz mumkin. Masalan, "Xorijiy davlatlarga yordam xaqidagi" qonunga muvofiq, AQSh 1998 moliyaviy yilda yordam uchun 13 mlrd. dollardan ortiq assignatsiya qilgan edi (uning 76% iqtisodiy va 24% harbiy maqsadlarga ajratilgan). Bu davrda kredit oluvchilar ro'yxatida birinchi o'rinda Isroil (3 mlrd. doll.) turgan bo'lsa, ikkinchi o'rinda Misr (2,1 mlrd.doll.) turgan. Ko'rsatilgan ushbu yordamning b5% ni tekin va 35% ni imtiyozli ko'rinishdagi kreditlar). Xorijiy mamlakatlarga iqtisodiy yordamning ko'rsatishdan maqsad AQSh milliy xavsizligini ta'minlash, davlatlarga ochiq bozor iqtisodiyoti tizimini o'rnatish va shuningdek demokratiyani rivojlanishiga yordam berishdir.

Jahon iqtisodida kapital olib chiqish asosan sanoati rivojlangan davlatlardan olib chiqiladi. Sanoati rivojlangan davlatlar o'rtasida ham kapitalning faol migratsiyasi ro'y bermoqda. Sanoati rivojlangan davlatlar doirasida ro'y berayotgan kapital migratsiyasini bir necha holatlarida ko'rib chiqishimiz lozim:

- Uchlik" davlatlar o'rtasidagi kapital migratsiyasi (AQSh - G'arbiy Yevropa-Yaponiya) o'rtasida.

Alohida sanoati rivojlangan davlatlar o'rtasidagi kapital migratsiyasi.

Sanoati rivojlangan davlatlarning bir xil sohaları o'rtasida ro'y berayotgan kapital migratsiyasi.

Kapital migratsiya o'z sub'ektlari nuqtai nazaridan makro va mikro darajalar bilan farqlanadi. Makrodaraja kapitalning davlatlararo oqimi bo'lib, statistikada u davlatlarning to'lov balansida tasvirlanadi. Mikrodaraja - bu, kapitalning xalqaro monopoliyalar ichida korporatsiyalar ichki kanallari orqali ro'y berayotgan harakatidir. Jahon tasnifida eng yirik kapital "donorlari" bo'lib Yaponiya (53%), Shveysariya va Tayvan hisoblanasa, eng yirik "zayomchilar" esa - AQSh (27%), Buyuk Britaniya, Meksika va Saudiya Arabistoni hisoblanadi.

Kapital olib chiqishning zamonaviy alomatlari orasida ishlab chiqarish kapitali eksportining o'sib borayotgan ahamiyatini ajratib ko'rsatish lozim. Ishbilarmonlik faoliyatida portfel investitsiyalar qatnashishdan to'g'ridan- to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarga o'tdi. 50-yillardan boshlab to'g'ridan- to'g'ri yo'naltirilgan xorijiy investitsiyalarni qazib chiqarish sanoatidan qayta ishlash sanoatiga, shuningdek Hozirgi kunda yillik hajmining 50%dan ortig'i to'g'ri kelayotgan xizmat sohalariga yo'naltirilishi ro'y bermoqda. To'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning tendensiyasida sezilarli o'zgarishlar ro'y bera boshladi: 1990 yilda bank zayomlari summasi 468 mlrd. doll.ni tashkil etdi, qimmatli qog'ozlar bozorida esa investitsiyalar 756 mlrd. dollarni tashkil etib, 1993 yil oxirida bu nisbat xususiy kapital to'plangan fond bozori hisobiga keskin o'zgarib, 2.3 trln. doll. kapital bozorini tashkil etdi.

90-yillarda kapital bozorlarini baynalminallashuvi jarayonining asosiy xususiyati namoyon bo'ldi. Agar 70-80- yillarda baynalminallashuv jarayoni asosan rivojlangan bozor iqtisodiyotidagi davlatlarni qamrab olgan bo'lsa, 90-yillarda u rivojlanayotgan davlatlarni ham birinchi navbatda Osiyo- Tinch okeani mintaqisi va shuningdek, Lotin Amerikasi davlatlariga ham tarqaldi. Bu esa albatta ushbu davlatlarning moliyaviy salohiyati, valyuta ahvolidan mustahkamlanishi va ularning kreditga layoqatligini o'sishi, milliy moliyaviy bozorlarining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan edi.

Jahon iqtisodiyoti va XIMda 80-90 yillarning muhim tomonlaridan biri rivojlanayotgan davlatlar o'rtasida va ayniqsa "yangi industrial davlatlar" o'rtasida kapital migratsiyasining faollashuvidir. Kapitallar bozorida hamon neft eksportyor - davlatlari tashkiloti (OPEK) faoldir. Masalan, Quvayt xususiy sektorining xorijdagi investitsiyalari 1995-yilda 100 mlrd. doll.ni tashkil etib, o'z navbatida davlat qo'yilmalari 30 mlrd. doll.ga yetgan. 90-yillarda to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirayotgan investitsiyalarning hajmlari asosan rivojlanayotgan davlatlarga to'g'ri kelib 1993-yilda 65 mlrd. doll.ni, 1994 yilda 74 mlrd. doll.ni tashkil etgan. Bu 1991 yilga nisbatan ikki barobar ko'p demakdir. Investitsiyalarning asosiy qismi Osiyo va Lotin Amerikasining 10-15 ta rivojlanayotgan davlatlarida to'plangan. Xitoy xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda ancha yutuqlarga erishdi. Bu ko'rsatkich bo'yicha u AQShdan keyingi ikkinchi o'rinni egallab 1993 yilda 26 mlrd. doll.ni (1991 yilga nisbatan 6 marta ko'p) tashkil

etdi.

Xorijiy kapitalning ahamiyatini avvalo biz Xitoyning yuqori iqtisodiy sur'atlarda o'sishi bilan ta'minlanganligida ishonchligida va shuningdek siyosiy barqarorligida ko'rishimiz mumkin. Xitoy YaMMning o'sishi 10-13% ga teng. Xuddi shunday o'sishlik darajasini biz ba'zi bir Osiyo "ajdarho"lari davlatlarida va shuningdek ba'zi bir Lotin Amerikasining "Yangi industrial davlatlari"da ham ko'rish mumkin.

Ayni bir paytda kambag'al davlatlar qatoriga kiruvchi ba'zi bir rivojlanayotgan mamlakatlar ekspertlarning fikricha sanoati rivojlangan davlatlarning investorlari uchun ozroq qiziqish uyg'otmoqdalar. Bunday davlatlar qatoriga tobora kamayib borayotan to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar oqimi to'g'ri keladi. 90-yillarda kam rivojlangan davlatlar qatoriga xorijiy investitsiyalarning 5-6%ti to'g'ri kelgan edi xolos.

Urushdan keyingi 50-yillarda kapital olib chiqish jarayonining muhim alomatlaridan biri davlatning tartibga soluvchi, nazorat qiluvchi, rag'batlantiruvchi funksiyalar bilan bu jarayonga faol aralashuvidir.

Sanoati rivojlangan davlatlarning kapital migratsiyasiga ta'siri, milliy va davlatlararo darajada kapitalning eksport va importini rag'batlantirish yo'li bilan amalga oshiriladi. Zayom, portfel investitsiyalari shaklidagi kapital ko'chishishi asosan davlat siyosatining harakati yo'lidagi barcha to'siqlarni olib tashlash asosida olib borilmoqda. Davlat to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarga nisbatan iqtisodiyotda milliy manfaatlarni himoya qilishga qaratilgan har qanday cheklanishlarni qo'llash huquqi saqlab qolingan. Xarakterli tomoni shundaki kapitalni xorijga olib chiqish, xorijiy kapitalni olib kirishdan ko'ra ko'proq tartibga solinadi. Davlat quyidagi tartibga solish choralaridan keng foydalanadi:

1. Moliyaviy tartibga solish usullari. Ushbu usullarga tezashtirilgan amortizatsiyani, soliq imtiyozlarini, subsidiya va zayomlar berishni, kreditlarni sug'irtalash va kafolatlashni kiritish mumkin.

2. Nomoliyaviy usullar. Ushbu usullarga yer maydonlarini berish, kerakli infrastruktura bilan ta'minlash, texnik yordamlarni ko'rsatishni kiritish mumkin.

Xorijiy kapital qo'yilmalarni tartibga solishning muhim amaliy hujjati bo'lib Osiyo-Tinch okeani hamkorlik tashkiloti doirasida ishlab chiqilgan "Ko'ngilli kodeks"dir (1994 yil Jakarta). Mutaxasislarning fikricha istiqbolda Jahon savdo tashkiloti tomonidan foydalaniladigan ushbu "Kodeks" da quyidagi investitsion tamoyillar belgilab berilgan:

- donor davlatlarga diskriminatsiyasiz yondashuv;
- xorijiy investitsiyalar uchun milliy rejim;
- investitsion rag'batlantirishlar sog'liqni saqlash, xavfsizlik va atrof-muhit himoyasi sohalaridagi talablarning kuchsizlanishiga yo'l qo'ymasligi kerak;
- savdo va kapital sohalar cheklovchi va tartibga soluvchi investitsion talablarni minimallashtirish;
- yetarli va samarali kompensatsiya to'lash sharti bilan ijtimoiy jamiyat

maqsadlariga, milliy qonun va xalqaro huquq tamoyillariga muvofiq diskriminatsiyasiz investitsiyalarni ekspropriatsiya qilishdan voz kechish;

- ro'yxatga olish va konvertatsiya imkoniyatini ta'minlash;
- kapital olib chiqishdan cheklashlarni olib tashlash;
- xorijiy investorni milliy investorlar bilan teng ravishda davlat qonunlariga, ma'muriy qoida va holatlariga rioya qilinishi;
- investitsion loyihani amalga oshirish munosabati bilan xorijiy personalga kelish va vaqtinchalik turishga ruxsat berish;
- kelishmovchiliklarni konsultatsiyalar va muzoqaralar yoki xo'jalik sudlari orqali hal qilish.

Iqtisodiy amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, investitsiyalarni jalb qilishda rag'batlantirish siyosati bozor omillariga nisbatan kamroq ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiy erkinlik, bozor mexanizmlarining to'siqsiz ishlashi tashqi investitsiyalarni jalb qilishda muhim kriteriy hisoblanadi. Amerika iqtisodchilari tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy erkinlikning integral ko'rsatkichi u yoki bu mamlakatda davlat xo'jalik sub'ektlariga nisbatan qanchalik faol aralashuvining 10 dan ortiq turli ko'rinishdagi xususiy ko'rsatkichlarining agregiratsiya qilingan karakteristikasi ishlab chiqilgan bo'lib, ular quyidagi sohalardagi hollarda namoyon bo'ladi:

- savdo siyosati sohasida;
- soliq siyosati sohasida;
- monetar siyosati sohasida;
- bank tizimining ishlashi sohasida;
- xorijiy investitsiyalarni huquqiy tartibga solish sohasida;
- mulk huquqi sohasida;
- mamlakatda ishlab chiqariladigan tovarlar va xizmatlar sohasining umumiy hajmida davlat iste'molining ulushi;
- iqtisodiy rag'batlantirish siyosati sohasida;
- davlatda mavjud "qora bozor"ning miqyosi;
- narxning tashkil topishi va ish haqini tartibga solish sohasida va boshqalar.

Ushbu ko'rsatkichlarning har biri bo'yicha davlat 1 dan 5 ballgacha olishi mumkin (davlatning iqtisodiyotga eng kam va eng ko'p aralashuviga muvofiq). Tadqiqotlar natijasiga ko'ra 1995 yilda eng erkin (bank ishi va monetar siyosatdan boshqa barcha ko'rsatkichlar bo'yicha bir bal olgan) Gonkong iqtisodiyoti tan olindi. Ayni bir paytda Xitoy yuqoridagi diagrammada oxirgi o'rinni egallaydi. Ammo bu Xitoyga har yili milliardlab xorijiy investitsiyalarni jalb qilishiga halaqit bermaydi.

5.3. Xalqaro korporatsiyalarning mohiyati, tuzilmasi va ko'rinishlari

O'z tarkibiga bosh boshqaruvchi markaz orqali rivojlanishning umumiy strategiyasini ishlab chiqaruvchi va amalga oshiruvchi, ikki yoki undan ortiq

mamlakatda xo'jalik birliklariga ega bo'lgan hamda katta miqdorda xorijiy aktivlarga ega xalqaro kompaniya mutaxassislar tomonidan transmilliy korporatsiya (TMK) nomini olgan.

Jahon iqtisodiyotining o'ziga xos «umurtqa pog'onasi» bo'lgan zamonaviy TMKlarning xarakterli belgilari quyidagilar hisoblanadi:

- ishlab chiqarish, savdo va xizmat ko'rsatish faoliyatining katta qismini bosh shtab-kvartira joylashgan mamlakat iqtisodiy makoni chegarasidan tashqariga olib chiqish;

- turli davlatlarda shahobchalar, shu'ba va assotsiatsiyalangan kompaniyalarning katta tarmog'ini shakllantirish;

- iqtisodiy faoliyatni samarali bashoratlash va rejalashtirishsharoitida tashqi va ichki investitsion oqimlarni boshqarish;

- kapitallar, ishchi kuchi, axborot ko'chishi (transferti)ning firma ichkarisidagi kanallarining ko'pligi.

Ishlab chiqarish quvvatlarini va servis markazlarini jahonning turli hududlariga bo'lib-bo'lib joylashtirish(diversifikatsiyalash), bunday korporatsiyalarga xalqaro mehnat taqsimoti shartlari va ichki milliy bozor xususiyatlaridan kelib chiquvchi ustunliklardan foydalanish hisobiga katta daromad olish imkoniyatini beradi.

Milliy kompaniyani xalqaro kompaniyaga aylanishiga konkret misol sifatida «Elektrolyuks» guruhini keltirish mumkin. «Elektrolyuks» elektr uskunalari ishlab chiqish va ta'mirlash bilan shug'ullanuvchi ikki shved firmasining qo'shilish yo'li bilan 1912 yilda tashkil etilgan. 50-yillarda bu kompaniya avval Shvesiyada so'ngra boshqa Skandinaviya mamlakatlarida xam yetakchi mavqega ega bo'ldi. Tayyorlanayotgan mahsulotlar nomenklaturasini uzluksiz kengaytirib borgan xolda kompaniya G'arbiy Yevropada savdo va xizmat ko'rsatish korxonalarini yaratishga kirishdi. 80-yillarda «Elektrolyuks» o'z tuzilmasiga AQSh («Uayt Konsolideytid» elektr uskunalari ishlab chiqarish bo'yicha mamlakatda 3-o'rinda turardi), Germaniya («AEG» - 1-o'rin), Italiyaning («Zanussi» - 1-o'rin) kabi bir necha yirik kompaniyalarini qo'shib oldi. Hozirgi paytda uni jahonning 75 mamlakatida bo'limlari mavjud, bu TMKning personalini 110 ming kishidan ortiq, yillik aylanmasi 16 mlrd. doll.dan oshadi.

TMKning namunaviy tuzilmasini bosh kompaniya (ushbu mamlakatda ro'yxatdan o'tgan korporatsiyaning bosh shtab-kvartirasi) va boshqa davlatlarda joylashgan shahobchalar, shu'ba va assotsiatsiyalashgan kompaniyalar tizimi. Ko'pincha TMK tuzilmasiga moliya-kredit muassasalari (banklar, investitsiya fondlari va sug'urta kompaniyalari) xam kiritilish mumkin. Bundan tashqari yirik xalqaro korporatsiyalar odatda o'zining muhofaza xizmati, kadrlar treningi, transport va boshqa xizmatlariga ega bo'lishadi.

Shahobchalarning shu'ba korxonalaridan farqi shundaki, ular o'z balansi va iqtisodiy mustaqillikka ega emas. Assotsiatsiyalashgan kompaniyalarga kelsak, ular bosh kompaniya tomonidan odatda shartnoma munosabatlari tizimi (pudrat, trast

kabilar) orqali nazorat qilinadi.

TMK ko'rinishlari tanlangan mezonga bog'lik ravishda turlicha sinflanadi. Eng keng tarqalgan alomat xalqaro korporatsiyaning bosh tuzilmasi nizom fondidagi kapital ulushini belgilovchi milliy mansublik belgisi hisoblanadi. Bu holatda quyidagilar ajratib ko'rsatiladi:

- monomilliy kompaniyalar (milliy kompaniya, masalan — Shveysariyadagi "Nestle" konserni);
- multimilliy kompaniyalar (baynalmilal kompaniya, masalan — ingliz-golland "Royal Dutch Shell" korporatsiyasi);
- konsorsiumlar (uzoq muddatli kapital sig'imli loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirish uchun bir necha korporatsiyalar aktivlarining bir qismini vaqtinchalik maqsadga yo'naltirilgan birlashtirish).

Jahon iqtisodiyoti qayd etilgan guruhlarning solishtirma og'irligi doimo o'zgarib turadi. 70-yillarda monomilliy TMKlar ko'pchilikni tashkil etgan bo'lsa, 80-yillarga kelib konsorsiumlar paydo bo'ldi. So'nggi o'n yil ichida raqobat ko'rashining kuchayishi va global bozorlardagi inqirozli vaziyatlar tufayli milliy kompaniyalar bir-biri bilan qo'shib multimilliy TMKlarga aylandi.

Xo'sh, transmilliy korporatsiyalarni paydo bo'lishiga sabab nima? TMKlar paydo bo'lishining asosiy sababi milliy-davlat chegaralaridan chiqib ketgan ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi asosida ishlab chiqarish va kapitalning baynalminallashuvidir. Ishlab chiqarish va kapitalning baynalminallashuvi yirik kompaniyalar tomonidan xorijiy mamlakatlarda o'z bo'limlarini tashkil etib, milliy korporatsiyalarning TMKga aylanishi orqali ekspansiya xarakteriga ega bo'ladi. Jahon iqtisodiyotida kapital olib chiqish xalqaro korporatsiyalarning shakllanishi va rivojlanishining eng muhim omillaridan biridir.

Transmilliy korporatsiyalar vujudga kelishining sabablaridan yana biri haddan tashqari foyda olishga bo'lgan intilishidir. O'z navbatida, kuchli raqobat bu kurashda g'alaba qozonish zaruriyati, xalqaro miqyosda ishlab chiqarish va kapitalning konsentratsiyasi ham TMKlarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Jahon xo'jaligida ro'y berayotgan iqtisodiy jarayonlarning ob'ektiv natijasiga ko'ra vujudga kelgan transmilliy korporatsiyalar o'ziga xos xususiyatga ega. Jahon iqtisodiyotida TMKlar xalqaro mehnat taqsimotining faol ishtirokchisi bo'lib, uning rivojlanishiga o'z hissasini qo'shib kelmoqda.

Transmilliy korporatsiyalarda kapitalning harakati, odatda, korporatsiya joylashgan davlatda bo'layotgan jarayonlardan mustaqil ravishda sodir bo'ladi.

5.4. Jahon xo'jaligida transmilliy korporatsiyalarning roli

BMT ekspertlarining fikricha transmilliy korporatsiyalar (TMK) "jahon mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanishidagi asosiy dvigatellari" dan biri bo'lib

hisoblanadi. 90-yillarning o'rtalariga kelib jahon xo'jaligida 40 mingdan ortiq TMKlar mavjud bo'lib, ular o'z davlatlaridan tashqarida faoliyat qo'rsatib kelayotgan 250 mingga yaqin sho'ba korxonalarini ham nazorat qilib turishgan. TMKlarning soni oxirgi yigirma yillar mobaynida 5 barobar ko'paygan edi (1970 yilda 7 mingta bunday firmalar ro'yxatga olingan). Hozirgi kunda jahon xo'jaligida mavjud bo'lgan 100 ta eng yirik xalqaro kompaniyalarning 40% mulki (shu jumladan moliyaviy mulki ham) boshqa davlatlar hududiga to'g'ri keladi.

Jahon iqtisodiyotida transmilliy korporatsiyalarning asosiy qismi AQSh, Yel davlatlari va Yaponiyada joylashgandir. TMK jahon xo'jaligida ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarining 40% ni xalqaro savdoni esa 50 - 55%i ustidan o'z nazoratini o'rnatgan. TMKning korxonalarida ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlarning yillik miqdori 1 trln. AQSh dollaridan oshiqroqni tashkil etib, ularda 73 mln.dan ortiqroq kishi ishlaydi (ya'ni jahonda ish bilan band aholining 1/10 qismini tashkil etadi).

BMTning savdo va rivojlanish bo'yicha komissiyasi (YuNKTAD) tomonidan xar yili kompaniyalar aksiyalarining bozorda kapitallashtirilishini baholash orqali o'tkaziladigan reytingda quyidagi o'nta kompaniya yetakchilik qilishmoqda (5.4.1.-jadvalga qarang).

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, yetakchi o'rinlarni Xitoy, Amerika va G'arbiy Yevropa TMKlari egallab turishibdi.

5.4.1-jadval.

Dunyoning yirik kompaniyalari

Reytingdagi mavqei 2018y.	Kompaniya	Bosh ofis qayd qilingan mamlakat
1	ICBC	Xitoy
2	Xitoy qurulish banki	Xitoy
3	JPMorgan Chase	AQSh
4	General Electric	AQSh
5	Exxon Mobil	AQSh
6	HSBC Holdings	Buyuk Britaniya
7	Royal Dutch Shell	Niderlandiya
8	Xitoy qishloq-xo'jaliklari	Xitoy
9	Berkshire Hathaway	AQSh
10	PetroChina	Xitoy

Hozirgi kunda transmilliy korporatsiyalarning huquqiy filiallari va shu'ba korxonalarini jahonning turli davlatlarida faoliyat yuritib kelmoqda. Bu kompaniyalar nisbatan mustaqil bo'lib, ishlab chiqarish va tayyor mahsulotlarni sotish, ilmiy tadqiqot va iste'molchilarga xizmat ko'rsatish kabi ishlarni bajaradi. Umuman ular yagona ishlab chiqarish-sotish majmuini tashkil etib, bu majmuada hissadorlik kapitalga faqat ta'sischi

davlat egalik qiladi. Shu bilan birga TMKlarning filial va sho'ba korxonalarini aralash korxonalar ko'rinishida ham bo'lishi va ularda milliy kapital ustunlik qilishi ham mumkin.

Jahon xo'jaligida transmilliy va ko'pmilliy korporatsiyalar qatoriga xalqaro kompaniyalar ichida ajralib turuvchi global korporatsiyalarni (GK) ham kiritish mumkin. Ushbu kompaniyalar XX asrning 80-yillarida vujudga kelgan bo'lib, hozirgi kunda kuchayib bormoqda. Global korporatsiyalar zamonaviy jahon moliya kapitalining butun qudratini namoyon qiladi. Jahon iqtisodiyotida globalizatsiya jarayonlari hozirgi kunda ko'proq ximiya, elektrotexnika va elektron sohalarda neft va avtomobil sohaslarida axborot, bank va boshqa bir necha sohalarda ro'y bermoqda.

Ekspertlar 500 ta eng yirik global kompaniyalarni ajratadilar. Yetakchi o'rinlar Amerika TMKlariga tegishli (140 ta kompaniya), undan keyin - Yaponiya (67), Fransiya (40), Germaniya (39), Xitoy (37), Britaniya (26). BRIK mamlakatlarining TMK lari dinamik ravishda rivojlanib bormoqda (Braziliya (6), Rossiya (8), Hindiston (7) va Xitoy).

5.4.2. - jadvalda "G'ogez" jurnali bo'yicha 2017 yilgi sotuvlar hajmi va sof foyda bo'yicha dunyoning 10 eng yirik kompaniyasidan tashkil topgan ro'yxat keltirilgan. Katta miqdordagi moliyaviy mablag'larining kuchi, jamoatchilik bilan aloqa, siyosiy lobbi sababli, hududlarda TMK katta ta'sirga ega.

5.4.2-jadval

Dunyodagi Global Transmilliy korporatsiyalar

№	Kompaniya	Mamlakat	Sotuv hajmi (milliard dollar)
1	<u>Antofagasta</u>	Buyuk Britaniya	Ko'p tarmoqli metallar va kon
2	<u>Global Logistic Properties</u>	Singapur	Kochmas mulk
3	<u>Philip Morris International</u>	AQSh	Tamaki
4	<u>ASML Holding</u>	Niderlandiya	Yarimo'tkazgichlar
5	Novo Nordisk	Daniya	Farmasevtika
6	Pandora	Daniya	Shaxsiy parvarish
7	<u>Syngenta</u>	Shveysariya	Mahsus kimyoviy moddalar
8	<u>Hon Hai Precision</u>	Tayvan	Elektronika
9	UCB	Belgiya	Farmasevtika
10	<u>Givaudan</u>	Shveysariya	Shaxsiy parvarish

Jahon iqtisodiyotida transmilliy korporatsiyalar yirik investitsiya va yuqori malakali mutaxasislarni talab qiluvchi yuqori texnologiyali, ilmtalab sohalarga kirib boradi. Ushbu sohalarni transmilliy korporatsiyalar tomonidan monopoliya qilish tendensiyasi ro'y bermoqda. Hozirgi kunda 500 dan ortiq eng kuchli transmilliy korporatsiyalardan 90 ga yaqini xorijiy mamlakatlardagi investitsiyalarning 70-75% i

ustidan o'z nazoratini o'rnatgan bo'lib, bu 500 dan ortiq gigant TMKlar hissasiga jahon bozorlariga chiqarilayotgan elektronika va ximiya sanoatining 80-82% i, farmasevtikaning 93-95%, mashinasozlikning 76-80% sanoat mahsulotlari to'g'ri kelmoqda.

Jahon iqtisodiyotida kuchli ishlab chiqarish bazasiga ega bo'lgan transmilliy korporatsiyalar ishlab chiqarishni, tovar bozorlarini samarali rejalashtirishni ta'minlovchi ishlab chiqarish-savdo siyosatini yurgizadilar. Rejalashtirish bosh kompaniya doirasida amalga oshiriladi va sho'ba korxonalariga tarqatiladi.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro korporatsiyalarni vujudga kelishi va rivojlanishiga misol qilib, o'z qo'lida jahon kundalik elektr jihozlari va sanoat uskunalari bozorining 25% ini ushlab turgan "Elektrolyuks" TMKni ko'rsatish mumkin. 1912 yilda ikki shved kompaniyalarining birlashishi natijasida vujudga kelgan "Elektrolyuks" 20-yillardayoq Avstraliya va Yangi Zelandiya bozoriga chiqib, u yerda ishlab chiqarishini tashkil qilgan edi. Oxirgi o'n yilliklarda "Elektrolyuks" AQShda uchinchi o'rinda turuvchi, "Vestingauz", "Gibson" va boshqa markalar ostida kundalik texnika va asbob-uskunalarni ishlab chiqaruvchi "Uayt Konsolideyted" kompaniyasini, Italiya va butun janubiy Yevropada eng yirik elektr tovarlari ishlab chiqaruvchi "Zanussi" firmasi va shuningdek GFRda asosiy elektr tovarlari ishlab chiqaruvchi "AEG" firmasini aksiyalarini sotib olgan edi. Xullas, bu uch firmani kushib olganidan keyin Shvedlarning "Elektrolyuks" kompaniyasi jahonning 75 mamlakatida kundalik elektrotexnika buyumlarini ishlab chiqarish, sotish va xizmat ko'rsatish bo'yicha rivojlangan tizimga ega bo'lgan lider kompaniyaga aylandi.

90-yillarning o'rtalarida ushbu transmilliy korporatsiyaning korxonalarida 110mingdan ortiq kishi ishlab, uning yillik aylanmasi o'rtacha 16 mlrd. AQSh dollarni tashkil etgan edi.

Jahon iqtisodiyotida o'z ekspansiyasini kengaytira borib, transmilliy korporatsiyalar jahon bozorini o'zlashtirishning turli shakllaridan foydalanadilar. Bu shakllar ko'p jihatdan shartnomaga asoslanadi va hissadorlik kapitalida boshqa firmalarning qatnashishiga bog'liq bo'lmaydi. TMK iqtisodiyotining bunday shakllariga ko'pincha quyidagilar kiritiladi:

- litsenziya berish;
- franchayzing;
- boshqaruv shartnomalari;
- texnik va marketing xizmatlarni ko'rsatish;
- korxonalarni "kalit ostida" topshirish;
- vaqt bo'yicha cheklangan qo'shma korxonalar tuzish haqidagi shartnomalar va alohida operatsiyalarni amalga oshirish bo'yicha kelishuvlar va boshqalar.

Litsenzion kelishuv yuridik shartnoma bo'lib, unga ko'ra litsenziar litsenziantga bir qancha muddatga ma'lum to'lov evaziga ma'lum huquqlar beradi. Litsenziya berish transmilliy korporatsiyaning ichki firma shartnomalari bo'yicha ham, texnologiya

berishning tashqi kanallari bo'yicha ham amalga oshiriladi.

Franchayzing - uzoq muddatga mo'ljallangan litsenzion kelishuvdir. Bunda franchayzer klient-firmaga ma'lum huquqlar beradi. Bu huquqlar o'z ichiga ma'lum to'lov evaziga savdo markasi yoki firma nomidan foydalanish, shuningdek texnik yordam ko'rsatish, ishchi kuchi malakasini oshirish, savdo va boshqarish bo'yicha xizmat ko'rsatish sohaslarini oladi.

80-yillardan so'ng jahon iqtisodiyotida oxiridan boshqaruv va marketing xizmatlarini ko'rsatish kabi transmilliy korporatsiyalar ekspansiyasini shakli keng tarqaldi. Boshqaruv xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha shartnomaga ko'ra, korxonani operativ nazorat qilish ma'lum to'lovlar evaziga boshqa korxonaga beriladi. Texnik xizmat ko'rsatish haqidagi shartnomaga ko'ra transmilliy korporatsiyalar ushbu firma faoliyatining qandaydir maxsus tomoniga bog'liq bo'lgan texnik xizmatlarni amalga oshiradilar. Ko'pincha bunday shartnomalar mashina va uskunalarni remont qilish, "nou-xau" dan foydalanish bo'yicha maslaxatlar, avariyalarni tugatish va sifatni nazorat qilish bilan bog'liq bo'ladi.

Jahon iqtisodiyotida zavodlarni "kalit ostida" topshirish haqidagi shartnomalar keng tarqaldi. Bunda transmilliy korporatsiyalar ma'lum ob'ektni rejalashtirib ko'rish uchun zarur bo'lgan barcha (asosiy ishni) faoliyatni amalga oshirish javobgarligini bo'yniga oladilar.

Transmilliy korporatsiyalar tomonidan xalqaro bozorlarni egallashning eng muhim shakllaridan biri xorijda maxsus investitsion kompaniyalar tashkil qilishdir. Bu kompaniyalarning vazifasi TMKning sho'ba va hamkorlikdagi korxonalarining mahsulotlarini mintaqaviy bozorlarga chiqarishni rag'batlantirish uchun ularni investitsiyalashdir. Bunday usuldan hozirgi kunda alkogolsiz ichimliklarni sotish bo'yicha eng yirik xalqaro kompaniyalar "Pepsi-kola" va "Koka-kola" Afrikada foydalanishmoqda.

Ma'lumki, transmilliy korporatsiyalar zamonaviy jahon xo'jaligining muhim ishtirokchilariga aylanib bormoqda. Sanoati rivojlangan davlatlar uchun aynan TMKlarining xorijdagi faoliyati ularning tashqi iqtisodiy aloqalarning xarakterini belgilab beradi. Bu davlatlar eksportida milliy kompaniyalarning uzlarining xorijdagi filiallariga tovar yetkazib berishlari va xizmat ko'rsatishlarining ulushi kattadir. 80-yillarning ikkinchi yarmida bunday firma ichidagi savdoning ulushiga AQSh eksportining 14-20% i, Yaponiya eksportining 23-29% i va GFR eksportining 24-28% i to'g'ri kelgan edi. TMK jahondagi xususiy ishlab chiqarish kapitalining 1/3 qismi ustidan, xorijdagi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning esa 90% ini nazorat qiladilar.

Transmilliy korporatsiyalarning sohaviy strukturasini ham turli tumandir. Xalqaro korporatsiyalarning 60% i ishlab chiqarish sohasida, 37% i xizmat ko'rsatish sohasida 3% i qazib chiqarish va qishloq xo'jaligi sohasida banddir. Amerikaning "Forchun" jurnali ma'lumotlariga qaraganda jahonning eng yirik 500 dan ortiq korporatsiyasi ichida 4ta majmua - elektronika, neftni qayta ishlash, ximiya va avtomobilsozlik sanoat

tarmoqlar asosiy rol o'ynaydi. Ular jahon iqtisodiyotida TMKlarning olib borayotgan tashqi savdo faoliyatining 80%i ana shu tarmoqlarga to'g'ri keladi.

Transmilliy korporatsiyalarning jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimidagi faoliyatining yaxshi tomonlarini aytganda, ularning faoliyat ko'rsatayotgan davlatlar iqtisodiyotiga salbiy ta'sirini ham aytib o'tish lozim bo'lib, ular quyidagilardan iboratdir:

- TMK faoliyat ko'rsatadigan davlatlarning iqtisodiy siyosatini amalga oshirishga xalaqit berishi;
- davlat qonunlarini buzishi;
- monopol narxlar o'rnatishi, rivojlanayotgan davlatlarning huquqini cheklovchi shartlarga majbur etishi va boshqalar.

Xullas, jahon iqtisodiyotida TMKlar xo'jaliklararo aloqalarning rivojiga doimo e'tibor berib, o'rganish va yetarli darajada xalqaro nazorat talab qiluvchi murakkab va doimiy ravishda rivojlanib borayotgan fenomendir.

Nazorat uchun savollar

1. Kapital migratsiyasining asosiy sabablarini tavsiflab bering.
2. Kapital migratsiyasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni ko'rsating.
3. Xalqaro kapital bozorlarida ro'y berayotgan o'zgarishlarni tavsiflab bering.
4. Transmilliy korporatsiyalarni tavsiflab bering.
5. TMKlarni jahon bozorlariga kirib borish usullarini ochib bering.

6-BOB. JAHON IQTISODIYOTIDA ERKIN IQTISODIY HUDUDLARNING TUTGAN O'RNI

6.1. Erkin iqtisodiy hududlarning mohiyati va ko'rinishlari

Erkin iqtisodiy hudud xo'jalik yuritishning yangi shakillaridan biri bo'lib, xalqaro maydonda 1950-yillarning oxiri va 60-yillarning boshlarida paydo bo'lgan. 1970 - yillarning o'rtalariga kelib esa jahon maydonida keng ommalasha boshladi. Bunday hududlar dastlab sanoat ishlab chiqarishi rivojlangan mamlakatlar hisoblangan - AQSh, Yaponiya, Germaniya va Buyuk Britaniyada keyinchalik esa Polsha, Vengriya, Bolgariya kabi mamlakatlarda tashkil etildi. Jahon tajribasidan ma'lumki, erkin iqtisodiy hududlar dastavval daryo va dengiz portlarida, xalqaro aeroportlarda, temir va avtomobil yo'llariga yaqin joylarda, sayyoxlik va alohida olingan sanoat markazlarida tashkil etilgan. Chunki toavr moddiy boyliklarni chet el bozorlariga olib chiqishda va chet el investitsiyalarini iqtisodiyotga jalb etishda erkin iqtisodiy hududlarning roli muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqning farovonligi, xayotning ko'rkamlashib borishi, ko'p jihatdan shu mamlakat erkin iqtisodiy hududlarining tashkil etilishi va muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishi bilan bog'liqdir. Chunki bunday holatlarni iqtisodiyoti rivojlangan va erkin iqtisodiy hududlar tashkil etgan mamlakatlar faoliyatida ko'plab kuzatish mumkin. Negaki qaysi mamlakatda chet el investorlari va tadbirkorlar faoliyati uchun keng imtiyozlar yaratilsa, ularning o'zlarini tiklab olishlari

uchun amaliy yordam berilsa va imkoniyatlar yaratilsa - investitsiya miqdori ham, tadbirkorlikning ishchanlik qobiliyati ham o'sha yerda yuqori bo'ladi.

Erkin iqtisodiy hudud xaqida tushuncha birinchi marta 1973 yil 18 maydagi Kioto konvesiyasida berilgan. Unga ko'ra erkin iqtisodiy hudud deb - mamlakatning bir qismini ya'ni tovarlar importi va eksportini, bojxona va soliq cheklovlarisiz olib kirish mumkin bo'lgan hududga aytiladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 5-sessiyasida qabul qilingan —erkin iqtisodiy hudud to'g'risida"gi qonunning 1-moddasida esa quydagicha tarif berilgan: —Erkin iqtisodiy hududlar deb - mintaqani jadal ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirish uchun ichki va tashqi kapitalni, istiqbolli texnologiyalar va boshqaruvga oid tajribalarni jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma'muriy chegaralari va alohida huquqiy tartiboti bo'lgan maxsus ajratilgan hududga aytiladi".

Umuman erkin iqtisodiy hududlarning 30 ga yaqin turi bo'ladi. Ulardan keng tarqalganlari: erkin savdo hududlar, erkin bojxona, erkin ishlab chiqarish, erkin ilmiy-texnik hududlardir. Bularning xar biri erkin iqtisodiy hudud toifasiga kirgani bilan o'z funksiyasiga ko'ra bir biridan farq qiladi.¹

Erkin iqtisodiy hududlari - konsignatsiya (ya'ni tovarlarni sotish uchun berish) omborlarini, erkin bojxona zonalarini, shuningdek tovarlarga ishlov berish, ularni o'rash - joylash, saralash, saqlash hududlarini o'z ichiga oladi.

Erkin bojxona hududlari - chet elda ishlab chiqarilgan va mamlakatga kirib kelayotgan mahsulotlarni imtiyozli to'lov asosida saqlash, markalar va sortlarga ajratish, ishlov berish, agar kerak bo'lib qolgan xolda komplektlashtirish va sotish kabi vazifalarni bajaradi. Bunday erkin bojxona hududlari daryo va dengiz portlarida, chegaradosh temir yo'l tarmoqlarida va aeroportlarda chet el valyutasida daromad olish maqsadida tashkil etiladi.

Erkin savdo hududlari AQShda ko'plab tashkil etilgan bo'lib, ular tashqi savdo zonalari (G'ogetd Tgade 2ope§) deb nomlanadi. Bugungi kunda AQShda 200 ga yaqin zona va subzonalar faoliyat ko'rsatmoqda. Bu hududlarning faoliyatini nazorat qilish tashqi savdo zonalari Departamentiga yuklatilgan bo'lib, tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, Departament tomonidan zona ochilishi uchun ruxsat berilgandan so'ng uning faoliyat ko'rsatguniga qadar 6 oydan - 3 yilgacha vaqt kerak bo'ladi.

6.1.1 - jadval

Xalqaro maydonda tashkil etilgan erkin iqtisodiy zonalarda faoliyat yuritayotgan korxonalar soni dinamikasi²

№	Mamlakat nomi	Qayd etilgan korxonalar soni	So'nggi uch yil ichida o'sish, % hisobida	Korxonalar soni	So'nggi uch yil mobaynida o'sish, % hisobida

² XXR statistik kundaligi. 2016.

1	Britan - Virgin orollari	43000	48.2	20800	100
2	Irlandiya	16000	14.3	15000	36.4
3	Panama	15201	1.7	33700	20
4	Bagama orollari	12000	33.3	50000	127.3
5	Men orollari	5776	16.3	38536	20.5
6	Kipr	4400	89.9	26900	136.9
7	Lyuksemburg	3600	1.8	55000	17.5
8	Kayman orollari	3565	14.7	38716	39.6
9	Gibraltar	3260	6.8	59600	17.3
10	Ljersi	3100	1.3	30500	8.2
11	Terks va Kaykos	3000	56.6	15000	36.4
12	Niderlandiya – Antil orollari	2200	10.0	22500	18.4
13	Mavrikiy	1550	219.6	4550	574.1
14	Gernsi	1148	6.5	14550	3.8
15	Beliz	1430	104.3	4810	270.0
16	Barbados	1293	546.5	12804	1064.0
17	Antigua	1000	33.3	5500	120.0
18	Bermud	988	28.6	8659	19.1
19	Madeyra	600	50.0	2210	84.2
20	G onkong	570	26.7	4429	34.2

Erkin ishlab - chiqarish zonalarini maqsadli sotsial - iqtisodiy dastur bo'lib, yangi ishlab chiqarish munosabatlari asosida alohida teritoriyada tadbirkorlikni rag'batlantirish, iqtisodiyotning ustivor tarmoqlariga chet el investitsiyalarini jalb etish, istiqbolli texnologiyalarni erkin raqobat, ma'muriy - iqtisodiy mustaqillik va o'zini - o'zi mablag' bilan ta'minlash tamoyillari asosida joriy etilishidir. Bu maqsad uchun ijara, kooperativ, qo'shma va chet el korxonalarini qurish va ularni ekspluatatsiya qilish evaziga erishiladi.

Shuni qayd etish lozimki, xalqaro maydonda erkin eksport ishlab chiqarish hududlari ham muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatmoqda. Fikrimizning dalili sifatida aytib o'tishni istardikki, Irlandiyadagi "Shenon" aeroporti erkin eksport - ishlab chiqarish hududlarining tipik vakili hisoblanib, bu aeroportning o'ziga xos xususiyatlari ya'ni turistlarning ko'pligi va juda ko'plab mamlakatlarning xavo yo'llari kesishganligi, boshqa ko'plab qulay imkoniyatlari uchun bu yerda sotuvga qo'yishnan chet el firmalarining tovarlari firma egalariga ko'p foyda keltiradi.

Erkin ishlab chiqarish zonalarida ishlab chiqaruvchilarga baholarni erkin raqobat va bozordagi talab - taklif asosida belgilash, sherikni tanlash, ishlab chiqariladigan mahsulotlarning soni va turlarini belgilash, ishchilarni ishga qabul qilish va bo'shatish masalalarini xalq etish va ularga to'lanadigan ish haqi miqdorini milliy va chet el

valyutasida belgilash huquqi berildi. Bundan tashqari, erkin iqtisodiy hududlarda tashkil etilgan ishlab chiqarish munosabatlariga mos keluvchi - moliya va hisob oliygohlari tizimi ham tashkil etiladi. Bu tizim tarkibiga milliy va chet el valyutalarida operatsiyalar olib boruvchi davlat va tijorat investitsiya banklari, tijorat - xo'jalik sudlari, valyuta va fond birjalari kiradi.

Erkin ilmiy-texnik hududlar, ilmiy ishlab chiqarish va o'quv markazlari jamlangan. Hozirgi kunda ishlayotgan va rivojlangan infrastrukturaga, chet el ilmiy-texnikaviy va texnologiyasiga, ishlab chiqarish va moliyaviy jihatdan potensialga ega bo'lgan va maxsus huquqiy tartibot o'rnatiladigan alohida ajratilgan hududlardan iborat bo'ladi.

Erkin ilmiy texnik zonalar yuksak texnopolislar, texnoparklar, mintaqaviy inovatsiya markazlari - texnopolislar ishlaydigan zonalar shaklida tashkil etiladi. Bunday hududlarni tashkil etishda maqsad fan va texnika rivojlanishida muhim yo'nalishlarni olib borish va uni xalqaro maydondagi nufuzini oshirishdan iborat.

Erkin ilmiy texnik hududlar tashqi iqtisodiy masalalarni hal etish bilan bir qatorda mamlakatning ichki umumiy xo'jalik masalalarini yechishga ham qaratilgan bo'lishi lozim. Bunday holatda bu zonalarda ilmiy tadqiqotlarni amalga oshiruvchi va atrof muhitga ziyon-zaxmat yetkazmaydigan ishlab chiqarishni tashkil etish va ishlab chiqarish resurslarini o'zlashtirish uchun yuqori imkoniyatlar mavjud bo'ladi.

Erkin iqtisodiy hududlar o'zlarining bojxona hududiga ega bo'lib, bu hudud teretoriyasiga kirib-chiqish o'rnatilgan tartibga amalga oshiriladi. Erkin iqtisodiy hududlar geografik jihatdan joylashishiga qarab, "tashqi" ya'ni ikki yoki bir necha mamlakat hududida joylashgan - xalqaro va bir mamlakat hududida joylashgan "ichki" erkin iqtisodiy hududlarga bo'linadi.

Shu bilan birga erkin iqtisodiy hududlar xalqaro maydonda xo'jalik ixtisosligi va tashkil etish turlariga qarab ham klasifikatsiya qilinadi. Bu klassifikatsiya asosida erkin iqtisodiy hududlar xo'jalik ixtisosligi bo'yicha:

1. Erkin savdo hududi.
2. Sanoat va ishlab chiqarish zonasi.
3. Texnik va texnologiyani joriy etish hududlari.
4. Xizmat ko'rsatish zonalari.
5. Kompleks zonalar.

Tashkil etish turlariga qarab esa:

1. Hududiy zonalar.
2. Maxsus tartibot zonalariga bo'linadi.

Erkin iqtisodiy offshor hududlari deb maxsus soliq tizimi o'rnatilgan hududga aytiladi yoki bu hududni chet el investitsiyasi uchun soliq imtiyozlari qo'llaniladigan hudud deb ham atash mumkin. Ma'lumki, xalqaro hamjamiyatdagi davlatlarda soliq tizimi bir - biridan anchagina farq qiladi. Masalan: Shvesiyada kompaniya foydasining 63 foizi soliqqa tortilsa, AQShning Delavar shtatida esa bu salmoq olinadigan foyda miqdoridan qat'iy nazar 400 AQSh dollarini tashkil etadi.

Shuning uchun xar qanday kompaniya ro'yxatga olinish davrida soliqqa tortilish sharoitlariga qarab 2 turga:

1. Oddiy kompaniyalar.
2. Offshor kompaniyalarga bo'linadi.

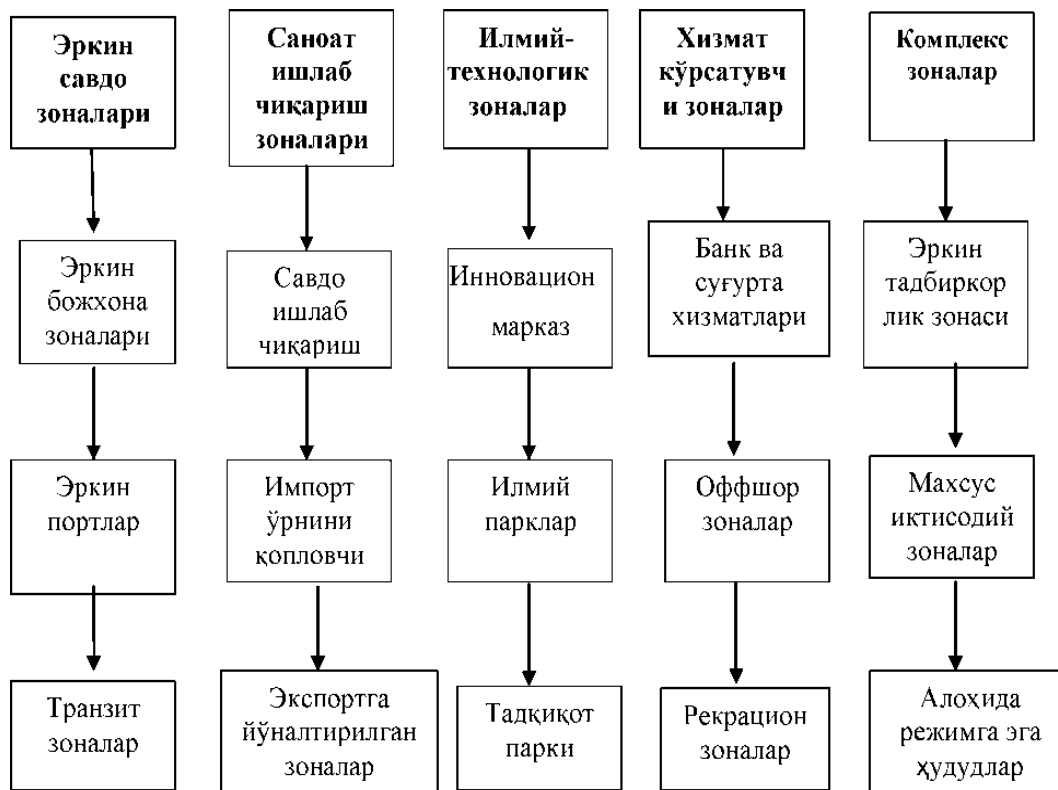
6.1.2- jadval

Offshor kompaniyalar orasidagi farqlar

Kompaniyalar statusi	Xo'jalik faoliyati	Muassislar	Daromad manbalari	Soliq stavkalari
Oddiy	mamlakat hududida va tashqi iqtisodiy aloqalarida ishtiro etishi mumkin	fuqaroligi bo'lgan va chet ellik fuqarolar	mamlakat hududida va chet ellarda ham bo'lishi mumkin	soliq kodeksida belgilangan tartibda
offshor	prezidentlar shug'ullanishi mumkin bo'lgan xo'jalik faoliyati bilan	mamlakat tashqarisida asosiy filial ro'yxatdan o'tgan mamlakatda	mamlakat tashqarisida, chunki offshore kompaniyalari uchun mahalliy resurslar (tabiy, moliyaviy) dan foydalanish	imtiyozli soliq stavkalari yoki fiksatsiyalangan to'lovlar

Erkin iqtisodiy zonalarning asosiy turlari

6.1.1-rasm. Erkin iqtisodiy zonalarning asosiy turlari³

Birinchi offshor hududlar 1960 yillarda tashkil etilgan bo'lib, buning asosiy sababi mustaqillikka erishgan mamlakatlar chet el investitsiyalarini jalb etish uchun soliq imtiyozlarini joriy eta boshladi. AQSh va boshqa mamlakatlardagi qattaq bank nazoratidan aziyat chekkan yirik korporatsiyalar bu hududlarda o'zlarining filiallarini tashkil etishga kirishdilar. Bu bilan offshor tadbirkorlarning strukturasi ham rivojlana boshladi.⁴

Offshor tadbirkorligi o'zining xususiyatlari jihatdan bir qancha turga:

1. Bank - offshor markazlari.
2. Savdo - offshor kompaniyalari.
3. Sug'urta - offshor keptik.
4. Investitsiya - offshor kompaniyalari.
5. Turistik - rekreatsion xududlarga bo'linadi.

Bunday kompaniyalar bir qancha imtiyozlarga ega bo'lib, ular birinchidan: soliq stavkalarining minimal miqdori; ikkinchidan: ma'muriy nazoratning yumshoqligi va hisoblarni topshirish muddatlarining uzoqligi; uchinchidan: offshor kompaniyalar faoliyatining konfidentsialligi yoki sir saqlash muhimligi hisoblanadi.

Hozirgi kunda xalqaro hamjamiyatda katta mavqega ega bo'lgan offshor zonalari bo'lib: Malta orollari, Men orollari, Britan - Virgin orollari, mingta banka ega Nauru orollari, Gonkong, Kipr, Bagama orollari, Bermud orollari, Singapur davlati,

³ Mejdunarodnaya ekonomika. Kireev A. Moskva. 1999.

⁴ Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008. - 474 с.

Lixtenshteyn, Lyuksemburg, Shvesariya, Panama, Gibraltar Bo'g'ozi mamlakatlari hisoblanadi.

Yuqoridagi mamalakatlar iqtisodiyoti tahlili va ularda tashkil etilgan erkin iqtisodiy hududlar rivojlanish dinamikasidan ko'rinib turibdiki, bu mamlakatlardagi makro va mikroiqtisodiy ko'rsatkichlarga erkin iqtisodiy hududlar katta ta'sir o'tkazadi.

6.2. Erkin iqtisodiy hududlarni yaratishda jahon tajribalari

Hozirgi kunda dunyoda 400 tadan 2000 tagacha erkin iqtisodiy hudud mavjud deb hisoblanadi. Birinchi erkin iqtisodiy hududlar AQShda 1934 yili erkin savdo hududi ko'rinishida tashkil etilgan. Ularning asosiy yo'nalishi tashqi savdoni faollashtirish bo'lgan. Bunga esa bojxona bojlarining pasaytirilishi va erkinlashtirilishi sabab bo'lgan. Bu hududlarning eng qiziqarli joyi shundaki, import qilingan yarimtayyor mahsulotlar - agar tayyor mahsulot sifatida eksport qilinsa bojxona tozalashlaridan o'tmagan va agar import qilingan yarim tayyor mahsulotlar - tayyor bo'lganidan keyin AQSh bozoriga kirs to'la bojxona to'lovlariga va tozolovlariga tortilgan.

Buyuk Britaniya qo'shma qirolligi - hududida tashkil etilgan kompaniyalar faoliyati va soliq tizimi xalqaro maydonda takomillashgan sistemalardan biri bo'lib, bu qonun qoidalar ayniqsa offshor zonalarning rivojlanishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Bu qonun 1965 yilda Moliyaviy qonun (Finance act) asosida qabul qilingan bo'lib, Buyuk Britaniya iqtisodiyotida faoliyat ko'rsatuvchi barcha kompaniyalar uchun amal qiladi. Bu soliq turidan faqatgina nokorporativ korxonalar, "o'rtoqchilik" kompaniyalari va mahalliy xokimyatginaozod etilgan. Soliq solish bazasi bo'lib kompaniya foydasi hisoblanadi. Bu tizimning o'ziga xosligi soliq stavkasi daromad solig'i tamoyillari asosida foyda ortishi bilan soliq stavkasi ham ortib boradi. Bu qonunga 1972 yilda o'zgartirish kiritilib 1973 yil 1 yanvaridan boshlab amal qila boshlagan va "soliq sistemasining klassik" turi deb nomlangan yangi turi hisoblashning shartli sistemasi asosida yuritiladi.

Hisoblashning "klassik sistemasi" ikki tamoyilga asoslanadi. Birinchidan: foydani soliqqa tortish davrida - aksiyadorlar tomonidan olingan dividendlar soliq bazasiga qo'shilmasdan - alohida aksiyadorlarga tarqatilish vaqtida daromad solig'iga tortiladi; ikkinchidan: - mayda korxonalarini soliqqa tortish tizimini takomillashtirish maqsadida, yopiq mayda korxonalar toifalarini tashkil etilishi bilan.

Beliz mamlakatining janubiy qismi hisoblanmish Korsol rayonida 1994 yilda erkin savdo zonasi tashkil etildi. Mazkur savdo zonasining asosiy maqsadi quydagilardan iborat:

Birinchiidan, chet ellik diplomatlarga ulgurji va chakana savdo xizmatlarini tashkil etish;

Ikkinchiidan, chet elga safarga ketayotgan ssudnolarga tovarrlarni sotish yoki ayirboshlash;

Uchichidan, bojxona xizmatlarining nazorati asosida tovarlarni suvda, quruqlikda va havo liniyalari orqali eksport qilishni tashkil etish;

To'rtinchidan, ulgurji tovarlarni bojxona xizmatlarining hududida saqlab berish va olib kirishni amalga oshirish;

Beshinchidan, tovar mahsulotlarini bir tadbirkordan olib ikkinchi tadbirkorga sotish ya'ni vositachilik funksiyalarini bajarish.

Shu bilan birga mazkur tashqi savdo hududida chet el valyutasini olib kirish va olib chiqish qattiq nazorat qilinmaydi, chet el ishlatganligi uchun xech qanday soliq olinmaydi. Mazkur iqtisodiy zonadagi tadbirkor, shu yerda joylashgan banklarning birida, har qanday davlatning pul birligidan qa'ti nazar hisob - raqamini ochishi mumkin. Tashqi savdo hududiga olib kirilgan tovar-moddiy boyliklaridan soliq yoki bojxona to'lovlari olinmaydi, yangi tashkil etilgan korxonalar yoki firmalar 5 yil mobaynida soliqdan ozod etiladi, bu muddat davlat tomonidan 10 yilga uzaytirilishi mumkin. Eksportga yo'naltirilgan mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar uchun esa soliqdan ozod qilish muddati 25 yilga ham uzaytirilishi mumkin.

Hozirgi kunda eng tez rivojlanayotgan iqtisodiyotlardan biri bo'lmish - Xitoy Xalq Respublikasi iqtisodiyoti ham asosan erkin iqtisodiy hududlarda amalga oshirilgan islohotlar tufayli yuzaga kelgan va aynan Xitoy Xalq Respublikasi hozirgi kunda erkin savdo hududlarini tashkil etishda eng yaxshi natijalarga erishgan mamlakat hisoblanadi.

6.3. Xitoy EIH modeli xususiyatlari

Xitoy mamlakati - o'zining rivojlanishi, tarixi va mukammalligi, ishbilarmonligi borasida faqatgina bizning respublikamiz ishbilarmonlari uchun emas, balki butun dunyo ishbilarmonlari uchun ham sirli bir mamlakat bo'lib qolmoqda. Shu bila birga hozirda bu mamlakat dunyoda iqtisodiy uyg'onish va rivojlanish sohalarida ham muvaffaqiyatga erishmoqda. Fikrimizning dalili sifatida shuni aytib o'tmoqchi edikki, Xitoyning YaMMsi hozirgi kunda deyarli AQShning YaMMsi bilan tenglashib qolgan. Bu ko'rsatkichga esa asrlardirki, hech qaysi mamlakat iqtisodiyoti yaqinlasha olmagan.

Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish Xitoy Xalq Respublikasida Xitoy Kommunistik partiyasi tomonidan 1979 yilning o'rtalarida ko'rib chiqilgan. Tashkilotchilarning fikriga ko'ra, erkin iqtisodiy hududlar "tashqi dunyoga oyna" bo'lishi kerak edi. Hozirgi kunda Xitoy Xalq Respublikasida tashkil etilgan erkin iqtisodiy hududlar dunyodagi eng omadlilaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Erkin iqtisodiy hududlar orqali mamlakatga: kapital, yuqori texnologiyalar, bilim, boshqarish usullari kirib kelishi va o'zlashtirilgandan keyin mamlakatning boshqa hududlarida ishlatilishi ko'zda tutilgan edi. Bundan tashqari: erkin iqtisodiy hududlar bozor iqtisodiyoti mexanizmini sinashga, chet el firmalari bilan yangi aloqalar o'rnatishga va mulkchilikning xar xil shakllarini aniqlashda poligon bo'lib xizmat qilishi kerak edi.

Xitoy EIHlari uchun xos xususiyatlar:

- xorijiy investitsiyalarni ko'paytirish;

- sanoatni rivojlanishiga imkon berilishi;
- ishlab chiqarishning eksport uchun yo'naltirish;
- xorijdan kiritiladigan xom-ashyolarni hajmini kengaytirish;

Bu imtiyozlar natijasi Xitoyda EIZlar yaxshi faoliyat yuritishiga olib keldi.

2008 yilning birinchi choragida Xitoy Xalq Respublikasi iqtisodiyotining o'sishi 10,6 foizni tashkil etdi. Umuman olganda 2010 yilga borib Xitoy Xalq Respublikasi iqtisodiyoti AQSh iqtisodiyotiga yetib oladi degan taxminlar to'g'riligiga ishonch xosil qilsak bo'ladi.

Oxirgi 10 yil ichida Xitoy Xalq Respublikasi YaMMning o'rtacha o'sishi 10,4 foizni tashkil etgan. Bu 1978 - 96 yilga qaraganda 0,6 foizga ko'p, lekin 1991 - 95 yilga qaraganda 0,6 foizga kamdir. 1991 - 95 yillarda YaIMning o'rtacha o'sishi 11 foizni tashkil etgan, bu ko'rsatkich jahon o'rtacha ko'rsatkichidan (3,4%) ancha yuqori bo'lgan. Xitoy Xalq Respublikasi xukumati iqtisodiyotning —qizib ketmasligi uchun uni rivojlanishini sun'iy 8 foizgacha tushirishni rjalashtirib chora - tadbirlar ko'ra boshladi, lekin 10 foizdan pastga tushira olmadi. Bu rivojlanish ayniqsa agrar sektorni qayti qurish srhasida bo'lib, tashqi savdo balansining misli ko'rilmagan darajada o'sishiga olib keldi. Bu savdo oboroti 2007 yilda 2 trln. 173,8 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi. Shu bilan aholining ish bilan ta'minlanish darajasi ham yuqoriligi qayd etilmoqda. 798,1 mln. ishga yaroqli aholining deyarli 96 foizi ish bilan ta'minlangan. Bundan tashqari, milliy valyutaning qadri ham ortib borishi chet el investitsiyasini jalb qilish borasida eksportga mo'ljallangan tovarlarni ishlab chiqarish korxonasi va tashkilotlarning ko'plab qurilayotgani mamlakat iqtisodiy faoliyatida kuzatilmoqda. Shu bilan Xitoy Xalq Respublikasida iqtisodiy rivojlanish modeli barqaror bir ko'rinishga ega ekanligini ham ko'rish mumkin. Lekin shuni qayd etish lozimki, Xitoy Xalq Respublikasi va O'zbekiston Respublikalarining iqtisodiy, sotsial - ijtimoiy rivojlanish tamoyillari bir - biriga o'xshab ketadi. Masalan har ikkala mamlakat ham bozor iqtisodiyotiga o'tishning revolyusion yo'lini emas, balki bir necha bosqichda rivojlanish, ya'ni evolyusion yo'lini tanlaganligi, o'tkazilgan va o'tkaziladigan iqtisodiy reformalarda davlatlarining asosiy refomator ekanligi va iqtisodiy rivojlanishning "esakiratuvchi muloja" holatidan voz kechganligi bu ikki mamlakatni "Buyuk ipak yo'li"ning 1000 yillik tarixi xam o'zaro bog'lab turganligi bilan o'xshab ketadi.

Hozirgi kunda Xitoy Xalq Respublikasida 5 ta maxsus erkin iqtisodiy hududlar faoliyat ko'rsatmoqda. Shulardan uchtasi: Shenchjen, Chjuxay va Shantou Butun Xitoy Xalq vakillari yig'ilishining Doimiy komissiyasi qarori bilan 1980 yilda tashkil etilgan bo'lib, Guandun provinsiyasida faoliyat ko'rsatmoqda. O'sha yilning oktyabr oyida Fuszyan provinsiyasida Samen erkin iqtisodiy hududdi tashkil etildi. Beshinchi iqtisodiy hudud bo'lib hisoblangan Xaynan provitsiyasi - Bututn Xitoys Xalq Vakillari yig'ilishining 7 - chaqiriq 1 - sessiyasi qaroriga asosan 1988 yilning aprel oyida tashkil etilgan.

6.3.1-jadval

XXR EIHLarining faoliyat doirasi va investitsiya manbasi

MIZ nomi	Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar soni	Ixtisoslashuvi	Kiritilgan xorijiy investitsiyalar manbasi
1	2	3	4
Shantou	3000 dan ortiq	Neftkimyo, tekstil, poyabzal va elektronika, agrosanoat	Kiritilgan 95 % xorijiy investitsiyalar Hong Kong, Tayvan va Singapurga tegishli
Shenzhen	17500 dan ortiq	Yadro energetikasi, elektronika, mashinasozlik, yuqori texnologiyalar va turli xizmatlar	Kiritilgan 85 % xorijiy investitsiya Hong Kongga tegishli
Zhuhai	5000 dan ortiq	Og'ir sanoat, elektronika, dengiz va yo'l qurilishi, turizm va boshqa xizmatlar	Kiritilgan 80 % xorijiy investitsiyalar Hong Kong, Makao, Tayvan va Singapurga tegishli
Xiamen	4150 dan ortiq	Elektronika, tekstil, oziq-ovqat sanoati, kimyo sanoati va turizm	Kiritilgan 80 % xorijiy investitsiyalar Tayvanga tegishli
Hainan	7320 dan ortiq	Elektronika, telekommunikatsiya va yuqori texnologiya	Jami xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi shartnomalar 22,3 mlrd. AQSh doll.

6.3.2-jadval

2017 yilda hududlar bo'yicha tashqi savdo ko'rsatkichlari (mlrd. AQSh doll.)⁵

Zonalar	Qiymati (mlrd. AQSh doll.)			O'sish darajasi (%)		
	Savdo aylanmasi	Eksport	Import	Savdo aylanmasi	Eksport	Import
1	2	3	4	5	6	7
Shen- chjen	537,36	305,72	231,64	15,1	12,7	18,5
Xaymen	84,09	52,35	31,74	12,9	15,3	18,5
Chjuxay	54,17	26,6	27,56	18,6	23,0	14,6
Shantou	9,23	6,6	2,63	4,9	7,1	-0,3
Xaynan	14,98	3,71	11,27	4,6	18,2	0,8
Jami:	699,83	394,98	304,85	14,7	13,6	16,2

Shu bilan bir qatorda 1984 - 93 yillar davomida XXRning xukumat qaroriga asosan 32 ta texnik - iqtisodiy rivojlantirish hududlari tashkil etilgan bo'lib, mohiyati jihatdan erkin iqtisodiy hududlarga yaqin turadi. Bundan tashqari muhim ahamiyatga ega bo'lgan "Pudun - yangi iqtisodiy rivojlantirish hududi" Shanxay rayonida 1990 yil

⁵ Portyakov V.Ya. avtorligida ilmiy maqolalar to'plami «Комплексное изучение отдельных стран и регионов» 7- bet

sentyabr oyida Xitoy xukumatining qaroriga asosan tashkil etildi.

Erkin iqtisodiy hududlar va texnik iqtisodiy rivojlanish hududlari bir - biridan faqatgina mahalliy joylashishga qarab va huquqiy jihatdan o'zaro farq qilishi mumkin. Bu 5 ta erkin iqtisodiy hududlar Xitoy Xalq Respublikasi iqtisodiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etmokda. 2017 yilda bu hududlarda 699,83 mlrd. AQSh dollarlik operatsiyalar o'tkazildi. Bu miqdor Xitoy Xalq Respublikasi tashqi savdo oborotining 14,7 foizdan yuqoriroq qismini tashkil etadi. Bu Erkin iqtisodiy hududlarda 100 mingdan ortiq chet el investitsiyasi bilan korxonalar tashkil etilib, shulardan faqat 20 foizi Xitoy Xalq Respublikasi kompaniyalari hisoblanadi. Jalb qilingan investitsiyalar miqdori 40 mlrd. AQSh dollariga yaqin bo'lib Xitoy Xalq Respublikasiga kiritilgan investitsiyalarning 12 foizini tashkil etadi.

6.3.3 - jadval

2017 yilda Xitoy EIHLarida yaratilgan yalpi hududiy mahsulot⁶

Zonalar	jami	Mlrd. yuan			O'sish darajasi (%)		
		Qishloq xo'jaligi	Sanoat va qurilish	Xizmatlar sohasi	Qishloq xo'jaligi	Sanoat va qurilish	Xizmatlar sohasi
Shen- chjen	2243,8	1,8	926,7	1315,3	0,1	41,3	58,6
Xaymen	256,5	4,5	128,9	123,1	1,8	50,2	48,0
Chjuxay	235,0	10,8	118,1	106,1	4,6	50,2	45,2
Shantou	378,4						
Xaynan	404,5	97,1	90,2	217,2	24,0	22,3	53,7

6.3.3 - jadvalda ko'rinib turibdiki, Shenjenda xizmatlar sohasining YaMM dagi ulushi ishlab chiqarish va qurilish sohalari ulushidan ancha ko'p. Chjuxay va Shantouda sanoatning yetakchiligi xali saqlanib turibdi. Syamenda (2015 yil ma'lumotlari) jamoat ishlab chiqarishini uchta bo'linmasini nisbati 0,7:43,5:55,8 ni tashkil etdi, ya'ni bu ko'rsatkichlar Shenjendagi ko'rsatkichlarga yaqin bo'lgan. Xaynan qishloq xo'jaligi va turizm rivojlanganligi sababli iqtisodiyot tarkibi bo'yicha boshqa EIHga o'xshamaydi va yorqin xususiyatlarga ega.

“Bir makon bir yo'l” tashabbusining amalga oshirilishini boshlanishi bilan XXRni ko'plab ichki viloyatlarini tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlanish dinamikasi kuchaydi. Bunday holatda EIH o'z o'rinlarini yuqota boshladilar: agar 2016 yilda ular hisobiga Xitoy umumiy tashqi savdo aylanmasining 14,57 foizi to'g'ri kelgan bo'lsa, 2017 yilga kelib hududlarning yalpi tashqi savdosi hajmi 537 mlrd dollardan 563 mlrd dollargacha

⁶ Portyakov V.Ya. avtorligida ilmiy maqolalar to'plami «Комплексное изучение отдельных стран и регионов» 8- bet

o'sganiga qaramasdan umumiy savdodagi ulushlari 13,7 foizgacha kamaygan. Bunda Shenjenning ulushi 2016 yildagi 10,8 foizdan 2017 yildagi 10,1 foizgacha kamaygan.

Bularning barchasi XXR EIHning "Bunyoga chiqish darchasi" sifatidagi davri o'tib borayotganidan dalolat beradi. Ularning kelajagi ko'proq mamlakatni jahon xo'jaligi tizimiga chuqur integratsiyalashuv mexanizmini yaratish hamda Xitoy kapitali, tovarlari, texnologiyalarini ommaviy ravishda chetga chiqishini ta'minlashi lozim bo'lgan erkin savdo hududlari bilan bog'lanmoqda. Shunga qaramay, jahonda ko'pchilik tomonidan EIH tuzulishi va rivojlanishi tajribasi ijobiy baholanmoqda. Jahon banki kabi nufuzli xalqaro moliya tashkilotlari bu tajribadan rivojlanayotgan mamlakatlarda foydalanilishini bejizga rag'batlantirayotganligi yo'q.

Xitoyda tashkil etilgan texnik iqtisodiy rivojlanish zonalarida esa chet el investitsiyalari bilan birgalikda tashkil etilgan korxonalar soni 30 mingni tashkil etgan (shulardan 4 mingtasi Pudunda tashkil etilgan), jalb qilingan chet el investitsiyalari esa qarib 25 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan (shu jumladan 2 mlrddan oshiqrog'i - Pudun maxsus hududiga to'g'ri keladi). Eksport miqdori bu hududlarda 90 mlrd. AQSh dollarini tashkil etib butun Xitoy Xalq Respublikasi eksportining 7 foizini tashkil etadi. Shundan 36 mlrd. AQSh dollari Pudun maxsus hududidan eksport qilingan, demak 3 foiz eksport qilingan tovar va xizmatlar Pudun erkin iqtisodiy hududdiga to'g'ri kelmoqda.

Xitoy Xalq Respublikasi iqtisodiy rivojlanishining asosi bo'lib 1979 yilda xukumat tomonidan o'tkazilgan va iqtisodiyotni integratsiyalash, tashqi iqtisodiy aloqalarni yuksaltirish va chet el investitsiyasini jalb etish borasida "ochiq eshiklar" siyosatining o'tkazilishi bo'lib xizmat qiladi. Bu siyosat o'z o'rnida bir necha davrlardan tashkil topgan.⁷

Tashkil etilgan erkin iqtisodiy hududlar asosan mamlakatning janubiy - sharqida joylashganligi uchun bu hududda sanoat ishlab chiqarish va savdo faoliyati, tashqi savdoni rivojlantirish xalqaro iqtisodiy va texnologik kooperatsiya jarayonlarida qatnashishni yo'lga qo'yish uchun xizmat qiladi. Biz yuqorida Xitoy Xalq Respublikasiga jalb qilingan investitsiyalar faoliyati va ularning iqtisodiyotga ta'sirini ko'rib o'tgan bo'lsak, endi o'sha investitsiyalarning erkin iqtisodiy hududlarga qanchalik ta'sir etishini ko'ramiz.

---

⁷ Богомолов О.Т. Мировая экономика в век глобализации: Учебник. — М.: ЗАО «Экономика», 2007

Xitoy Xalq Respublikasi Texnik - iqtisodiy rivojlantirish hududlari⁸

№	Hududlar nomlanishi	Joylashgan joyi
1	Yangi tajribali texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Pekin sh.
2	Eksportga mo'ljallangan yuqori texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Uxan sh.
3	Yangi sanoat - texnologiyalarini rivojlantirish hududi	Nankin sh. Sukou rayoni
4	Fan va texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Shenyan sh. Nanxu rayoni
5	Yangi sanoat texnologiyalari hududi	Tyanszin sh.
6	Eksportga mo'ljallangan yuqori texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Sian sh.
7	Yuqori industrial - texnologiyalarini rivojlantirish zonasi	Chendu sh.
8	“VEYXAY” yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Veyxay sh.
9	“Chjunshan” yuqori industrial - texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Chjunshan sh.
10	Yangi sanoat texnologiyalari hududi	Chanchun sh.
11	Yuqori texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Xarbin sh.
12	Fan-texnika yutuqlarini tajribadan o'tkazish hududi	Chansha sh.
13	Fan - texnika hududi	Fuchjou sh.
14	Yuqori industrial - texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Guanchjou sh.
15	Fan va texnikani rivojlantirish hududi	Xeyfey sh.
16	Yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Chunshin sh.
17	Yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Chanchjou sh.
18	Yangi texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Guylin sh.
19	Yuqori texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Chjenjou sh.
20	Yangi texnologiyalar tajribasini rivojlantirish zonasi	Lanchjou sh.
21	Yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Shiszyachjuan sh.
22	Yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Szinan sh.
23	Yangi texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Shanxay sh.
24	Yuqori texnologiyalar sanoat hududi	Dalyan sh.
25	Fan va texnikani rivojlantirish hududi	Shenchjen EIX
26	Yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	“Syamin” EIX
27	Xalqaro fan - texnika rivojlantirish hududi	Xaynan EIX

⁸Capital Access Index. Milken Institute, Policy Brief. Santa Monica, USA, May2006.

Bu erkin iqtisodiy hududlarga iqtisodiy boshqaruv tizimidan qat'iy nazar huquqlar berilgan. Investitorlar uchun bu yerda kamaytirilgan soliq stavkalari, kirish va chiqish uchun maxsus qoidalar amal qiladi. Bu hududlardagi barcha sanoat ishlab chiqarish va savdo korxonalarini chet el investitsiyasi hisobiga, bir qismi esa Xitoy Xalq Respublikasi mehnat resurslari hisobiga tashkil etilgan. Bu hududlarda ishlab chiqarilgan mahsulotning teng yarmi xalqaro bozorlarda realizatsiya qilinadi. Erkin iqtisodiy hududlarda mehnatni tashkil qilish va muxofazasi masalalarida mamlakatning boshqa korxonalariga qaraganda bir muncha farqlanadi. Chet el texnikasi va texnologiyasini ishlab chiqarishga jalb etish borasida Shenjen iqtisodiy hududi qo'shma korxonalarida mehnat unumdorligi 5-6 barobar, kapital qo'yilmalarining samaradorligi esa davlat sektoriga qaraganda ikki barobar yuqoridir. Ishchilarning yashash sharoiti va xizmat ko'rsatish darajasi yuqoriligi va yangi xo'jalik usullarining qo'llanilishi uchun barcha sharoitlar yaratilgandir. Chet el investorlari uchun mehnat unumdorligini oshirish - foyda normasining oshishi uchun xizmat qilganligi bois kuchli huquqiy va iqtisodiy asoslangan bo'lishi lozim. Erkin iqtisodiy hududlar iqtisodiyotining rivojlanish dinamikasi shuni ko'ratmoqdaki, 2006 yil ma'lumotlariga ko'ra - YaMM ning o'sishi Pekinda 11,3 foizga, Shanxayda 21,4 foizga, Guandunda 31,5 foizga va Shandunda 33,4 foizga o'sgan. Ichki yalpi mahsulot esa bu 5 erkin iqtisodiy hududlarda 180 mlrd. yuanni tashkil etgan bo'lib, eksport va import hajmi oxirgi besh yillikda 3 barobar o'sgan. Uning hajmi esa 55 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi. Qolgan 30 ta erkin iqtisodiy va texnologik rivojlanish hududlarida ishlab chiqarilgan YaIM esa 76 mlrd. yuanga teng bo'lib, ularning eksporti esa 3,8 mlrd. AQSh dollariga tengdir. Jami erkin iqtisodiy hududlar va erkin rivojlanish hududlariga jalb qilingan chet el kapitali - sanoatda 60 foiz qo'shma qiymat va nodavlat sektorlarida sanoatdagi qo'shimcha mulk asosida 61 foiz qayta ishlab chiqarilgan qo'shimcha qiymatning tashkil topishiga olib keldi. Qo'shimcha qiymat chet kapitali bilan tashkil etilgan korxonalarda 48,8 foizga o'sgan bo'lsa, chet el investorlari jalb qilinmagan jamoa korxonalarida 28,5 foizga, davlat korxonalarida esa 14,4 foizga o'sdi xolos.

Erkin iqtisodiy hududlar rivojlanish dinamikasini tahlilidan ko'rinib turibdiki bu hududlarning tashkil etilishi xaqiqatdan ham iqtisodiyot uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Buni Pudun iqtisodiy hududi misolida isbotlash mumkin.

Pudun iqtisodiy hududining rivojlanish asoslarini yuqorida aytib o'tdik. Qo'shimcha sifatida shuni takidlash joiz - ki, 1996 yildan boshlab bu iqtisodiy hudud uchun yangi imtiyozlar belgilangan me'yoriy hujjatlar ishlab chiqildi. Bu me'yoriy hujjatlar asosida hududlarda korxonalarining faoliyat ko'rsatishi uchun litsenziyalar berish Pudun rayoni ma'muriyatining o'zida amalga oshiriladigan bo'ldi. Rayon ma'muriyatiga shu bilan birga 30 mln. AQSh dollarigacha bo'lgan loyixalar taqdirini mustaqil xalq etish huquqi ham berildi. Shu bilan bir qatorda bu rayonda chet ellik tadbirkorlar ko'chmas mulklarni, yerni ijaraga olish huquqiga egadirlar. Bu yerda o'zlari uchun ofislar va boshqa qurilish ishlarini amalga oshirishlari mumkin. Qishloq xo'jaligi

uchun kerakli bo'lgan ishlab chiqarish vositalari, ko'mir, metallar va qimmat baho qog'ozlar savdosi uchun 10 mlrd. AQSh dollari hajmigacha bo'ladigan jarayonlar uchun umumiy asosdagi forvrd birjalari tashkil etildi. Bir yil davomida 4 mlrd. AQSh dollari hajmidagi jarayonlar uchun valyuta markazi va valyuta jarayonlarini sug'urta qilish kompaniyalari, chet ellik tadbirkolar uchun Xitoy Xalq Respublikasidagi kompaniyalar aksiyalarini tarqatuvchi qo'shma banklar faoliyat ko'rsatmoqda. Tashkil etilgan ko'pchilik korxonalar eksport mahsulotlari ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan bo'lib, chet ellik investorlarni xizmat ko'rsatish sohasiga, ilmiy ishlab chiqarish birlashmalarini va uning infrastrukturalarini tashkil etish uchun sarflamoqdalar.

Pudun iqtisodiy hududining faoliyat ko'rsatayotgaligi sababli Shanxay rayoni xalqaro iqtisodiy - savdo va bank markaziga aylanib, yirik kompaniyalarning 130 tasi faoliyat ko'rsatmoqda. YaIMning o'sish sur'atlari esa 1980 yildagiga nisbatan 1990 yilda 15 foizga o'sgan bo'lsa, chet el investitsiyalarining salmog'i 2 barobarga o'sib 3.5 mlrd. AQSh dollarin tashkil etdi. 1995 yilda bu rayonda YaIM 41.2 mlrd. yuanni tashkil etib, 1994 yilga nisbatan 22 foizga o'sgan. Shu bilan birga 3.5 ming dona chet el investitsiyasi bilan ishlaydigan korxonalar tashkil etilgan bo'lib, jalb etilgan investitsiyalar salmog'i 1995 yilda 14.2 mlrd. AQSh dollarni tashkil etdi. Bu korxonalardan eksport qilingan mahsulot hajmi esa 2.5 mlrd. AQSh dollari miqdoridadir.

Erkin iqtisodiy hududlar bilan bir qatorda Xitoy Xalq Respublikasida yuqori texnologiyalar zonasi ham muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatmoqda. Bunday zonalarning tashkil etilishi, fan - texnika yutuqlarini sanoat ishlab chiqarishga tezroq jalb etish uchun muhim ahamiyatga ega omillardan biridir. Bunday zonalarning tashkil etilishi 1985 yilda Xitoy Xalq Respublikasi Fanlar Akademiyasi rayosati tomonidan Pekin shahriga yaqin bo'lgan Chjunguansunda "Elektron ko'chalar" deb atalgan zona va Shenchjenda ilmiy - texnik sanoat zonasining tashkil etilishi bilan asos solindi.

Erkin yuqori texnologiyali rivojlanish zonasi mamalakat hududida bir tekisda taqsimlanmagan. Bu taqsimlanish mamlakatda fan-texnika yutuqlarini barcha erkin iqtisodiy rivojlanish hududlarida tajribadan o'tkazish imkonini beradi. Bu hududlarning barchasi o'z-o'zini mablag' bilan ta'minlash, iqtisodiy mustaqillik tamoyillari asosida tashkil etilgan. Bu zonalarga chet el investitsiyalarining kiritilishi ham muhim ahamiyatga egadir. Shu bilan bir qatorda bu zonalarda joylashgan korxonalar soliq va bojxona imtiyozlariga egadir. Bu korxonalarda boshqaruv apparatining ratsional formalaridan foydalanish va ishlab chiqarishning turli xil usullaridan barcha mulk ko'rinishlarida foydalanish loyixalari sinovdan o'tkaziladi. Davlat tomonidan moliyalashtirish miqdori ko'p emas, shuning uchun bu korxonalar ko'pchilik xollarda bank kreditlaridan foydalaniladi. Albatta bu tashkil etilgan zonalarda o'ziga xos muammolar mavjud. Bu muammolar majmuasini 1997 yilda Xitoy Xalq Respublikasiga qaytarib berilgan - Gonkong iqtisodiy offshor hududi faoliyatini tahlil qilish orqali olish mumkin.

6.4. O'zbekistonda erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish imkoniyatlari va mavjud istiqbollar tahlili

Erkin iqtisodiy hududlarini tashkil etishda mamlakatimizda ham bir qator ishlar olib borilmoqda. Eng asosiylari sifatida 1996 yil 25 aprelda qabul qilingan “erkin iqtisodiy hududlari” to'g'risidagi qonun, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Navoiy viloyatida erkin industrial- iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risida”gi Farmoni (02.12.2008 y. PF-4059) kabilarni keltirish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan Navoiy shahri xalqaro aeroporti hududida MDH mamlakatlarida birinchi bo'lgan “Navoiy” erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etilmoqda. Erkin industrial-iqtisodiy zonaning muvaffaqiyatini belgilovchi eng muhim jihatlardan biri uning yonida joylashgan transkontinental intermodal xab bo'lib, u 2009 yil yanvaridan buyon yuk tashish bo'yicha dunyoda yetakchi sanalgan “Kogearp Aug” kompaniyasi tomonidan boshqarilmoqda.

Jahon standartlariga javob beradigan va jahon bozorlarida talab qilinadigan mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlaydigan, zamonaviy yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni tashkil etish uchun xorijiy investitsiyalarni, birinchi galda to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etish bo'yicha qulay shart-sharoitlar yaratish, shuningdek Navoiy viloyatining sanoat salohiyatini, ishlab chiqarish, transport-tranzit va ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish maqsadlarida, "Navoiy" erkin industrial- iqtisodiy zona hududida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining asosiy yo'nalishi - zamonaviy xorijiy yuqori unumli asbob-uskunalar va texnika, texnologik liniyalar va modullar, innovatsiya texnologiyalarini joriy etish hisobiga yuqori texnologiyali, jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulotlarni keng ko'lamda ishlab chiqarishdan iborat etib belgilandi.⁹

Hamda, “Navoiy” EIIH uchun quyidagi talablar hukumat tomonidan asosiy ustuvorliklar sifatida belgilab olindi:

- "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonaning faoliyat ko'rsatish muddati 30 yilni tashkil etadi, va bu muddat keyinchalik uzaytirilishi mumkin;
- EIIH faoliyati davomida uning hududida alohida bojxona, valyuta va soliq rejimlari, O'zbekiston Respublikasi norezident fuqarolarining uning hududiga kirish, hududda bo'lish va chiqib ketishning, shuningdek ular tomonidan mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun ruxsatnomalar olishning soddalashtirilgan tartibi joriy etiladi;
- alohida huquqiy tartib, shu jumladan, soliq, valyuta va bojxona tartibi faqat EIIH hududida faoliyat ko'rsatayotgan va EIIH direksiyasi tomonidan ro'yxatga olingan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar uchun amal qiladi;
- "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zona faoliyatini

⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони.

muvofiglashtirish va tezkor boshqarish tegishli ravishda davlat organlari vakillaridan tashkil etiladigan ma'muriy kengash va EIIZ direksiyasi tomonidan amalga oshiriladi. Ma'muriy kengashning shaxsiy tarkibi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi;

- "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etilgan barcha hudud EIIZ faoliyat ko'rsatadigan butun davr mobaynida foydalanish va boshqarish uchun ma'muriy kengashga beriladi;

- "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zona direksiyasi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga EIIZ hududida yer uchastkalarini subijaraga topshirish, o'z huquq va majburiyatlarini ijara shartnomasi bo'yicha boshqa shaxsga berish, ijara huquqini garovga qo'yish, ularni ulush sifatida ustav kapitaliga qo'shish huquqsiz ijaraga beradi. EIIZ hududida yer uchastkalarini sotish va boshqacha tarzda o'zgaga berish taqiqlanadi.

O'z navbatida "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonada ro'yxatdan o'tgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga bir qator imtiyozlar taqdim etilgan, xususan - ularga kiritilgan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar hajmi quyidagicha bo'lgan taqdirda yer solig'i, mulk solig'i, daromad solig'i, obodonchilik va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, yagona soliq to'lovi (kichik korxonalar uchun), Respublika yo'l jamg'armasi va Respublika maktab ta'limini rivojlantirish jamg'armasiga majburiy to'lovlardan ozod etilsin:

- 3 million yevrodan 10 million yevrogacha - 7 yilga;

- 10 million yevrodan 30 million yevrogacha - 10 yilga. Keyingi 5 yil

davomida foyda solig'i va yagona soliq to'lovi hajmi amaldagi stavkadan 50 foiz miqdorida belgilanadi;

- 30 million yevrodan ortiq bo'lganda - 15 yilga. Keyingi 10 yil davomida foyda solig'i va yagona soliq to'lovi hajmi amaldagi stavkadan 50 foiz miqdorida belgilanadi.

EIIZda ro'yxatga olingan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar EIIZ faoliyat ko'rsatadigan butun muddatga eksportga yo'naltirilgan mahsulot ishlab chiqarish maqsadida mamlakatga olib kelinayotgan asbob-uskunalar, shuningdek xom ashyo, materiallar va butlovchi qismlar bojxona to'lovlaridan (bojxona rasmiylashtiruvi uchun yig'implardan tashqari) ozod qilinadi. O'zbekistonning ichki bozorlarida sotish uchun mo'ljallangan mahsulotni ishlab chiqarish maqsadida mamlakatga olib kiriladigan xom ashyo, materiallar va butlovchi qismlar uchun bojxona to'lovlari, agar qonun hujjatlarida boshqa imtiyozli tartib ko'zda tutilmagan bo'lsa, belgilangan stavkalarining 50 foizi miqdorida (bojxona rasmiylashtiruvi uchun yig'implardan tashqari) undiriladi, bunda ularni to'lash muddati 180 kungacha kechiktirilishi mumkin. Qayd etilgan imtiyozlardan foydalangan holda EIIZ hududiga olib kirilgan asbob-uskunalar, xomashyo, materiallar va butlovchi qismlar sotilgan yoki bepul berilgan taqdirda, bojxona to'lovlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda byudjetga to'liq hajmda undiriladi.

Shuningdek, "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonada ro'yxatdan o'tgan xo'jalik

yurituvchi sub'ektlarga quyidagilar ruxsat etildi: ular o'rtasida tuzilgan shartnomalar va kontraktlar bo'yicha hisob-kitob va to'lovlarni EIIZ hududida xorijiy valyutada amalga oshirish; O'zbekiston Respublikasi rezidentlari bo'lgan boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan yetkazib berilgan tovarlar, bajarilgan ish va xizmatlarning haqini erkin almashtiriladigan valyutada to'lash; eksport va import qilinadigan tovarlar uchun haq to'lash va hisob-kitob qilishning ularga qulay shartlari va shakllaridan foydalanish.

Umuman "Navoiy" EIIZ O'zbekistonda faoliyatini boshlagan dastlabki tajriba bo'lib, uning qanday rivojlanishi albatta mamlakatimiz iqtisodiyotida juda katta rol o'ynaydi.

O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan iqtisodiy hududlar "Navoiy", "Angren" va "Jizzax" erkin iqtisodiy hududlar deb atalmoqda. Ularda soliq va bojxona rejimlari bixillashtiriladi.

Ularning ishtirokchilari yer solig'i, daromad solig'i, yuridik shaxslar mulk solig'i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi, shuningdek, Respublika yo'l jamg'armasi va O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Umumta'lim maktablari, kasb- hunar kollejlari, akademik litseylar va tibbiyot muassasalarini rekonstruksiya qilish, kapital ta'mirlash va jihozlash jamg'armasiga majburiy ajratmalaridan ozod qildi.

Shuningdek, ular o'zining ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun olib kelinadigan uskunalar, xom-ashyo, material va butlovchi buyumlar, shuningdek, mamlakatimizda ishlab chiqarilmaydigan va loyihalarni amalga oshirish doirasida olib kelinadigan qurilish materiallari uchun bojxona to'lovlaridan ozod etildilar.

Ta'kidlanishicha, ushbu imtiyozlar kiritilgan investitsiyalar hajmiga qarab 3 yildan 10 yil muddatgacha amal qiladi. Jumladan, \$300 mingdan \$3 mlngacha hajmdagi investitsiya kiritsa - 3 yil muddatga, \$3 mlndan \$5 mlngacha - 5 yil muddatga, \$5 mlndan \$10 mlngacha sarmoya kiritsa - 7 yilga, \$10 mln va undan ko'p sarmoya tiksa - so'nggi 5 yilda amaldagi stavkalardan 50% kam hajmdagi daromad solig'i va yagona soliq to'lovi stavkalari qo'llangan holda - 10 yil muddatga berildi.

Bundan tashqari, "Navoiy", "Angren" va "Jizzax" erkin iqtisodiy hududlari ishtirokchilari erkin iqtisodiy zonalar faoliyati davomida eksportga yo'naltirilgan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun olib kelinadigan xom-ashyo, material va butlovchi buyumlar uchun bojxona to'lovlari to'lashdan ozod etildi.

Shuningdek, ular O'zbekiston Respublikasining boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlari - rezidentlari tomonidan yetkazib berilgan tovarlar, ishlar (xizmatlar) uchun xorijiy valyutada to'lash, shuningdek, eksport va import qilinadigan tovarlar uchun o'zlariga qulay bo'lgan to'lash hamda hisob- kitob qilish shart va shakllaridan foydalanish huquqiga ega bo'ldilar.

Angren. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013 yil 13 apreldagi PQ 4436-sonli farmoni bilan Angren mahsus iqtisodiy zonasi yaratilib, uni tashkil etishdan

maqsad quyidagilarda umumiy ifodasini topgan:

yuqori ko'shilgan qiymatga ega bo'lgan raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarilishini ta'minlaydigan yuqori texnologik zamonaviy ishlab chiqarishlarni yaratish uchun xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etish imkoniyatlarni beradigan qulay shart-sharoitlarni shakllantirish;

Toshkent viloyatining ishlab chiqarish va resurs salohiyatidan kompleks va samarali foydalanish;

Buning asosida yangi ish o'rinlarini yaratish va aholi daromtlarini oshishiga erishish.

Angren MIZ hududida yaratiladigan korxonalar va ishlab chiqarishlarga qo'yiladigan asosiy talablar jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. mintaqaning ishlab chiqarish va resurs salohiyatidan kompleks va samarali foydalanish;
2. mineral va xomashyo resurslarini yanada chuqur qayta ishlash;
3. ichki va tashqi bozorlar uchun yuqori qiymatga ega bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish;
4. 50% dan kam bo'lmagan ishlab chiqariladigan mahsulotlarni eksport qilish.

Angren MIZ ning ishtirokchilari - korxonalariga qo'yiladigan bunday asosiy talablarning investorlar tomonidan bajarilishi uchun quyidagi rag'batlantirish mexanizmi amal qiladi:

Angren MIZ qatnashchilari quyidagi to'lovlardan ozod etiladilar:

1. foyda solig'i, yuridik shaxslar mulk solig'i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, kichik korxonalar yagona solig' to'lovi, shuningdek, respublika yo'l fondiga majburiy ajratmalardan ozod qilingan.

2. Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan ro'yxatga asosan Angren MIZ hududida amalga oshirilayotgan loyiha doirasida olib kirilayotgan uskunalarga respublika hududida ishlab chiqarilmaydigan butlovchi qismlar va materiallar bojxona to'lovlariidan ozod eilgan (bojxona yig'imlaridan tashqari).

“Uzbekenergo” DAK, “Uztransgaz” AK, Toshkent viloyati xokimiyati bo'linmalari va boshqa muxandislik xizmatlarini taqdim etuvchilar Angren MIZ ishtirokchilariga kommunikatsiyalarga ulanish va ishlab chiqarish maydonchalariga olib kelishni ta'minlaydi.

Shakar sanoatini zamonaviy yuqori texnologik ishlab chiqarish asosida muntazam rivojlantirib borish maqsadida, mahalliy iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish va aholini yanada to'liqroq shakar mahsulotlari bilan ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan Toshkent viloyat xokimiyati, Oziq ovqat sanoati korxonalari assotsiatsiyasi, kompaniyasi.....(Singapur), (Singapur)..... va (Avstriya) kompaniyalarining “Toshkent viloyati Angren MIZ hududida yangi zamonaviy sutkasiga 1000 tonna quvvatli shakar zavodini qurish va tashkil etish” to'g'risidagi investitsion loyhasini amalga oshirish takliflari qabul qilindi. Ushbu

loyihani amalga oshirish uchun xorijiy investorlar tomonidan ustav fondi 20 mln. AQSh dollari miqdorida bo'lgan —Angren shakar” xorijiy korxonasi (keyinchalik XK MChJ —Angren shakar”) MChJ shaklida tashkil etilib, uning ustav fondi ta'sisчилarning pul qo'yilmalari hisobidan, jumladan ularning O'zbekiston Respublikasidagi joriy faoliyatidan olingan daromadlarini qayta investitsiyalash hisobidan shakllantiriladi. Umumiy qiymati 108,45 mln. AQSh dollariga ega bo'lgan loyihani moliyalashtirish XK MChJ “Angren shakar” ta'sisчилari tomonidan taqdim etilayotgan 55 mln. AQSh dollari nizom jamg'armasiga va to'g'ridan to'g'ri karzlar, shuningdek, 53,45 mln. AQSh dollari miqdorida XK MChJ “Angren shakar” korxonasi tomonidan (Singapur) kompaniyasi xorijiy ta'sischi investorlar kafolati asosida shakllantirish nazarda tutiladi. Mazkur loyihada ishtirok etayotgan xorijiy investorlarni rag'batlantirish maqsadida ularni quyidagilardan ozod etiladilar:

XK MChJ “Angren shakar” qurilish davrida uskunalarni, qurilmalar, mashina mexanizmlar, butlovchi qismlar va materiallar, texnik va loyihaviy hujjatlarni olib kirishda bojxona to'lovlaridan ozod etish;

O'zbekiston Respublikasi norezedentlariga xorijiy kompaniyalar tomonidan ko'rsatilgan ishlar va xizmatlar uchun qo'shilgan qiymat solig'idan ozod etish;

uskunalarni, qurilmalar, mashina mexanizmlar, butlovchi va ehtiyot qismlar, yordamchi materiallar va tayyor mahsulotni ishlab chiqarish uchun zarur xom ashyo materiallarini olib kelishda shakar zavodini ishga tushgandan keyin uch yilga muddatga bojxona to'lovlaridan ozod etish;

o'zi ishlab chiqargan tayyor mahsulotni realizatsiya qilishda shakar zavodini ishga tushgandan keyin uch yilga muddatgacha qo'shilgan qiymat solig'idan ozod etish.

“Angren” maxsus industrial zonasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan qurilish tashkilotlari va korxonalari foyda solig'i, yuridik shaxslardan undiriladigan mulk solig'i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish uchun soliq, kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi, Respublika yo'l jamg'armasi uchun majburiy ajratmalar, shuningdek respublikada ishlab chiqarilmaydigan asbob - uskunalar, butlovchi qismlar va materiallardan olinadigan boj to'lovlari kabilarni to'lashdan ozod etilgan. Bundan tashqari, bu yerda faoliyat ko'rsatadigan xorijiy investorlar davlatga qarashli bo'lgan, biroq amal qilmaydigan korxonalar va mulkni nollik xarid qiymati bo'yicha sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

“Angren” maxsus industrial zonasida amalga oshirilgan, amalga oshirilayotgan va investitsion loyihalarning strukturasi keltirilgan bo'lib, undan ko'rinib turganidek, 2012 yilda hammasi bo'lib ikkita loyiha amalga oshirilgan bo'lib, ularning qiymati 3,7 mln. AQSh dollarini tashkil qilgan, shuningdek 2013 yilda amalga oshirilgan 11 ta loyihaning qiymati 215,8 mln. AQSh dollarini tashkil qilganda 2014- 2015 yillarda amalga oshiriladigan 15 ta loyihaning umumiy summasi 374,9 mln. AQSh dollariga yetadi¹⁰.

---

¹⁰ “Жиззах” махсус индустриал зонаси Дирекциясининг 2012 - 2013 йиллардаги ҳисоботларидан олинган

Hozirgi paytda xorijiy investorlar ishtirokidagi 15 ta yirik investitsion loyihalar ishlab chiqilish bosqichida bo'lib, ularning umumiy summasi 251 mln. AQSh dollarini tashkil qiladi va bundan 179 mln. AQSh dollari xorijiy investitsiyalardan iborat bo'ladi "O'zavtosanoat" aksionerlik kompaniyasi tomonidan Xitoyning yirik kompaniyalaridan biri bo'lgan "S^SES" bilan hamkorlikda qiymati 180,0 AQSh dollari bo'lgan investitsion loyiha ishlab chiqilayotgan bo'lib, bu likvidatsiya qilingan — "Rezinotexnika" OAJ bazasida bir yilda 3 mln. dona avtomobil shinalari ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'lgan korxonani tashkil etish bilan bog'liqdir. Ushbu loyiha 2013 yil uchun manzilli Davlat investitsion dasturiga kiritilgan.

"O'zqurilishmateriallari" aksionerlik kompaniyasi tomonidan Hindistonning "Kajaria Ceramics" kompaniyasi bilan hamkorlikda qiymati 7,5. mln. so'm bo'lgan loyiha ishlab chiqilayotgan bo'lib, u bir yilda 3,5 mln. kv. metr keramik plitkalar ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'lgan korxonani 2015 yilda tashkil etish bilan bog'liqdir.

Xitoyning "Huaian Rich Int. Trading Co." kompaniyasi 2013 yilda qiymati 2,4. mln. AQSh dollari bo'lgan loyihani qilishni rejalashtirgan bo'lib, ushbu loyiha bir yilda 50,8 mln. dona tibbiy flakonlar uchun qadoqlash mahsulotlarini ishlab chiqarish quvvatidan iboratdir. Bundan tashqari ushbu kompaniya tomonidan 2014 yilda qiymati 10 mln. AQSh dollari bo'lgan loyihani amalga oshirish rejalashtirilgan bo'lib, unga ko'ra farmasevtik mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun bir yilda 5 mln. litr hajmida absolyut (suvsiz) etil tibbiy spirtini ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'lgan korxonani ishga tushiriladi.

"Jizzax" maxsus industrial zonasi faoliyatining samaradorligi tahlili.

Yuqori qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarishni ta'minlaydigan zamonaviy yuqori texnologik sanoat ishlab chiqarishlarni yaratish uchun xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha qulay shart - sharoitlarni shakllantirish, Jizzax va Sirdaryo viloyatlarining ishlab chiqarish va resursli salohiyatidan kompleks va samarali foydalanish, buning asosida yangi ish o'rinlarini yaratish va aholi daromadlarini oshirish maqsadlarida, shuningdek O'zbekistonda O'zbek - Xitoy sanoat parkini yaratish loyihasini amalga oshirish bo'yicha o'zaro tushunish memorandumidan kelib chiqqan holda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013 yil 13 maydagi "Jizzax" maxsus industrial zonasini yaratish to'g'risida" gi Farmoni bilan Jizzax viloyati hududida — 'Jizzax' maxsus industrial zonasi va uning Sirdaryo viloyati Sirdaryo tumanidagi filiali tashkil etildi.

'Jizzax' maxsus industrial zonasining amal qilish muddati 30 yilni tashkil etib, bu muddatni keyinchalik yana uzaytirish mumkin. Maxsus industrial zonaning butun bir amal qilish muddati davomida uning hududida alohida soliq rejimi va bojxona imtiyozlari amal qiladi. Jumladan, 'Jizzax' maxsus industrial zonasining ishtirokchilari quyidagilarni to'lashdan ozod etilgan:

- foyda solig'i, yuridik shaxslardan olinadigan mol - mulk solig'i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi, Respublika yo'l jamg'armasiga majburiy ajratmalar;

- respublikada ishlab chiqarilmaydigan, shuningdek Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan ro'yxatlar bo'yicha va loyihalarni amalga oshirish doirasida "Jizzax" maxsus industrial zonasi hududiga olib kiriladigan asbob - uskunalar, butlovchi qismlar va materiallar uchun to'lanadigan bojxona to'lovlari (bojxona yig'implari bundan mustasno);

Respublikada uchinchi maxsus iqtisodiy zonaning ochilishi butun milliy iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi hamda buning asosida ilmiy sig'imli mahsulotlarni ishlab chiqarish va bu hududda istiqomat qiladigan aholining daromadlarini oshirish imkoniyatini beradigan yangi ish o'rinlarini yaratishga qaratilgan.

2013 yilning 6 aprelida O'zbekiston Respublikasi hukumati nomidan Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo Vazirligi bilan Xitoyning ikkita yirik 'ZTE (H.K.) Limited' va 'Wenzhou Jinsheng Trade Co., Ltd' kompaniyalari o'rtasida Investitsion shartnomalar imzolaniib, bu kompaniyalar "Jizzax" maxsus industrial zonasining birinchi yirik ishtirokchilari bo'lishdi. 'ZTE (H.K.) Limited' kompaniyasi mobil telefonlar va ularning aksessuarlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo'lib, u ichki iste'mol bozorini bu kabi mahsulotlar bilan yanada to'liq to'yinishini ta'minlash va eksportni amalga oshirish maqsadida faoliyat ko'rsatadi. 'Wenzhou Jinsheng Trade Co., Ltd' kompaniyasi bo'lsa akrilli sanitar - texnik moslamalar va ularning butlovchi qismlarini ishlab chiqarish, chorvachilik xomashyolari va ularning ikkilamchi chiqindilarini to'liq qayta ishlash siklining zamonaviy liniyalarini tashkil etish bilan shug'ullanib, bunday liniyalar terini qayta ishlash va charm - poyabzal mahsulotlarini ishlab chiqarishda chiqindisiz texnologiyalardan foydalanishni ta'minlaydi. Investitsion shartnomalarga muvofiq Xitoyning bu ikkala kompaniyasi o'z zimmalariga bir qator investitsion majburiyatlarni olishgan bo'lib, ularning mazmuni 2.4.1. - jadvalda o'z ifodasini topgan.

'ZTE (H.K.) Limited' va 'Wenzhou Jinsheng Trade Co., Ltd' kompaniyalari tomonidan 'Peng Sheng' MChJ ishtirokida yaratilgan qo'shma korxonalar 5 yil muddatga foyda solig'i, mulk solig'i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Respublika yo'l jamg'armasiga majburiy ajratmalarni to'lashdan ozod etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasiga, istisno tariqasida, 2013 yilning 1 aprelegacha "Repd VNetS" MChJ tomonidan olib kelingan tovarlarni bojxona yuki deklaratsiyasiz ham bojxona rasmiylashtiruvidan o'tkazishga ruxsat berilgan.

"Jizzax" maxsus industrial zonasida amalga oshirilgan, amalga oshirilayotgan va ishlab chiqilayotgan investitsion loyihalarning strukturasi keltirilgan bo'lib, undan

ko'rinib turganidek, 2012 yilda faqatgina bitta loyihaning hajmi 3,2 mln. AQSh dollarini tashkil etgan, 2013 yilda bo'lsa 18 ta loyihaning hajmi 71,8 mln. AQSh dollariga yetgan, shuningdek 2014 - 2015 yillarda 29 ta loyihaning umumiy summasi 174,8 mln. AQSh dollariga yetadi¹¹.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013 yil 18 martdagi — “Jizzax” maxsus industrial zonasini yaratish to'g'risida” gi 4516 - sonli Farmonini ijro etish maqsadida, shuningdek yangidan yaratilgan maxsus industrial zonaga xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etish uchun qulay shart - sharoitlarni yaratish, ichki va jahon bozorlarida raqobatbardosh bo'lgan yuqori qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlarni ishlab chiqarish bo'yicha zamonaviy va yuqori texnologik investitsion loyihalarni amalga oshirishga ko'maklashadigan, buning asosida yangi ish o'rinlarining yaratilishini ta'minlaydigan ishonchli ishlab chiqarish, transport va muhandislik - kommunikatsiya infratuzilmanisi shakllantirish maqsadlarida 2013 - 2015 yillarda ‘Jizzax’ maxsus industrial zonasining transport, ishlab chiqarish va muhandislik - kommunikatsiya infratuzilmasini jadal rivojlantirish dasturi tasdiqlandi.

Dasturga kiritilgan ‘Jizzax’ maxsus industrial zonasining infratuzilma ob'ektlarini, shuningdek ‘Jizzax maxsus industrial zonasi hamda ‘Angren’ maxsus industrial zonasi ma'muriy binolarini, loyiha smeta hujjatlarini ayni bir vaqtda ishlab chiqqan holda, moliyalashtirish, qurish va rekonstruksiya qilishni 2014 yil 1 yanvargacha amalga oshirishga istisno tariqasida ruxsat etildi.

- ‘Jizzax’ maxsus industrial zonasining ishtirokchisi maqomiga ega bo'lishlari uchun xo'jalik sub'ektlarini tanlash mezonlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- zamonaviy ishlab chiqarishlarni yaratish yoki mavjud ishlab chiqarishlarni chuqur modernizatsiya qilish, bunda ularni yuqori texnologik asbob - uskunalar va texnologiyalar, eng avvalo mahalliy mineral xomashyo resurslari va qishloq xo'jaligi xomashyosini chuqur qayta ishlashga ixtisoslashgan texnologiyalar bilan ta'minlash;

- faoliyat sohasini —Jizzax” maxsus industrial zonasining asosiy vazifalariga mos kelishi (strategik tabiiy xomashyo resurslarini qazib olish va birlamchi qayta ishlashga ixtisoslashgan tashkilotlar bundan mustasno);

- ta'sischilarning o'z mablag'lari hisobidan, shuningdek ular tomonidan O'zbekiston Respublikasining kafolatlari taqdim etilmasdan jalb qilingan kreditlar hisobidan investitsiyalarni amalga oshirish;

- ‘Jizzax’ maxsus industrial zonasida import o'rnini bosadigan va eksportga mo'ljallangan raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish bo'yicha texnologik zanjirlarni bosqichma - bosqich shakllantirish;

- imtiyozlarning amal qilish muddati davomida ulardan foydalanish natijasida olingan daromadning 50 foizdan kam bo'lmagan qismini qayta investitsiyalash va qayta tashkil etishga yo'naltirish majburiyatlarini investorlar tomonidan qabul qilinishi.

---

¹¹ —“Жиззах” маҳсус индустриал ҳудуд Дирекциясининг 2012 - 2013 йиллардаги Ҳисоботларидан олинган маълумотлар

2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarga xorijiy, avvalo, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilish, davlat mulki xususiylashtirilgan obektlar bazasida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, viloyat, tuman va shaharlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga doir ko'plab vazifalar belgilangan. Mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonalar, texnoparklar va kichik sanoat zonalarini faoliyati samaradorligini oshirish, yangilarini tashkil etish borasida olib borilayotgan ishlar bunda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Davlatimiz rahbarining 2016 yil 26 oktabrdagi "Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo'shimcha chora- tadbirlar to'g'risida"gi farmoniga muvofiq ushbu zonalar uchun yanada qulay shart-sharoitlar yaratildi.

Bugungi kunda mamlakatimizda 14 ta erkin iqtisodiy zona faoliyat yuritmoqda. «Navoiy», «Angren», «Jizzax», «Urgut», «G'ijduvon», «Qo'qon» va «Hazorasp» erkin iqtisodiy zonalarida umumiy qiymati 486 million dollarga teng 62 loyiha amalga oshirilgan, 4 ming 600 dan ortiq ish o'рни yaratilgan. Farmasevtika sohasiga ixtisoslashgan «Nukus-farm», «Zomin- farm», «Kosonsoy-farm», «Sirdaryo-farm», «Boysun-farm», «Bo'stonliq- farm», «Parkent-farm» singari 7 yangi erkin iqtisodiy zonani rivojlantirish bo'yicha izchil ishlar olib borilmoqda.

6.4.1-jadval

O'zbekisto Respublikasi erkin iqtisodiy hududlar (tarmoq faoliyati buyi

O'zbekiston Respublikasi erkin iqtisodiy hududlari (tarmoq faoliyati bo'yicha)				
Sanoat tarmog'i	Farmasevtika tarmog'i	Qishloq xo'jaligi tarmog'i	Turizm tarmog'i	Sportga yo'naltirilgan EIH
EIH «Navoiy» EIH «Angren» EIH «Jizzax» EIH «Urgut» EIH «G'ijduvon» EIH «Kokand» EIH «Xazorasp» EIH «Sirdaryo» EIH «Namangan»	EIH «Nukus-farm» EIH «Zomin-farm» EIH «Boysun-farm» EIH «Sirdaryo-farm» EIH «Kosonsoy-farm» EIH «Bo'stonliq- farm» EIH «Parkent-farm»	EIH «Baliq ishlab chiqaruvchi» EIH «Buxoro-agro»	EIH «Chorvoq»	EIH «Sport»

Erkin iqtisodiy zonalarni yanada rivojlantirish uchun tartib- tamoyillarini soddalashtirish, investor va tadbirkorlarni jalb etishni kengaytirish zarurdirlandi.

Prezidentimiz topshirig'iga asosan erkin iqtisodiy zonalarda investitsiya

loyihalarini amalga oshirishni jadallashtirish, xorijdan yuqori texnologik uskunalarni xarid qilish uchun O'zbekiston tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi mablag'i hisobidan 100 million dollar miqdorida chet el valyutasidagi kredit liniyasi ochilgan.

Kichik sanoat zonalarida direksiya tashkil etilgan. Kredit olish va bank xizmatlaridan foydalanishda muammo bo'lmasligi uchun har bir zonaga muayyan tijorat banki birlashtirilgan. Bozor talablari va import nomenklaturasini o'rganish asosida tadbirkorlar uchun takliflar, istiqbolli loyihalar ro'yxati shakllantirilgan. Kichik sanoat zonasida ishlaydigan subektlar 2-yil barcha soliklardan ozod etilgan.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev Toshkent shahri tumanlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlarga tashriflari chog'ida bo'sh turgan yoki samarasiz ish yuritayotgan ishlab chiqarish binolarini borib ko'rdi. Ulardan samarali foydalanish, yangi korxonalar tashkil etishni rag'batlantirish maqsadida ushbu binolar negizida kichik sanoat zonalarini tashkil etildi. Mamlakatimizdagi kichik sanoat zonalarini 96 taga yetdi.

Bugungi kungacha ushbu zonalarda umumiy qiymati 535 milliard so'mga teng 1021 loyiha amalga oshirilgan, 9 ming 600 dan ziyod ish o'rni yaratilgan. Loyihalar doirasida nafaqat ichki, balki tashqi bozorda ham xaridorgir bo'lgan yengil sanoat, kimyo, oziq-ovqat mahsulotlari, elektr texnikasi buyumlari, zamonaviy qurilish materiallari, mebel va boshqa tayyor mahsulotlar ishlab chiqarilmoqda. Bundan tashqari, 248 loyihani amalga oshirish natijasida 11 ming yangi ish o'rni yaratish rejalashtirilmokda.

Kichik sanoat zonalarining sarmoyalarni jalb qilish, tadbirkorlikni rivojlantirish, yangi ish o'rinlari yaratish va aholi farovonligini oshirishdagi ahamiyati yuqoridir.

«Urgut», «Qo'qon», «G'ijduvon» va «Hazorasp» erkin iqtisodiy zonalarini, shuningdek, farmasevtika yo'nalishidagi erkin iqtisodiy hududlarda yangi korxonalar tashkil etish uchun xorijiy sarmoyalarni jalb qilish, erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalarini elektr energiyasi, tabiiy gaz, suv va boshqa kommunikatsiya tarmoklari bilan barqaror ta'minlash lozim.

Erkin iqtisodiy zonalarda amalga oshiriladigan loyihalar Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ma'muriy kengash tomonidan ko'rib chiqiladi. Shu paytgacha bu kengash 17 vazirlik va idoradan iborat edi. Prezidentimiz ko'rsatmasiga muvofiq ularning soni 4 ta etib belgilandi. Bu borada yangi tizim - hududiy komissiyalar tashkil etilib, ularning loyihalarni ko'rib chiqish va ruxsat berish huqukdari kengaytirilmokda. Shuningdek, iqtisodiy zonalarda joylashtirish uchun investitsiya loyihalarini tanlab olish mezonini qayta ko'rib chiqiladi, erkin iqtisodiy zona ishtirokchilariga kredit ajratishni yaxshilash hamda muhandislik ta'minoti vositalari bilan ta'minlash bo'yicha qo'shimcha choratadbirlar qabul qilinmokda.

Nazorat uchun savollar

1. Erkin iqtisodiy hudud deganda nimani tushunasiz?
2. Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etishdan maqsad nima?

3. Qaysi mamlakatlarning EIH tashkil etish bo'yicha tajribalarini bilasiz va ularning xususiyatlari?
4. Offshor hududlarning savdo hududlaridan farqi nimada?
5. Navoiydagi EIZning istiqbolini qanday baholaysiz?

7-BOB. XALQARO VALYUTA-MOLIYA VA KREDIT MUNOSABATLAR

7.1. Xalqaro valyuta tizimining mohiyati va tarkibi

XX asrning 50-60-yillarida xalqaro iqtisodiy, moliyaviy va valyuta munosabatlarini rivojlanishida yangi davr boshlandi. Ochiq iqtisodiyotning umumiy tendensiyasi savdo ayirboshlashuvining tezlashishiga, xalqaro moliyalashtirishning rivojlanishiga, yangi valyuta bozorlarini hosil bo'lishiga, turli mamlakatlar orasida valyuta-moliya munosabatlarining kengayishiga imkon berdi.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro valyuta munosabatlari pulning jahon puli funksiyasi bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy munosabatlarni namoyon qiladi. Pul jahon puli sifatida tashqi savdo va xizmatlar, kapital migratsiyasi, foydaning investitsiyalarga ko'chishi, zayom va subsidiyalar berish, ilmiy-texnik almashuv, turizm, davlat va xususiy pul ko'chirishlariga xizmat qila boshladi.

Valyuta munosabatlari odatda milliy va xalqaro darajalarda amalga oshiriladi. Milliy darajada ular milliy valyuta tizimlari (MVT) sohasini qamrab oladi. Milliy valyuta tizimi - bu valyuta qonunchiligi bilan belgilanadigan davlat valyuta munosabatlarini tashkil qilishning shaklidir. MVTning o'ziga xos tomoni u yoki bu davlat iqtisodiyotining, shuningdek tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanish darajasini va o'ziga xosligi bilan aniqlanadi. Jahon iqtisodiyotida milliy valyuta tizimi quyidagi holatlari bilan xarakterlanadi:

- milliy valyuta birligi bilan;
- rasmiy oltin va valyuta zaxiralarining tarkibi bilan;
- milliy valyuta pariteti va valyuta kursi shakllanishining mexanizmi bilan;
- valyuta qaytishi sharoitlari bilan;
- valyuta cheklanishlarining mavjudligi yoki yo'qligi bilan;
- davlatlarning tashqi iqtisodiy hisob-kitoblarini amalga oshirish tartibi va boshqalar.

Jahon iqtisodiyotida milliy valyuta tizimlarini bog'lovchi zveno bo'lib valyuta kursi va valyuta pariteti xizmat qiladi. Valyuta kursi alohida mamlakatlarning valyutalariga bo'lgan nisbati yoki ma'lum bir davlat valyutasining boshqa bir davlatlar valyutasida hisoblangan "narxi"ni namoyon qiladi. Valyuta pariteti - valyutalarning ulardagi oltinga mos keluvchi nisbatidir. Valyuta kursi amalda hech qachon paritet bilan mos kelmaydi.

Xalqaro valyuta tizimi (XVT) jahon xo'jaligi doirasida valyuta munosabatlarini tashkil qilishning shaklidir. U jahon kapitalistik xo'jaligi evolyusiyasi natijasida paydo bo'lib, huquqiy jihatdan davlatlararo kelishuvlar bilan rasmiylashtirilgan. Xalqaro valyuta tizimining asosiy elementlari quyidagilardan iboratdir:

- valyuta birliklarining milliy va kollektiv zaxiralari;
- xalqaro likvidli aktivlarning tarkibi va strukturasi;

- valyuta paritetlari va kurslari mexanizmi;
- valyutalarning o'zaro almashuv shartlari;
- xalqaro hisob-kitob shakllari;
- xalqaro valyuta bozori va jahon oltin bozori rejimi;
- valyuta-moliya tashkilotlarini (XVF, XTTB va boshqalar) tartibga soluvchi davlatlararo valyuta-kredit tashkilotlarining maqomi.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro valyuta tizimining asosiy vazifasi - muhim iqtisodiy o'sishni ta'minlashdan, inflyatsiyani kamaytirishdan, tashqi iqtisodiy almashuv va to'lov oborotining tengligini qo'llab-quvatlash uchun xalqaro hisob-kitoblar va valyuta bozori sohasini tartibga solishdan iboratdir.

7.2.Xalqaro valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari

Jahon iqtisodiyotida xalqaro valyuta tizimi dinamik rivojlanib boruvchi tizimdir. U evolyusion rivojlanish bosqichlarda doimo o'zgaradi va rivojlandi. O'zining evolyusion rivojlanishida Xalqaro valyuta tizimi to'rtta xalqaro valyuta tizimlarini o'zida namoyon qiluvchi to'rt bosqichni bosib o'tgan.

Xalqaro valyuta tizimida oltin standart deb ataluvchi birinchi tizim stixiyali ravishda XIX asr oxirida vujudga keldi. Unda qator davlatlarning valyutalari o'z davlatlarining ichki bozorida erkin ravishda oltinga tenglashtirilgan. Oltin standart tizimi quyidagilar bilan ajralib turgan:

- valyuta birligi ma'lum miqdorda oltin qiymatiga egaligi bilan;
- valyutaning oltinga konvertatsiyalanishi alohida bir davlatning ichida ham tashqarisida ham ta'minlanganligi bilan;
- oltin quymalar erkin ravishda tangalarga almashtirilishi mumkin, oltin erkin eksport va import qilinadi, xalqaro oltin bozorlarida sotilishi bilan;
- milliy oltin zaxirasi va ichki pul taklifi o'rtasida kuchli nisbatning saqlanishi bilan.

Oltin standartga asoslangan xalqaro hisob-kitoblar mexanizmi qayd qilingan kursni o'rnatadi. Oltin tanga, oltin yombi, oltin deviz standartlari oltin standartning turlaridir. Oltin standartning bir turidan ikkinchisiga evolyusion o'tishi xalqaro kapitalistik tizimining rivojlanishi mobaynida ro'y bergan edi.

Kapitalistik xo'jalik faoliyatining asta-sekin murakkablashuvi, jahon xo'jaligi aloqalarining kengayishi va chuqurlashishi, davriy ro'y berib turgan iqtisodiy inqirozlar iqtisodiyotni tartibga solishni, davlatning iqtisodiy jarayonlarni boshqarishga aralashuvini kuchaytirishni ob'ektiv zaruriyatga aylantirdi. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvining kuchayib borishi bilan erkin raqobatchilik kapitalizm rivojlanishining alomatlariga javob beruvchi oltin standarti mexanizmi bilan aniqlanadigan valyuta kurslari tizimlari ham o'zgarib boshladi.

Ikkinchi tizim - oltin-deviz standarti Genyua konferensiyasi (1922 y.) qarorlari natijasida vujudga keldi. Keyinchalik u ko'pchilik kapitalistik davlatlar tomonidan tan

olindi. Bunda banknotalar oltin emas, balki keyinchalik oltinga almashtirilishi mumkin bo'lgan boshqa davlatlar deviziga (banknota, veksell, cheklar) almashtirilgan. Deviz valyuta sifatida dollar va funt sterling tanlandi. Oltin-deviz standarti amalda tartibga soluvchi valyuta kurslari standarti tizimini oltin valyuta standarti tizimiga o'tish bosqichi bo'ldi. Oltin-valyuta standarti tizimi 30-yillarda tashkil topdi va 50-yillar oxirida to'liq shakllandi. Bu tizim sharoitida kog'oz pullar oltinga almashtirilmaydigan bo'ldi. 1944 yilda bo'lib o'tgan Bretton-Vuds (AQSh) xalqaro konferensiyasida bu tizim huquqiy maqomni oldi. Bretton- Vuds valyuta tizimining o'ziga xos tomonlari quyidagilardan iboratdir:

- oltin davlatlar orasida yakuniy pul hisob-kitoblari funksiyasini saqlab qoldi;
- oltin bilan bir qator turli davlatlar valyutalari qiymati o'lchovi, shuningdek to'lovning xalqaro kredit vositasi sifatida tan olingan AQSh dollari rezerv valyuta bo'ldi;

- dollar boshqa davlatlarning markaziy banklari va hukumat idoralari tomonidan AQSh xazinasida 1 troya unsiyaga (31,1g.), ya'ni 35 dollarga teng bo'lgan kurs (1944 i) bo'yicha oltinga almashtirilgan. Bundan tashqari hukumat organlari va xususiy shaxslar oltinni xususiy bozorda sotib olishlari ham mumkin bo'lgan. Oltinning valyuta qiymati rasmiy qiymat asosida shakllanib bordi va u 1968 yilgacha sezilarli o'zgarmadi;

- valyutalarni bir-biriga tenglashtirish. Ularning o'zaro almashuvi oltin va dollarda belgilangan rasmiy valyuta paritetlar asosida amalga oshirilgan;

- har bir davlat o'z valyutasining boshqa valyutaga nisbatan kursini barqaror saqlashi kerak bo'lgan. Valyutalarning bozordagi kurslari qayd qilingan oltin yoki dollar paritetidan u yoki bu tomonga 1% dan ortiq o'zgarishligi kerak edi. Paritetlarning o'zgarishi to'lovlar balansining doimiy buzilishi sodir bo'lganda amalga oshirilishi mumkin bo'lgan;

- valyuta munosabatlarini davlatlararo tartibga solish asosan Bretton- Vuds konferensiyasida tashkil qilingan Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) orqali amalga oshirildi. U a'zo davlatlar tomonidan rasmiy valyuta paritetlari, kurslari va o'zaro erkin valyuta almashtirishga amal qilishlari ta'minlangan.

Bretton-Vuds kelishuvi xalqaro valyuta tizimining rivojlanishini eng muhim bosqichi hisoblanadi. Birinchi marta xalqaro valyuta tizimi hukumatlararo kelishuvlarga asoslana boshladi. Oltin-dollar standarti tizimini mustahkamlagan Bretton-Vudstizimi xalqaro savdo oborotining kengayishda, sanoati rivojlangan davlatlar ishlab chiqarishining o'sishida ham muhim rol o'ynadi.

60-yillarning oxiriga kelib Bretton-Vuds tizimi jahon xo'jaligining kuchayayotgan baynalminallashuvi bilan, transmilliy korporatsiyalarining valyuta sohasidagi faol chayqovchilik faoliyati bilan qarama-qarshi chiqa boshladi. Oltin-dollar standarti rejimi amalda asta-sekin dollar standarti tizimiga aylana boshladi. Shu bilan birga 60-yillar oxirida dollarning jahondagi mavqei G'arbiy Yevropa davlatlari va Yaponiyaning iqtisodiy quvvati va ta'sir doirasini oshishi natijasida sezilarli yomonlashdi. AQShdan

tashqaridagi dollar zaxiralari jahon iqtisodiyotida juda katta summada bo'lib, yirik yevrodollar bozorini tashkil qilgan edi. AQSh to'lov balansining kamomadi (defitsiti) mumkin bo'lgan normalardan ortib bordi. Bretton-Vuds tizimining dollarni oltinga aylantirish haqidagi talabi AQSh uchun og'irlik qilib qoldi, chunki o'z zaxiralari hisobidan oltinning past narxini saqlab turishi kerak edi. 70-yillar boshida Bretton-Vuds tizimi amalda o'z faoliyatini to'xtatdi. AQSh dollarni oltinga rasmiy narxlarda almashtirishdan bosh tortdi. Natijada jahon bozorlarida oltinning bahosi keskin ko'tarilib ketdi.

1976 yilda Kingstonda (Yamayka) bo'lib o'tgan XVFnning navbatdagi majlisida dunyoda xalqaro valyuta tizimining asoslari aniqlandi. Yamayka kelishuvidan kelib chiqqan holda xalqaro valyuta mexanizmini tashkil etuvchilar deb quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Oltinning qiymat o'lchovi va valyuta kurslarini hisoblashning boshlang'ich nuqtasi sifatidagi vazifasi bekor qilindi. Oltin erkin narxli oddiy tovarga aylanadi. Shu bilan bir qatorda u alohida likvidli tovar bo'lib ham qoldi. Ya'ni, zarur bo'lganda oltin sotilishi mumkin, olingan valyuta esa to'lov uchun ishlatilishi mumkin bo'lib qoldi.

2. Asosiy zaxira valyuta qilish va boshqa rezerv valyutalarning rolini kamaytirish maqsadida SDR (Vresaal skaxushs ps11R - V1J) - "maxsus o'rnini olish huquqi" standarti kiritildi.

3. Davlatlarga valyuta kursining xohlagan rejimini tanlab olish huquqi berildi. Davlatlar o'rtasidagi o'zaro valyuta munosabatlari ularni milliy pul birliklarining suzuvchi kursiga asoslanadigan bo'ldi.

Xalqaro moliyaviy qonunlarda kurslarning o'zgarishi ikki asosiy omil bilan belgilanadi:

- a) davlatlarning ichki bozorlarida valyutalarning real qiymatlari nisbati bilan;
- b) xalqaro bozorlarda milliy valyutalarga bo'lgan talab va takliflar nisbati bilan.

7.3. Xalqaro rezerv valyuta birliklari

90-yillarning boshiga kelib suzuvchi kurslar faktorini amalga oshirilishi munosabati bilan quyidagi elementlar asosida yetarli darajada murakkab bo'lgan xalqaro valyuta tizimini tashkil qilish sxemasi vujudga keldi:

1. Asosiy ustun birliklar tanlanadi. Bu bilan ular milliy valyutalar munosabatlarini, aniqrog'i o'z valyuta kurslarini saqlab qoldilar;

2. Valyuta kurslarinig o'zgarish darajasi bir xil bo'lmasdan, diapazoni keng edi. Bunda ma'lum diapazon doirasida faqat ayrim valyutalarga nisbatan valyuta kursi saqlanadi, boshqa valyutalarga nisbatan kurs erkin o'zgarib turadi.

Amalda davlatlar e'lon qilgan valyuta rejimlari xilma-xildir. 1988 yilda jahonning 58 davlati o'z valyutalarining asosiy hamkorlaridan birining valyutasiga nisbatan kursini o'rnatishga qaror qildilar. Bular AQSh dollari (39 ta davlat), fransuz franki (frank zonasining 14ta davlati) yoki boshqa valyutalarda (5 ta davlat). Ayrim davlatlar

o'z valyutalarini SDRga (17 ta davlat) yoki boshqa valyutalar savatchasiga (29 ta davlat) bog'ladilar. Bundan tashqari, 4 ta davlat yagona valyutaga nisbatan cheklangan moslashuvchanlik rejimini ma'qullaydilar. O'z navbatida YeI ning 8 davlati o'zlari uchun valyuta hamkorligi mexanizmini ta'sis etishib, o'z valyuta kurslarini barqarorlashtirdilar. Jahonning 19ta davlatlari, shu jumladan AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya va Yaponiya mustaqil suzish rejimini tanladilar.

Yamayka kelishuvi jamoa valyuta birligi sifatida "maxsus o'rnini olish huquqi" (SDR) ni tan oldi. SDR 1969 yilda oddiy kredit vositasi sifatida yaratilgan edi. Biroq keyinchalik SDRni —xalqaro valyuta tizimining zaxira aktivi" ga aylantirish vazifasi qo'yildi. Oldiniga SDR birligi dollarning oltin qiymatiga (1970 y.) mos ravishda oltinga tenglashtiriladi. 1974 yilning iyulida valyutalarning suzuvchi kursga o'tishi bilan SDRning oltin qiymati bekor qilindi. Bu valyuta birligining kursi valyuta savatchasi - tashqi savdosi jahon savdosining 1 %dan kam bo'lmagan 16 davlat valyutalarining o'rtacha kursi asosida aniqlanardi. 1981 yildan boshlab SDR 5ta davlat valyutasi (AQSh dollari, GFR markasi, yapon ienasi, fransuz franki va Angliya funt sterling) to'plamidan kelib chiqdan holda aniqlanadigan bo'ldi. 1999 yil 1 yanvarda Yevro hududda Yevro pul birligining naqdsiz ko'rinishidagi operatsiyalar xamda 2002 yil 1 yanvardan naqd ko'rinishdagi banknotalar muomalaga chiqarilganligi xamda Yevropa valyuta tizimiga asos solgan Yevropa ittifoqi iqtisodiyotining lokomativlar va SDR savatiga kiruvchi Germaniya va Fransiya mamlakatlari xam Yevro valyutm tizimiga o'tganligi sababli SDR savatchasida 4 valyutaga (AQSh dollari, Yevro, Yaponiya yenasi, Buyuk Britaniya funt sterlingi) o'zgardi. Bu vaziyat 2000 yildan 2016 yilgacha davom etdi. 2008 yildagi inqirodan keyin XXRning iqtisodiyotining barqaror o'sishi, mamlakat valyuta birligi yuani xalqaro hisob-kitoblarni o'z mavqeiga ega bo'lib bora boshlanganliga yaqqol namoyon bo'la boshladi. 2016 yildan Xitoy yuani xalqaro rezerv valyutalar qatoriga kirib SDR valyuta savatchasi qo'shildi (7.3.1.-jadval)

Valyuta korzinasini - bu bir valyuta o'rtacha hisoblangan kursining boshqa valyutalarning ma'lum to'plamiga nisbatan solishtirish usulidir. Valyuta kursini hisoblash uning tarkibi, valyuta komponentlarining o'lchovi, valyutalarning dollarga nisbatan bozor kursiga bog'liq.

SDR foizlar keltiradi. Mamlakat agarda SDRdagi avuarlar assotsiatsiyalaridan ko'p bo'lsa foizlar oladi va aksincha SDRdagi avuarlari asosiatsiyalaridan kam bo'lsa foiz to'laydi. SDR birligi birlikdir. U XVFnning maxsus schetlarida XVFga a'zo davlatlarga ajratilgan kvotalar asosida keltiriladi. Bu kvotalardan konventirlanadigan valyuta sotib olish yoki to'lov balansi defitsitini to'lash uchun foydalaniladi.

Ko'pgina iqtisodchilar SDRni kamroq zaxira valyuta sifatida, ko'proq kredit sifatida ko'rish mumkin deb hisoblaydilar. SDR ham zaxira valyuta ham kreditdir. Uni yaratuvchilardan biri aytganidek SDR "ayrimlar qora yo'lli oq ayrimlar oq yo'lli qora jonivor sifatida ko'radigan" - zebra o'xshaydi.

Dunyoning asosiy valyuta birliklarning SDRga nisbatan kursi¹²

Даври/ валюта бирлиги	 USD	 DEM	 FRF	 JPY	 GBP
1981–1985	0,540 (42 %)	0,460 (19 %)	0,740 (13 %)	34,0 (13 %)	0,0710 (13 %)
1986–1990	0,452 (42 %)	0,527 (19 %)	1,020 (12 %)	33,4 (15 %)	0,0893 (12 %)
1991–1995	0,572 (40 %)	0,453 (21 %)	0,800 (11 %)	31,8 (17 %)	0,0812 (11 %)
1996–1998	0,582 (39 %)	0,446 (21 %)	0,813 (11 %)	27,2 (18 %)	0,1050 (11 %)
Даври/валюта бирлиги	 USD	 EUR		 JPY	 GBP
1999–2000	0,5820 (39 %)	0,2280 (21 %)	0,1239 (11 %)	27,2 (18 %)	0,1050 (11 %)
		0,3519 (32 %)			
2001–2005	0,5770 (44 %)	0,4260 (31 %)		21,0 (14 %)	0,0984 (11 %)
2006–2010	0,6320 (44 %)	0,4100 (34 %)		18,4 (11 %)	0,0903 (11 %)
2011–2015	0,6600 (41,9 %)	0,4230 (37,4 %)		12,1000 (9,4 %)	0,1110 (11,3 %)
Даври/валюта бирлиги	 USD	 EUR	 CNY	 JPY	 GBP
2016–2020	(41.73%)	(30.93%)	(10.92%)	(8.33%)	(8.09%)

Valyuta savatchasi qiymati asosida belgilanadigan yana bir jamoa zaxira valyuta birligi EKYudir. EKYu (Europe an curren cy unit) YeIga kiruvchi Yevropaning ilg'or 12 (Avstriya, Belgiya, Finlyandiya, Fransiya, Germaniya, Gresiya, Irlandiya, Italiya, Lyuksemburg, Niderlandm). Portugaliya va Ispaniya) davlatlari valyutalariga asoslangan edi. Ular bir valyutaning savatchadagi og'irligi a'zo-davlatlarning YeI YaMMsi va Ittifoq ichidagi eksportdagi ulushiga muvofiq belgilanadi. 2019 yilning 1 yanvar holatiga 1 EKYu taxminan 1,14 AQSh dollariga tenglashtirilgan edi. SDRdan farqli ularoq EKYuning rasmiy emissiyasi qisman naqd oltin va dollarga aylantirilgan.

¹² IP1r:/Du11a11mpopeu.giDs1g/

EKYu emissiyasining hajmi SDRdan ko'p.

Xuddi SDR kabi EKYu ham naqdsiz shaklda - ular bo'yicha naqdsiz ko'chirishda markaziy banklar (yoki tijorat banklari) schyotlarida yozuv sifatida namoyon bo'ladi.

Yevropa valyuta tizimida (EVT) YeI har bir a'zosi valyutasining EKYuda hisoblangan asosiy kursi belgilangan. Mana shu asosiy kurs negizida valyutalarning o'zaro kursi hisoblanadi. Bu kursdan kurslar amalda 2,25% dan ortiq farq qilishi mumkin emas.

EKYu yaratishdan maqsad - ayrim YeIga a'zo davlatlarni valyuta kurslarining barqarorligiga erishish edi. EKYuni yaratishning undagi muhim tomonlaridan biri AQSh dollarining oltinni o'rnini bosish uchun yetarli darajada ishonchli emasligidir.

Bundan tashqari EKYuni yaratish Yevropa valyuta tizimini dollar o'zgarishi va AQShning iqtisodiy total diktatiga bog'liqlikdan ozod qilinishi ham ko'zda tutildi. EKYu qo'shma fondlar va xalqaro valyuta-kredit moliya tashkilotlarida valyuta birligi sifatida, yagona qishloq xo'jaligi narxlari, YeI a'zolari markaziy banklarining valyuta intervensiyasini o'tkazishda hisob-kitoblari valyutasi sifatida namoyon bo'ladi. 500dan ortiq yirik xalqaro tashkilotlar EKYudan kredit berishda foydalanadilar.

7.3. Yevropa valyuta tizimi

Evolyusiya. Dunyoning eng yosh valyutasining tarixi ttgan asrning o'rtalaridan boshlangan. G'arbiy Yevropa valyuta integratsiyasining chuqurlashuvi Yevropa valyuta tizimining (EVT) vujudga kelishiga olib keldi. Bu valyuta tizimi mintaqaviy valyuta tizimi (MVT) bo'lib, u JVTning elementlaridan biridir. Yevropa iqtisodiy hamjamiyatining tuzilishi yagona Yevropa valyutasini yaratishni ko'zda tutmagan edi. Ammo 70-yillarning o'rtalariga kelib yagona valyuta ittifoqini tuzish yo'llarini qidirish faollashdi. Yevropa hamjamiyati liderlari nafaqat AQSh dollariga muqobil valyuta birligini yaratish, balki valyuta intervensiyasini amalga oshirish, valyuta o'zgarishlarini davlat tomonidan nazorat qilishni amalga oshirishga harakat qildilar.

Murakkab muzoqaralar natijasida YeI doirasida 1979 yilning martida Yevropa valyuta tizimi (EVT) tashkil topdi. YeVT - umumiy iqtisodiy munosabatlarni namoyon qiluvchi, iqtisodiy integratsiya doirasida milliy valyutalarning ishlashi bilan bog'liq bo'lgan xalqaro (mintaqaviy) valyuta tizimidir. YeVT - jahon valyuta tizimining eng muhim tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi.

Yevropa valyuta tizimini yaratilish tarixining asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat. 1972 yilda YeIHning, Vazirlar Kengashi hamjamiyatiga kiruvchi davlatlar valyutalarining bir-biriga nisbatan o'zgarishi amplitudasini cheklash haqida qaror qabul qildi. Ushbu maqsadga erishish uchun Markaziy banklar valyuta bozoridagi intervensiyalarini muvofiqlashtirishlari lozim edi. Shunday qilib "Evropa valyuta iloni" tug'ildi. YeIH, davlatlari valyutalarining bir-biriga nisbatan kursining o'zgarishi turli yillarda $\pm 4,5\%$ gacha ruxsat berildi. Grafik tasvirda "ilon" YeIhga a'zo 6 ta davlat

(GFR, Fransiya, Italiya, Niderlandiya, Belgiya, Lyuksemburg) valyutalarining o'zaro kursining o'zgarishlarini eng kam miqdorini bildirgan. Agar mamlakat valyutasining kursi mumkin bo'lganidan pastga tushib ketsa, Markaziy bank milliy valyutani chet el valyutasida sotib olishi lozim bo'lgan.

“Valyuta iloni” a'zo-davlatlarning u yoki bu tarkibi bilan 1979 yilda V. Jiskar, Esten va G. Shmidt taklifi bilan Yevropa valyuta tizimi kiritilgunicha amalda bo'ldi. YeVT o'zida uch muhim elementni (EKYu - YeVT asosiga, valyuta kurslari va intervensiyalari mexanizmi, Hamjamiyat davlatlari valyutalari nisbatida har ikki tomonga $\pm 2,25\%$ dan ortiq o'zgarishi mumkin emasligini) qamrab oladi. Yevropa valyuta tizimida valyuta intervensiyasi bilan bog'liq vaqtinchalik to'lov balansi defitsiti va hisob- kitoblarni qoplash uchun Markaziy banklarga kredit berish yo'li bilan davlatlararo mintaqaviy valyutani tartibga solish amalga oshirilgan. Yevropa valyuta tizimi oldiga quyidagi maqsadlar qo'yilgan:

- YeI ichida yuqori valyuta barqarorligini o'rnatish;
- barqarorlik sharoitida o'sish strategiyasining asosiy elementi bo'lish;
- iqtisodiy rivojlanish jarayonlarining o'zaro bog'liqligini kuchaytirish va Yevropa jarayoniga yangi turtki berish;
- xalqaro iqtisodiy va valyuta munosabatlariga barqarorlashtiruvchi ta'sir ko'rsatish.

Yevropa valyuta tizimi harakat mexanizmi EKYu tashkil qilish va barqaror, ammo tartibga solinuvchi YeI davlatlari orasida valyuta kurslari orqali qiymatni o'zaro o'lchash negizini o'rnatishni ko'zda tutadi. YeVT valyuta rezervlarini umumiy foydalanishga berilishini kafolatlaydi. Yaratilgan tizim YeI ichida kredit mexanizmlarining butun bir arsenalini harakatga keltiradi. Yevropa valyuta tizimining faoliyat jarayoni va rivojlanish “Delar rejasi” bilan chambarchas bog'liq. 1989 yilda YeIning atoqli arbobi (EIK raisi) J.Delar Yevropa valyuta birlashuvining uch bosqichli rejasini tasvirlagan hisobotni taqdim qildi. Bu plan quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- alohida YeI davlatlarining muvofiqlashtirilgan iqtisodiy va valyuta siyosatini amalga oshirish;
- YeI Markaziy bankini tashkil qilish;
- Milliy valyutalarni YeI ning yagona valyutasiga almashtirish.

1990 yilda Yevropa valyuta tizimi kengaydi. Unga Angliya, Ispaniya, Portugaliya kirdi. 1991 yilda yagona Yevropa hududini tashkil qilish haqidagi Maastrixt shartnomasi imzolandi. Bu shartnomaga muvofiq YeI a'zolarining hukumat boshliqlari valyuta ittifoqini tuzish haqida kelishib oladilar.

G'arbiy Yevropa valyutalari o'zgarishini tartibga solish maqsadida tuzilgan Yevropa valyuta tizimi qariyb 15 yil mobaynida o'z vazifalarini muvaffaqiyatli bajardi. Ammo 1992 yilning kuzidan u izdan chiqa boshladi. Bir yil mobaynida 1992 yil sentyabridan YeVT dan Angliya funt sterlingi, Ispaniya peseti va Portugaliya eskudosi devalvatsiya qilindi.

Buning asosiy sabablaridan biri - qayd qilingan davlatlar markaziy banklarining valyuta devalvatsiyasiga umid qilib, kursni pasayishiga o'ynayotgan birja olib-sotarlarning tobora kuchayayotgan hujumlariga dosh berishga qodir emasliklaridadir. Natijada 1993 yil yozida YeVT ga kiruvchi 8 pul birligidan 5 tasi - Fransiya va Belgiya franki, Daniya kronasi, Ispaniya peseti va Portugaliya eskudosi o'rnatilgan eng past darajaga tushib qoldi. Markaziy banklar tomonidan o'z valyutalarini sun'iy ravishda ushlab turish mumkin emas degan qaror qabul qilindi. Ular belgilangan kurslar atrofida u yoki bu tomonga 15%ga o'zgarishlari mumkin. Markaziy banklar shuningdek almashish kurslarini qo'llash maqsadida yuqori darajada saqlab turgan hisobga olish stavkalarini pasaytirishlari mumkin.

Maastrixt shartnomasi qaroriga muvofiq YeI davlatlari tomonidan valyuta ittifoqi tuzishning oxiri, ya'ni milliy valyutalar bir-biriga nisbatan yakuniy qayd qilinadigan bosqichi 90-yillar oxirida ro'y berishi kerak edi.

YeI rejasiga binoan valyuta ittifoqni tashkil qilinishi uch bosqichda amalga oshirilishi kerak edi.

1998 yilda boshlanadigan birinchi bosqichda valyuta ittifoqiga kirish uchun ruxsatnoma beradigan mezonlarga javob beradigan davlatlar aniqlanadi. Maastrixt shartnomasi tomonidan belgilangan bu mezonli qarorga quyidagilarni - inflatsiya darajasi, davlat byudjeti kamomadi (3%dan ortiq emas), hisobga olish stavkasining o'lchami, milliy valyutaning barqarorligi va boshqalarni kiritish mumkin.

Ushbu mezonlarga to'liq javob beruvchi davlatlar birinchi guruhga kirib, bu guruh davlatlari, valyuta ittifoqini tashkil qiladi. Avvaliga bu mezonlarga faqat Germaniya, Lyuksemburg, Irlandiya va Avstriya javob bergan edi. 1998 yilning oxirigacha Markaziy Yevropa banki tashkil qilinib, Yevropa Markaziy banklar tizimi harakatga keltirildi.

Ikkinchi bosqichda (1999-2001 yy.) Markaziy Yevropa banki, birinchi qadam sifatida valyuta almashtirish bo'yicha operatsiyalarda yagona valyutani ishlata boshladi. Tijorat banklari va moliyaviy tashkilotlar undan valyuta bozorlarida keng foydalanisha boshladilar.

Keyingi uchinchi bosqichda (2002 y.) milliy tanga va qog'oz pullarni yangi Yevropa pul birligi YeVRO bilan almashtirildi. Yangi yagona valyuta naqd pul muomalasiga kiritildi. Milliy valyutada amalga oshirilayotgan hisob- kitoblar tizimiga mos o'zgartirishlar kiritildi. Boshlanishida (6 oy mobaynida) yangi valyuta milliy valyutalar bilan bir vaqtda muomalada bo'ldi. Bu davrning oxiriga kelib, rejaga muvofiq milliy valyutalar "to'lov vositasi statusini yo'qotdilar" Uchinchi bosqichda Yevropa valyuta-iqtisodiy ittifoqi hududida barcha bank schyotlari Yevropa valyutasiga konvertirlanadigan bo'ldi.

Yagona Yevropa valyutasi, iqtisodchi olimlarning fikricha, dunyoda eng kuchlilardan biri bo'lishi uchun barcha imkoniyatlarga ega. U inflyatsiya bilan ko'rashishni yengillashtirib, AQSh va Yaponiya bilan bozorlar uchun ko'rashda YeI

davlatlari tovar va xizmatlarining raqobatbardoshligini oshirib YeI barqarorligining muhim omiliga aylanib boradi.

YeVROning paydo bo'lishi qimmatli kog'ozlar bilan bog'liq barcha kelishuvlar hajmining oshishiga olib kelishi lozim. Yagona valyutaning kiritilishi butun dunyo investorlarining YeI ga bo'lgan qiziqishlari tobora oshirib bormoqda. YeVRO ni juda muhim bo'lgan valyuta bozoriga aylantirish kerak. Yagona valyutaning o'zi esa kapital bozorida dollarning o'rnini egallash uchun barcha imkoniyatlarga ega. YeVRO ga o'tish butun dunyodagi moliyaviy holatga muhim o'zgartirishlar kiritmoqda. Yagona Yevropa valyutasi dollar va iena bilan teng raqobat qilishi mumkin. Banklar, qonunga ko'ra, kelishuvlar sonining keskin o'sishi va investitsiyalarning yanada baynalminallashuvi sababli moliyaviy bozorlarda oladigan foydalarining oshishiga umid qilishlari kerak.

Yangi pul birligi, shuningdek bor valyutani boshqa valyutaga almashtirish bilan bog'liq bo'lgan sezilarli xarajatlarni yuqotish imkonini beradi. Bu xarajatlar ba'zi hisob-kitoblarga qaraganda yiliga 40 mlrd. AQSh dollaridan 50 mlrd. dollargacha borgan. Masalan, 2 ming dollar bilan 10-12 kun G'arbiy Yevropa davlatlari bo'ylab yurgan fransuz sayyohi bir valyutani ikkinchi valyutaga almashtirishda bu summaning qariyb 40-50%ini yo'qotgan. Ayni paytda, YeVROning paydo bo'lishi bilan negizida YeI ichida endi tenglashtiriladigan hisobga olish stavkalari farqi yotadigan operatsiyalar ham yo'qoladi.

Yevropa valyuta tizimi evolyusiyasi

Yevropa valyuta tizimi (EVT-1) - Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati doirasida (1945-2004 yy.). Asosiy tamoyillar:

- valyuta kursini belgilash mexanizmini joriy qilish - MOK-1 (kurs tebranishi $\pm 2.25\%$ - 4.5% gacha “tonneldagi ilon” degan nom olgan (1979- 1982yy.), $\pm 15\%$ (1993-1999yy.));
- Xalqaro Yevropa pul birligi va rezerv valyutani joriy qilish (EKYu - 1999 yilgacha amalda bo'lgan);
  - Yevropa Valyuta Fondini tashkil etish;
  - Germaniya markasi asosiy “yakor” valyuta hisoblangan (1982-1993yy.);
  - yagona valyuta ittifoqiga o'tish jarayoni (1999 y.).

Yevropa valyuta tizimi (EVT-2) - Yevropa Ittifoqi (2004 y.-h.v.) doirasida (Maastrixt Kelishuvi).

- yagona valyuta ittifoqining tashkil topishi (19 ta mamlakat);
- yagona Yevro pul birligining joriy qilinishi (1:1 nisbatada EKYu/Evro);
  - Yevropa markaziy bankining tashkil topishi (Frankfurt-na Mayne, Germaniya);
  - Yevro - xalqaro to'lov va rezerv valyuta hisoblanadi (AQSh dollarining gegemonligiga qarshi kurashish maqsadida);
  - valyuta kursini belgilash mexanizmi -MOK-2 (Daniya $\pm 2.25\%$; boshqa

valyutalar +-15%).

7.5. Xalqaro valyuta va moliya-kredit nazariy tuzilmasi

Valyuta bozorlari - xorijiy valyutaning milliy valyutaga bo'lgan talab va taklifi asosida hosil bo'luvchi kurs bo'yicha oldi-sotdisini amalga oshiriladigan markazdir. Milliy valyuta bozorlari rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan barcha davlatlarda mavjud. Milliy bozorlar va ularning o'zaro aloqalari rivojlanib borishi bilan yagona jahon valyuta bozori vujudga keladi. U o'z ichiga jahon, mintaqaviy, milliy (mahalliy) valyuta bozorlarini o'z ichiga oladi. Bu bozorlar valyuta operatsiyalarining hajmi, xarakteri va operatsiyalarda qatnashayotgan valyutalar miqdori bilan bir-biridan farq qiladi. Jahon valyuta bozorlari jahon moliya markazlarida (JMM) to'planadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy tushunchalarni mohiyatini olimlar, ekspertlar tomonidan tortishuv(diskussiya)lar, ilmiy-nazariy jihatdan qarashlar, o'sha davr g'oyalari bilan uyg'unlashgan, uni bajaradigan funksiyalari, tamoyillari, o'ziga xos xususiyatlari, xarakterli tomonlari, bozor segmentlari orqali hamda ularning ishtirokchilari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar nuqtai nazaridan yanada chuqurroq ilmiy asoslab berish takomillashib bir tizimga keltirilmoqda, zamon talablari va fundamental omillarga mos holda u ilmiy jihatdan asoslangan holda rivojlantirib borilmoqda.

Xususan, jahon moliya bozorining iqtisodiy mohiyatini turli davrlarda yashab o'tgan iqtisodchi olimlar tomonidan turli xil g'oyalari orqali nazariyalar yaratilgan. Lekin, har bir iqtisodiy kategoriyalar doimiy ravishda zamonaviy omillar asosida takomillashib boradi. Jahon moliya bozori ham hozirgi kunda qo'shimcha tarzda noan'anaviy zamonaviy yangi va xilma-xil funksiyalarni bajarmoqda. Shu nuqtai nazardan uning iqtisodiy mohiyatini bir nechta iqtisodchi olimlarning nazariy ilmiy qarashlarini, hozirgi zamonaviy omillarni va boshqa o'ziga xos tomonlarini hisobga olgan holda chuqurroq o'rganib chiqish mavzuning dolzarbligini bildiradi.

Oxirgi yillarda shiddat bilan boshlangan global moliyaviy inqiroz arafasida jahon moliya muhitida iqtisodiy agentlarning o'zaro munosabatlari va vositalari juda murakkab shaklga ega bo'ldi. Moliya bozoriga qiziqish doimiy ravishda ortib borgan va ortib bormoqda, yangi tushuncha jahon moliya bozori (JMB) shakllanmoqda, u nafaqat jahon iqtisodiyoti, balki milliy iqtisodiyotlarning ham ko'pgina tomonlariga ma'lum ta'sir ko'rsatadi.

Turli mualliflar jahon moliya bozori atamasini bir xilda izohlamaydilar. Ko'pincha ushbu tushunchadan ko'plikda: jahon moliya bozorlari ko'rinishida foydalaniladi. Bundan tashqari, jahon moliya bozorini xalqaro moliya bozorlari va jahon ssuda kapitali bozori tushunchasiga o'xshatish uchrab turadi. Jahon moliya bozori atamasining turli izohlardagi qat'iy farqi uning keng yoki tor ma'nodagi izohi hisoblanadi. Bunda keng yoki tor ma'nodagi izohi ham turlicha tushuniladi. Masalan, taniqli olim L.N.

Krasavinaning qayd etishicha, “jahon moliya bozorlari keng ma’noda - mamlakatlar orasida pulli kapitallarning akkumulyatsiyasi va qayta taqsimotini ta’minlovchi bozor munosabatlari sohasidir. Mohiyatan, bu tushuncha xalqaro moliya bitimlari shartlarini belgilovchi uning ishtirokchilari manfaatlarining o’zaro ta’sirini anglatadi. Jahon moliya bozori tor ma’noda fond bozori, ya’ni qimmatli qog’ozlar bilan operatsiyalar bozoridir”.¹³

Bunda Krasavina jahon moliya bozorlarini qator mezonlar bo’yicha va bozor tuzilmasi nuqtai nazaridan tasniflaydi:

- valyuta bozorlari (shu jumladan yevrovalyutalar bozori);
- ssuda kapitallari bozori, ular pul bozori, kapitallar bozori, Yevropa bozoriga bo’linadi;
- fond bozorlari;
- sug’urta bozorlari;
- oltin bozorlari.

Bundan tashqari, Krasavina jahon moliya bozorlari tuzilmasini milliy hamda xalqaro darajadagi ishtirokchilar bilan o’zaro bog’liqlikda taqdim etgan 7.5.1-jadval).

7.5.1-jadval

Jahon moliya bozorlari tuzilmasi va ishtirokchilari¹⁴

Mildiy igstirokchidar	Bozor tuztiaei	Xalqaro ishtirokchilar
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Korporatsiyalar	Valyuta bozorlari, shu jumladan yevro valuta bozori	Xalqaro korloratsiyalar, TMK
Banklar va ixtisoslashtirilgan kredit- moliya nnstitutlari, shu jumladan sug’urta kompaniyalari	Ssuda kapitallari bozorlari: a) pul bozori; b) kapitallar bozori; v) yevrobozor	Xalqaro banklar, TMB Ixtisoslashtirilgan kredit- moliya insgitutlari, shu jumladan sug’urta kompaniyalari
Fond va tovar birjalari	Fond bozorlari	Yirik fond va tovar birjalari Xalqaro valyuta-kredit va moliya tashkilotlari
	Sug’urta bozorlari	
	Oltin bozorlari	

¹³ Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. /Под ред. Красавиной Л.Н. - М.: Финансы и статистика, 2007. - С.289.

¹⁴ Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. /Под ред. Красавиной Л.Н. - М.: Финансы и статистика, 2007. - С.290.

Xalqaro moliyaviy munosabatlar sohasida taniqli olim D.M. Mixaylov jahon moliya bozorini unda muomalada bo'lgan vositalar nuqtai nazaridan ko'rsatib o'tadi. Bunda, uning fikricha, jahon ssuda kapitali bozori va jahon moliya bozori "tushuncha nuqtai nazaridan bu tushunchadan ko'proq amaliy foydalanishda o'xshash kategoriyalar hisoblanadi"¹⁵, jahon moliya bozorida esa

qarz kapitali, qarz vositalari va hosilaviy shartnomalar savdo ob'ektlari sifatida namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari, Mixaylov jahon moliya bozorini bajaradigan funksiyasi nuqtai nazaridan(amaliy nuqtai nazardan) farqlaydi, u aynan — xalqaro moliya bozori deganda bank vositalari bozorida pul kapitalini sub'ektlar o'rtasida qayta taqsimlash va yig'ish bilan bog'liq yo'nalishni ta'minlovchi, xalqaro va mahalliy bozorlarni o'zaro uyg'unlashuvi va yig'indisi hamda boshqa moliyaviy muassasalar ham erishish maqsadi uchun takror ishlab chiqish va kapitalga talab va taklif o'rtasidagi me'yoriy nisbatga erishish" deb e'tirof etilgan. Mixaylovning qayd etishicha, iqtisodiy mohiyatga ko'ra, jahon moliya bozori - kredit resurslarini raqobat asosida mamlakatlar, mintaqalar, tarmoqlar, iqtisodiyot agentliklari orasida qayta taqsimlash hamda yig'ish va to'plashning o'ziga xos mexanizmi va ma'lum munosabatlar tizimidir.

Moliya bozori va ssuda bozori tushunchalarining o'xshashligini boshqa manbalarda ham uchratish mumkin. Masalan, — Moliya bozori (ssuda kapitallari bozori) - kapitalga talab va taklif asosida kapitalni vositachilar yordamida kreditor va qarzdorlar o'rtasida qayta taqsimlash mexanizmi. U amaliyotda pul mablag'lari oqimini mulkdorlardan qarzdorlarga va aksincha yo'naltiruvchi kredit-moliya institutlari yig'indisini namoyon etadi. Moliya bozori (ssuda kapitallari bozori)ning asosiy vazifasi harakatsiz pul mablag'larini ssuda kapitaliga transformatsiyasidan tarkib topgan"¹⁶ degan tushunchalarni uchratish mumkin.

Shuningdek, ta'kidlash joizki, qator mualliflar (xususan, V.A. Slepov va Ye.A. Zvonova) xalqaro moliya bozori ta'rifida bozorning mohiyatini emas, balki moliyaviy tizim tushunchasini asos qilib oladilar:

—Xalqaro moliya bozori - xalqaro moliyaning xalqaro moliya tizimidagi ma'lum doiralardagi harakati shakli"¹⁷. Mazkur mualliflarning fikricha, jahon moliya bozori tushunchasi xalqaro moliya bozoriga nisbatan kengroq tushuncha hisoblanadi, bunda xalqaro va milliy moliya bozorlari yig'indisini tushunish lozim, ularning har biri o'ziga xos xususiyatlar, (yagona)alohidalik va mustaqillikka ega. Xalqaro moliya bozoriga kelsak, u quyidagi bozorlar: valyuta, kredit, fond, investitsiyalar, sug'urta bozorini o'z ichiga oladi. Biroq mualliflar e'tiborni shunga qaratadilarki, ushbu gradatsiya yetarlicha shartli ko'rinishga ega, ya'ni hosilali vositalar bozori singari yana bir hodisa mavjudki,

---

¹⁵ Михайлов Д.М. Мировой финансовый рынок: тенденции и инструмент. - М.: Издательство «Экзамен», 2000. - С.150.

¹⁶ Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. - М.: Маркетинг, 2003.

"Международный финансовый рынок. / Под ред. В.А.Слепова, Е.А.Звоновой. - М.: Магистр, 2009. - С.34

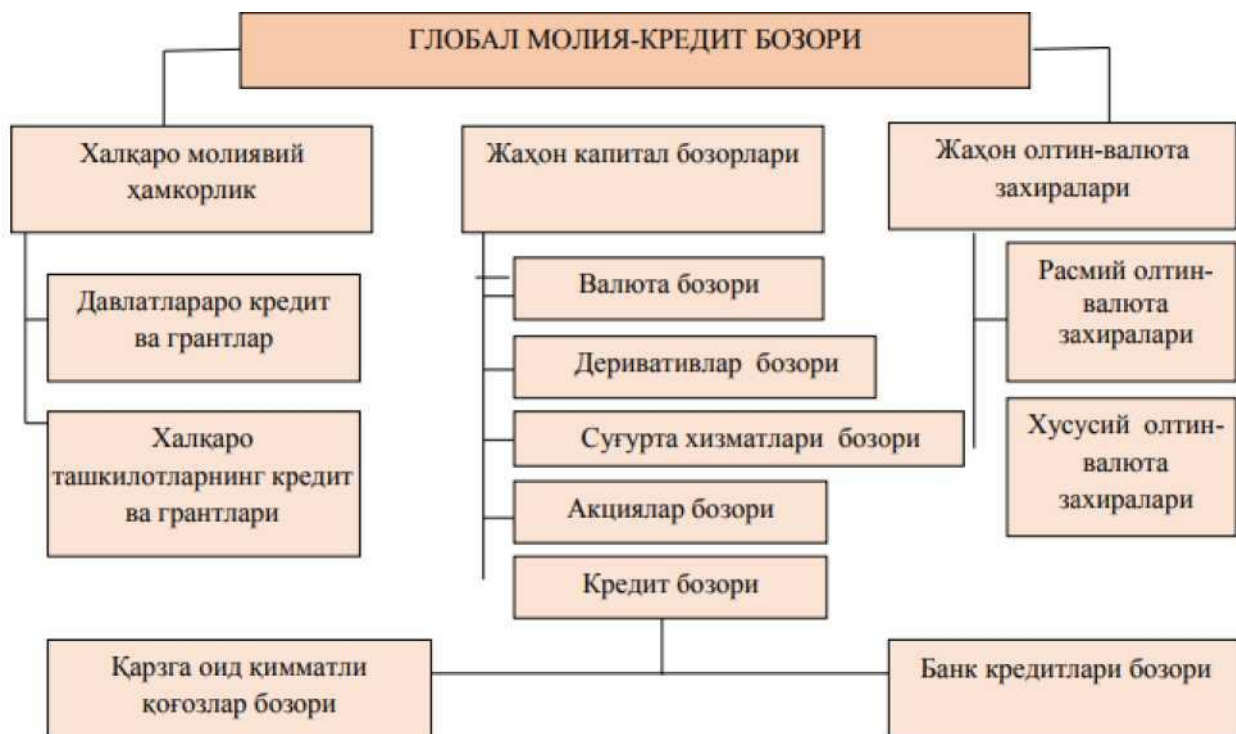
uni ham valyuta bozori, ham kredit bozori va hokazo bozorlarga ham kiritish mumkin. Ushbu mualliflarning jahon moliya bozori singari murakkab hodisaning bir xil tasnifi maqsadga muvofiq emas degan fikrlarini ma'qullash lozim.

S.V. Bajanov fan doktori ilmiy darajasini olish uchun yozgan dissertatsiyasida xalqaro moliya bozori tushunchasini ko'rib chiqadi hamda o'ziga xos ta'rifni keltiradi. Bunda jahon moliya bozori atamasi tadqiqot ob'ekti hisoblanmaydi, muallif uni asosan jahon iqtisodiyoti, jahon bank tizimi singari tushunchalar bilan bir qatorda ko'rsatib o'tadi. Biroq uning ta'kidlashicha, so'nggi yillarda jahon moliyaviy muhiti tub o'zgarishlarga yuz tutib, ular doirasining sezilarli o'zgarishi, hamjihatlikni mustahkamlash hamda jahon moliya bozorining ahamiyatini kuchaytirishni belgilab beradi. S.V. Bajanovning fikricha, — xalqaro moliya bozori - iqtisodiy muhit bo'lib, unda ssuda kapitali erkin muomaladagi valyuta sifatida namoyon bo'ladi. Ssuda kapitali harakati faqatgina erkin muomaladagi valyutada amalga oshiriluvchi mamlakatlarda milliy va xalqaro moliya bozorlari tushunchalari mos keladi". Boshqacha aytganda, muallif xalqaro moliya bozori tushunchasini —umumiylik (yaxlitlik) sifatida izohlab, u ssuda kapitalining aylanishiga asoslanadi". Muallif e'tibor qaratadiki, bozor ma'lum yaxlitlik sifatida o'zaro bog'liq alohida qismlarni o'z ichiga oladi, ushbu holatda xalqaro moliya bozori 4 segmentdan, aynan esa: fond bozori, kredit bozori, valyuta bozori va qimmatbaho metallar bozoridan iborat. Muallif ssuda kapitalining ahamiyatini izohlagan holda qayd etadiki, u mamlakatlar va sektorlar orasida jahon bank tizimida ochilgan hisobraqamlar orqali joyini doimiy ravishda o'zgartirib turadi, shu tariqa jahon iqtisodiyotining amal qilishi ta'minlanadi hamda moliya bozori iqtisodiy agentlarining manfaatlari amalga oshadi. O.V. Dragomireskayaning iqtisodiyot fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozgan dissertatsiyasida jahon moliya bozori atamasining boshqa varianti va qiziqarli izohini topish mumkin. O.V. Dragomireskaya global moliya-kredit bozori atamasidan foydalanib, muallifning fikricha, u —moliyaviy resurslarni erkin jahon pul resurslarini safarbar etish va ularni ssuda kapitaliga o'zgartirish imkonini beruvchi mamlakatlar, iqtisodiy mintaqalar va moliya-kredit munosabatlari sub'ektlari orasida qayta taqsimlash bo'yicha universal iqtisodiy mexanizmni namoyon etadi".¹⁸ Mualliflar, ushbu bozorning shakllanishi o'zaro bir-biriga bog'liq jahon haqidagi tasavvur, ma'lum ma'noda integratsiyalangan bozor haqidagi tasavvur bilan bog'liq ekanini qayd etadi. Global moliya-kredit bozorini quyidagicha tasvirlaydi.

Ushbu ta'rifda biz jahon moliya bozorini tushunchasi bo'yicha o'ziga xoslikni ko'rishimiz mumkin. Muallif bu tushunchaga xalqaro moliyaviy hamkorlikni kiritib, bunda davlatlararo kredit va grantlar, shuningdek, xalqaro tashkilotlarning kredit va grantlari tushunilishini ta'riflagan. Oltin-valyuta zaxiralari alohida ajratilgan. Jahon kapital bozoriga valyuta bozori, derivativlar bozori, sug'urta xizmatlari bozori, aksiyalar bozori va kreditlar bozori singari bozorlar kiritilgan.

---

¹⁸ Бажанов С.В. Интеграция российского и международного финансового рынка. Автореферат диссертации на соискание степени доктора экономических наук. - СПб.: СПбГУЭФ, 2006.

7.5.1-rasm. Global moliya-kredit bozori tuzilmasi¹⁹

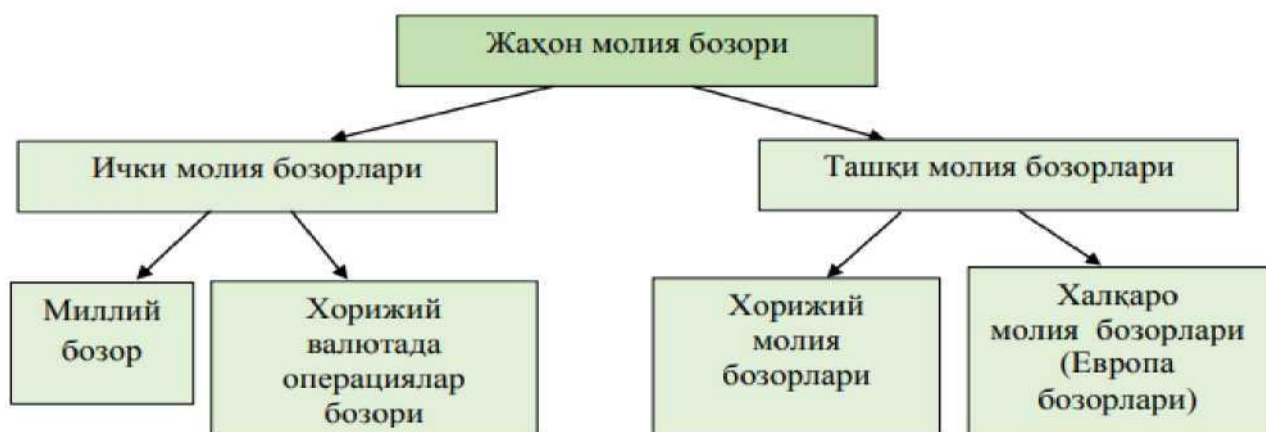
Fikrimizcha, bunda bozorlarni birmuncha chalkashtirish yuz beradi, chunki xalqaro amaliyotda kapitallar bozori va pul bozori farqlanadi. Bu farq moliya vositalarining muddatlari bilan bog'liq. Bundan tashqari, valyuta bozori ikki ko'rinishda taqdim etilgan: naqd (yoki spotli) bozor va muddatli bozor (ikki ish kunidan ortiq hisob-kitoblar). Muddatli bozor valyutali derivativlar bozorining o'zidir. Muddatli bozordagi muddatlar ham 3 ish kuniga hisob-kitoblardan tortib 1,5,10 yildan ortiq hisob-kitoblargacha o'zgarishi mumkin (masalan, valyuta svoplari).

Xorijiy iqtisodiy adabiyotlarda jahon moliya bozorini turli-tuman moliyaviy vositalar, shu jumladan aksiya, obligatsiya, valyuta, muddatli shartnomalarni hosil qiluvchi hamda o'zaro qayta sotuvchi xaridor va sotuvchilarning shartli (yoki real) uchrashuv joyi sifatida keng (hatto keng pragmatik) ma'noda tushunish ustunlik qiladi²⁰.

Agar umumiy ko'rinishda milliy bozor chegarasidan tashqari operatsiyalar haqida fikr bildirilsa, u holda jahon moliya bozorlari va xalqaro moliya bozorlarini bir-biriga tenglashtirish mumkin.

¹⁹ Dragomireskaya O.V. Strategicheskoe upravlenie v sovremenном kommer-cheskom banke. - Dissertatsiya na sois. step. kandidata ekonomicheskix nauk. - SPb.: SPbGUEF, 2009. - S.47-48.

²⁰ Фгейпс 8. М1Ѕќт, ТЪе Есопотќќ оѳ Мопсу, Вапќтд, апй Ѓтапс1а1 Маќкей, 8СУСП111 ЕЛйоп, АйЛЅоп-^е81еу, Войоп, Ма. - иЌб: 1Шр7Лу\у.гуе81ореШа.сог/1егт8/Г/Гтапс1а1-таќе1.а8р.

7.5.2-rasm. Jahon moliya bozori tuzilmasi

Yoki, davlatlarning milliy va xalqaro moliya institutlari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi maxsus bozorlar majmuasidir deb ham e'tirof etib, ular davlatlararo fondli bozorlarni daromadlarini tashkil etish usullari va moliyalashtirish turiga ko'ra quyidagi turlari orqali yoritib berishga harakat qiladilar;

- 1 chi turiga: moliya kredit tashkilotlariga davlatlararo va xalqaro fondlari kiradi;

- 2 chi turiga: ishtirokchilarning xar yillik badallari evaziga tashkil etilgan byudjetli tashkilotlar kiradi;

- 3chi turiga: xalqaro tashkilotlarga vaqtinchalik tusiga ega bo'lgan ilmiy dasturlar va kongresslar kiradi;

- 4chi turiga: xalqaro tashkilotlar - xalqaro ilmiy laboratoriyalar, institutlar, ittifoqlar, yaxlit va sohalar assotsiatsiyalar, ma'lum ilmiy sohalar bo'yicha byurolar kiradi;

- 5chi turiga: faoliyatning ma'lum sohalariga ko'maklashish va tadbirlarni moliyalashtirish uchun mablag'larni yig'ish bilan shug'ullanuvchi xalqaro tashkilotlar kiradi. Jahon moliya bozori iqtisodiy (moliyaviy) resurslarni bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishi yoki aksincha, ushbu jarayon chegaralanishi, jahon iqtisodiyotdagi manfaatlarga xizmat ko'rsatuvchi muxitni bozor ishtirokchilari orqali muvofiqlashtiruvchi bozorlar majmuasidi deb e'tirof etadilar.

Jahon moliya bozorida sotish uchun chiqarilgan moliyaviy aktivlar jahondagi xalqaro fond bozorlarda kotirovka qilinsada, ular dunyodagi yirik moliya markazlarida sotiladi.

O'tkazilayotgan operatsiyalarning xususiyatlarini aniqlashtirish vaziyati boshqa variant hisoblanadi. Odatda xorijiy bozorlardagi operatsiyalar deganda ma'lum davlatlar bozorlarida o'tkazilayotgan operatsiyalardagi valyutalarda ifodalangan moliyaviy aktivlar oldi-sotdisi bo'yicha bitimlar tushuniladi. Agar moliyaviy aktivlar bilan operatsiyalar emissiyalari mamlakat tashqarisidagi hisobraqamlarda joylashtirilgan

valyutalarda amalga oshirilsa, u holda xalqaro moliya bozorlari yoki Yevropa bozorlaridagi operatsiyalar singari atamalardan foydalaniladi. Shuningdek, Yevropa bozorlaridagi operatsiyalar ko'pincha offshor operatsiyalar deyiladi.

Global moliyaviy inqiroz kuchayishi natijasida iqtisodiy muhitda yangi moliya arxitekturasini hosil qilish zarurligi haqidagi fikrlar ommalasha boshladi. Bir necha yil o'tgach, bu masala muhokama(tortishuv)lar doirasidan chetga chiqdi, biroq fikrimizcha, inqiroz arafasida jahon moliya bozorining holati bo'yicha xulosalar chiqarish, yanada zarur moliya vositalari, operatsiya turlari va bozordagi strategiyalar bo'yicha umumiy tushuncha berish, inqirozning keskin bosqichidan o'tish imkonini beruvchi hamda kelgusi bozor istiqbollari ega vosita va strategiyalarni ajratish maqsadga muvofiq.

Jahon moliya bozori segmentlari tarkibiga moliyaviy aktivlarning turlari nuqtai nazaridan muallif munosabatini belgilash muhimdir. Ushbu izchillik birinchi darajani tashkil etadi. Fikrimizcha, moliyaviy aktivlar (yoki vositalar) ning asosiy turlari mezon bo'yicha quyidagi segmentlarni ajratish mumkin:

- valyuta bozori;
- kredit bozori;
- fond bozori;
- derivativlar (hosila vositalari) bozori;
- investitsiya maqsadida xarid qilinuvchi qimmatbaho metallar bozori.

Qayd etish joizki, garchi so'nggi yillarda boshqa moliya vositalariga yetakchi o'rinlarni bergan holda qimmatbaho metallar va ular bo'yicha yakuniy (hosilaviy) shartnomalarning ahamiyati sezilarlicha kamaygan bo'lsa-da, an'anaviy ravishda ular jahon moliya bozori tuzilmasiga kiritiladi. Sug'urta bozorini jahon moliya bozori tarkibiga kiritmaslikni asoslash borasidagi fikrimizni aniqlashtirish zarur. Yuqorida izohlanganidek, professor Krasavinaning fikricha, sug'urta bozori jahon moliya bozori tarkibiga kiradi. Fikrimizcha, sug'urta moliya bozoridagi faoliyat turi yoki xizmat turidir. Sug'urta kompaniyalari mablag'larni moliyaviy vositalarga investitsiyalaydi, lekin bu ishni pensiya jamg'armalari va institutsional investorlarning boshqa turlari ham bajaradi. Sug'urta kompaniyalari har bir davlat, binobarin esa umuman jahon moliya tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi. Lekin moliya bozorining bir qismi emas.

Jahon moliya bozorining muhim jihati sifatida uning ishtirokchilari, ya'ni unda turli operatsiyalarni amalga oshiruvchi iqtisodiy agentlari namoyon bo'ladi. Shu munosabat bilan jahon moliya bozori haqidagi tushunchani institutsional nuqtai nazardan fikr bildirish mumkin. Tijorat banklari, sug'urta va investitsiya kompaniyalari, pensiya va investitsiya jamg'armalari, turli davlat tuzilmalari, korxonalar va tashkilotlar, xususiy shaxslar jahon moliya bozorining ishtirokchilari sifatida namoyon bo'ladi.

Agar jahon moliya bozori tushunchasiga uning iqtisodiy mohiyati nuqtai nazaridan yondashilsa, u moliya vositalari yoki institutlarining oddiy yig'indisi emasligi shubha tug'dirmaydi. Jahon moliya bozori mamlakatlar, mintaqalar, tarmoqlar va boshqa bozor

ishtirokchilari orasida moliya resurslarini raqobat asosida qayta taqsimlash va jamg'arish mexanizmi sifatida namoyon bo'lganda uning iqtisodiy mohiyati aks etadi.

Jahon moliya bozori rivojlanishining geografik tuzilishi tahlili rivojlangan mamlakatlarning ustunligini ko'rsatadi. Shimoliy Amerika mamlakatlari (AQSh va Kanada), Yevropa Ittifoqi mamlakatlari va Yaponiya umumanjahon bozorining uchdan bir qismini egallaydi.

Moliya sektori faoliyati, moliya institutlari hajmi, operatsiyalarni moliyalashtirish usullari, xatarlarni boshqarish siyosati, alohida davlat (mamlakat)lar va jahon moliya bozorlaridagi raqobat xususiyatlarida miqyosli o'zgarishlarning ehtimoli mavjud.

Jahon iqtisodiyotida faoliyatidagi kapital davriy oboroti qonuniyati moliyaviy bozor rivojlanishining ob'ektiv asosidir. Jahonning ba'zi joylarida ortiqcha erkin kapital paydo bo'ladi, ba'zi joylarda unga talab paydo bo'ladi. Jahon valyuta moliya-kredit bozorlari bu qarama-qarshiliklarni jahon xo'jaligi darajasida hal qiladi. Jahon valyuta, kredit, qimmatli qog'ozlar bozorlari tashkil topishining ko'rinishi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- kapitalning ishlab chiqarish va bank ishida konsentratsiyasida;
- xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvida;
- banklararo telekommunikatsiyalarining rivojlanishida.

Jahon xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi, valyuta savdosi amalga oshirishda avtomatik aloqa vositalaridan keng foydalanish asosida valyuta bozorlarini baynalminallashuvi;

1. Valyuta operatsiyalarining nomarkazlashuvi va global miqyosi.
2. Valyuta operatsiyalarining unifikatsiyasi.
3. Chayqovchilik savdosining keng miqyosidaligi.

Valyuta bozorlari xalqaro hisob-kitoblarni operativ amalga oshirish, xalqaro valyuta bozorlarining kredit va moliya bozorlari bilan o'zaro aloqasini ta'minlaydi. Valyuta bozorlari yordamida banklar, korxonalar, davlatlarning valyuta zaxiralari to'ldiriladi. Bundan tashqari, valyuta bozorlari mexanizmidan iqtisodiyotni davlat tomonidan bosharilishida, shu jumladan makrodarajada davlatlar guruhi doirasida (masalan, YeI) foydalaniladi. Institutsion nuqtai nazarida, valyuta bozorlari - bu birja, brokerlik firmalari, banklar, korporatsiyalar va shuningdek transmilliy korporatsiyalar umumiyligidir. 80-yillarning oxirida banklararo bozorda o'zaro bir-birlari bilan, shuningdek savdo-sanoat mijozlari bilan 85-90% atrofida valyuta savdosini amalga oshirilgan bo'lsa, 90-yillar o'rtalarida savdo kelishuvlarining tobora ko'pchiligi banklar emas, investitsion fondlar tomonidan amalga oshirilgan edi.

Xalqaro kredit-moliya munosabatlari ssuda kapitalining jahon kredit va moliya bozorlaridagi harakati bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar tizimini qamrab oladi. Xalqaro kredit bozorida davlatlar o'rtasida qaytarish, vaqtli, foiz to'lash shartlari bo'yicha pul kapitalining harakati ro'y beradi. Jahon kredit bozori - ssuda kapitalining bir qismidir. Ssuda kapitali bozori o'z ichiga birinchidan, jahon pul bozorini olsa (1

kundan 1 yilgacha qisqa muddatli depozit-ssuda operatsiyalari, shuningdek Yevrovalyutar bozorini o'z ichiga oladi), ikkinchidan, jahon kapitali bozorini (o'rta va uzoq muddatli xorijiy kreditlar va Yevrokreditlar bozorini-1 yildan 15 yilgacha) o'z ichiga oladi.

Jahon moliya bozori - bu ssuda kapitallari bozorining bir qismi bo'lib, unda asosan qimmatbaho kog'ozlarning emissiyasi va savdo-sotig'i amalga oshiriladi. Jahon ssuda kapitali bozori milliy ssuda kapitali bozorlarining xalqaro operatsiyalari asosida paydo bo'ladi, ularning baynalminallashuvi davomida rivojlanadi. Jahon ssuda kapitallari bozori oxirgi o'n yillikda tez rivojlandi. Bunga sabab ssuda kapitali harakatining uzoq muddatli an'analari, bu harakatni milliy darajada tartibga soluvchi davlatlarning huquqiy normalarining liberallashuvi, qimmatli qog'ozlar harakatining kengayishi, integratsion jarayonlardir. Jahon ssuda kapitali bozori jahon xo'jaligida ssuda kapitali harakatini ta'minlovchi turli kompaniya, bank valyuta-kredit munosabatlari birligini qamrab oladi. Jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy aloqalarning rivojlanishining XX asr oxirigidagi muhim tendensiyasi shundaki, xalqaro kredit-moliya munosabatlari o'sish sur'atlari bo'yicha sanoat ishlab chiqarish va xalqaro savdodan ancha oldindadir.

Yevrobozorlar - davlat, hukumat bozori degan maqomga ega emas. Ularning paydo bo'lishiga korxonalar, investorlar, shuningdek ba'zi bir davlatlarning ehtiyoji sabab bo'ladi. Yevrobozorlardagi operatsiyalar ayrim davlatlarni davlat tomonidan valyutani tartibga solinuviga va soliq qonunchiligiga bo'ysunmaydi.

Yevrobozorlarning rivojlanishi jahon miqyosida moliyaviy resurslarga talab va taklifning erkin nisbatini yaratishga imkon berdi. Yevrobozorlar korxonalariga moliyalashtirishga bo'lgan ehtiyojlarini ichki kapital bozoriga murojaat kilmasdan qondirish imkoniyatini beradi. Ular moliyaviy resurslarni ratsional joylashtirish imkoniyatini beradi.

Nazorat uchun savollar

1. Valyuta kursi qanday aniqlanadi?
2. Valyuta pariteti nima?
3. Jahon valyuta tizimi deganda nimani tushunasiz?
4. Jahon valyuta tizimining rivojlanish bosqichlarini ko'rsatib bering.
5. Bretton-Vuds valyuta tizimining xususiyatlari nimada?
6. Yamayka tizimini vujudga kelishining sabablari nimada?
7. Yevrodollar nima?
8. Yevroning kiritilishi YeI davlatlari va shuningdek, jahon iqtisodiyotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
9. Xalqaro moliya bozorlaridagi tendensiyalarni gapirib bering.

8-BOB. JAHON XO'JALIGIDA RIVOJLANGAN MAMLAKATLAR IQTISODIYO TI

8.1. Jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlarning tutgan o'rni

XXI asrga kelib jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlarning tutgan o'rni juda katta bo'lib, bunday guruhga kiruvchi davlatlar asosan Yevropa qit'asi va Shimoliy Amerika materigida joylashgandir.

Rivojlangan mamlakatlar jahon xo'jaligining asosiy lokomativi hisoblanib, bu davlatlarda dunyo aholisining 1/7 qismi tashkil qilishiga qaramasdan, jami dunyo mamlakatlarning YaIMning 50% yettilik mamlakatlariga to'g'ri kelib, bunday iqtisodiy siysiy, ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishga yetishish boshqa rivojlanayotgan va rivojlanishi past mamlakatlar uchun o'rnakdir. Rivojlangan mamlakatlarning global iqtisodiyotdagi o'rni xususan, jahon savdosining 60%, kapital eksportining 75%, intellektual mulk eksporti katta qismi va migrantlarni qabul qiluvchi mamlakatlar hisoblanadilar. Rivojlangan mamlakatlar guruhlari ichida 3 ta markazga bo'lish mumkin, katta uchtalik, bular - NAFTA, YeI va Sharqiy Osiyo rivojlangan mamlakatlari kiradi.

Ma'lumki, rivojlangan "katta yettilik" davlatlar iqtisodiyotini rivojlanishi asosan tabiiy resurslardan qanday foydalanishlik darajasiga va shuningdek uzoq yillarga mo'ljallangan zamonaviy ilmiy-texnikaviy taraqqiyotdagi o'zgarishlarga bog'liqdir. Shuning uchun ham bu mamlakatlar iqtisodiyotida tabiiy resurslardan tejamli foydalaniladi, ishlab chiqarishda esa energetika quvvati pasayishiga yo'l qo'yilmaydi. Hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarda sanoat tarmoqlarining rivojlanishi qanchalik yuqori bo'lmasin narx-navoning ko'tarilishi ushbu davlatlarda yuqoriligicha qolmoqda. Bu holat albatta xizmat ko'rsatish sohalari va shuningdek ilmiy-texnikaviy inqilobga asoslangan yangi tarmoqli sanoat korxonalarining vujudga kelishi bilan bog'liqdir.

Jahon xo'jaligining rivojlanishida rivojlangan mamlakatlarning qay darajada sanoat energetikasi bilan ta'minlanganligi ham muhim rol o'ynaydi. Hozirgi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlar o'zlari ishlab chiqarayotgan sanoat energetikasi mahsulotlaridan tejamkorlik bilan samarali foydalanib kelmoqdalar.

Jahonning rivojlangan mamlakatlarning barchasida qayta ishlash sohalari yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lib, ular asosan tejamkorlik bilan samarali foydalanishning ijtimoiy dasturlari asosida amalga oshirilmoqda. Jahon xo'jaligi rivojlanishida yetakchi sanoati rivojlangan mamlakatlar (AQSh, GFR, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Kanada, Italiya) iqtisodiyoti muhim rol o'ynamoqda. Rivojlangan mamlakatlar guruhi hozirgi kunda o'z tarkibida jahonning 30 dan ortiq davlatini birlashtirgan bo'lib, bu davlatlar dunyo mamlakatlari xo'jaligida tutgan o'rniga ko'ra bir necha klassifikatsiya bo'lib o'rganiladi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmi bo'yicha rivojlangan katta "ettilik" davlatlar guruhi (ushbu davlatlar guruhiga Rossiya Federatsiyasini qo'shilishi bilan "katta sakkizlik" davlatlar guruhi degan so'zlar ham ishlatilmoqda). Ushbu guruhga

AQSh, Yaponiya, GFR, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya, Kanada kabi davlatlarni kiritish mumkin.

2. Yevropa Ittifoqi kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga GFR, Belgiya, Daniya, Irlandiya, Ispaniya, Italiya, Lyuksemburg, Niderlandiya, Portugaliya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Shvesiya, Finlandiya, Avstriya kabi davlatlarni kiritish mumkin.

3. Yevropa Erkin Savdo assotsiatsiyaga (EAST) kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga Islandiya, Lixtenshteyn, Norvegiya, Shvesariya kabi davlatlarni kiritish mumkin.

4. Benilyuks guruhiga kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga Belgiya, Niderlandlar va Lyuksemburg kabi davlatlar kiradi.

5. Shimoliy Amerika Erkin savdo shartnomasiga (NAFTA) kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga AQSh, Kanada, Meksika kiradi.

2017 yilda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotni (YaIM) to'g'ri kelishi bo'yicha jahonning rivojlangan mamlakatlari quyidagicha tavsiflangan edi: Yaponiya dunyoda 42 (90 yillar) boshiga ushbu ko'rsatkich bo'yicha uchinchi o'rinda turgan bo'lsa, Kanada 21, Norvegiya 6, Shvesariya 9, Shvesiya 15, AQSh 11, Avstriya 19, Fransiya 26, Niderlandiya 13, Buyuk Britaniya 25, Islandiya 14, GFR 16 o'rinda turgan. Jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlar o'z rivojlanish sohalari bo'yicha katta imkoniyatlarga ega bo'lib, jahon mamlakatlarini rivojlanishida asosan generatorlik rolini o'ynab kelmoqda.

8.1.1.- jadval

S-7 mamlakatlari iqtisodiyoti ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar				
YaIM	Dekabr 31, 2017	\$ 37,154.17	1,608.67 (4.53%)	mlrd. (AQSh dollrida)
YaIM aholi jon boshiga	Dekabr 31, 2017	\$ 46,528.65	1,381.98 (3.06%)	PPS
Jahon YaIMdagi ulushi	Dekabr 31, 2017	30.38 %	-0.62%	% (foiz)
Real YaIM usishi (o'rtacha)	Dekabr 31, 2017	2.05 %	0.66%	% (foiz)
YaIM o'sishi aholi jon boshiga (o'rtacha)	Dekabr 31, 2017	1.60 %	0.72%	% (foiz)
Sanoatni YaIMdagi ulushi (o'rtacha)	Dekabr 31, 2014	24.10 %	0.14%	%, YaIM
Qishloq xo'jaligi- ning YaIMdagi ulushi (o'rtacha)	Dekabr 31, 2014	1.27 %	-0.12%	%, YaIM
Xizmatlar YaIMdagi ulushi (o'rtacha)	Dekabr 31, 2014	74.25 %	-0.17%	%, YaIM

8.1. Rivojlangan mamlakatlarning integratsion birlashmalari (NAFTA misolida)

Erkin savdoning Shimoliy Amerika hududi — NAFTA-ning tashkil etilishi va uning faoliyat ko'rsatishi jarayoni sezilarli rivojlanayotgan integratsiya jarayonlaridan biri bo'ldi. AQSh ning Kanada bilan mavjud iqtisodiy integratsiyasi va ularning G'arbiy Yevropadagi sheriklar bilan hamkorligi AQShni qoniqtirmay qo'ydi. Natijada 44 Shimoliy Amerikadagi integratsiya jarayonlari davlatlar tashqarisiga chiqdi. Shimoliy Amerika erkin savdo hududi to'g'risidagi shartnomani imzoladi va u 1994 yil 1 yanvardan boshlab kuchga kirdi. NAFTAga AQSh va Kanadadan tashqari Meksika ham kiradi. Shartnomaning asosiy qoidalari quydagilarni o'z ichiga oladi:

- AQSh, Kanada, Meksika o'zaro savdo qiladigan tovarlar-ga bojlarini bekor qilish;
- Shimoliy Amerika bozoriga o'z tovarlarini Meksika orqali AQShga qayta eksport qilish yo'li bilan Amerika bojlaridan halos bo'lishga urinuvchi Osiyo-Yevropa kompaniyalarining ekspansiyasidan himoya qilish;
- Meksikada bank va sug'urta ishida Amerika va Kanada kompaniyalarining raqobatiga va kapital qo'yishiga ta'qiqni bekor qilish;
- atrof-muhitni qo'riqlash bilan bog'liq muammolarni hal etish uchun uch tomonlama guruhlar tashkil etish.

8.2.1.- jadval

NAFTA integratsion tashkilotining makroiqtisodiy ko'rsatkichlari²²

Ko'rsatkich	AQSh		Kanada		Meksika	
	1994	201	1994	201	199	201
Aholi (mln. kishi)	263	327	29	36	92	129
Nominal YaIM	7309	193	548	162	508	114
YaIM RRR ga	7309	193	654	167	709	237
YaIM aholi jon boshiga	27777	59332	19914	44415	5499	8890
Tovar va xizmatlar eksporti	730	2344	181	504	71	436
Tovar va xizmatlar importi	804	2915	175	553	91	448
YaIMni eksportdagi ulushi, %da	10	12	33	31	14	38
YaIMni importdagi ulushi, %da	11	15	32	34	18	39

²² Congressional Research Service. - fas.org/sgp/crs/row/R44981.pdf

8.2.2.- jadval

AQShning tashqi savdo balansi (tovarlar, mlrd. AQSh dollarida)

Mamlakat	2001 y.	2010 y.	2015 y.	2017 y.
Jami	-411.8	-690.2	-811.6	-862.8
Kanada	-52.8	-31.2	-21.4	-24.7
Meksika	-30.0	-68.6	-63.4	-63.0
NAFTA	-82.8	-99.8	-84.8	-87.7
NAFTAning ulushi	20.1	14.5	10.5	10.2

8.3. Yevropa Ittifoqi integratsion jarayonlari

Integratsiya G'arbiy Yevropa mamlakatlari istisodiyotida o'zining eng to'liq rivojlanishiga erishdi. G'arbiy Yevropa integratsiyasi ob'ektiv iqtisodiy jarayonlardan tashqari V.Gyugo, I.Kant kabi ko'plab Yevropa siyosiy va jamoat arboblari, mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan yagona Yevropa g'oyalari bilan sug'orilgan edi. Yevropa Ittifoqi (EI)ning tashkil topishi va rivojlanishining zamonaviy tarixi 1951 yildan boshlanadi. Shu yil aprel oyida Yevropa ko'mir va po'lat birlashmasi to'g'risidagi shartnoma imzolandi. Unga oltita mamlakat — Fransiya, GFR, Italiya, Belgiya, Niderlandlar, Lyuksemburg kirdi. Bu G'arbiy Yevropa integratsiyasining o'ziga xos ibtidosi edi. G'arbiy Yevropa integratsiyasining real paydo bo'lishi va rivojlanishi 1957 yilga to'g'ri keladi. Shu yili yuqorida sanab o'tilgan mamlakatlar Yevropa iqtisodiy hamjamiyati (EIH) va Yevropa atom energiyasi hamjamiyati (Evratom) tashkil etish to'g'risidagi shartnomalarni imzoladilar. Hamjamiyatlar tarkibiga rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlar kirdi, bu ularning keyingi 15 yil mobaynida iqtisodiy o'sishining yuqori sur'atlarini belgilab berdi.

G'arbiy Yevropa integratsiyasining rivojlanishi 50-yillar oxiridan boshlab Hozirgi vaqttacha notekis va nisbatan ziddiyatli kechdi. Shu bilan birga Yevropa iqtisodiy hamjamiyatini tashkil etishda oldinga k'yilgan maqsad va vazifalar yetarlicha izchil va muvaffaqiyatli amalga oshirildi.

G'arbiy Yevropa iqtisodiy integratsiyasi rivojlanishi jarayonini shartli ravishda to'rtta bosqichga bo'lish mumkin.

Birinchi boshich (50-yillar oxiri — 70-yillar o'rtasi). Hamjamiyat xayotidagi "oltin asr" hisoblanadi. Ushbu bosqich bojxona ittifoqining muddatidan oldin tashkil etilishi yagona agrar bozorning nisbatan muvaffaqiyatli shakllantirilishi, YeIga uchta yangi mamlakat: Buyuk Britaniya, Daniya, Irlandiyaning kirishi bilan tavsiflanadi.

Ko'pincha "Umumiy bozor" deb yuritiladigan Yevropa iqtisodiy hamjamiyatini tashkil etishning aniq maqsadlari quyidagilardan iborat edi:

- ishtirokchi davlatlar o'rtasidagi savdoda barcha cheklashlarni asta- sekin

bartaraf etish;

- uchinchi mamlakatlar bilan savdoda umumiy bojxona tarifini belgilash;
- "insonlar, kapital, xizmatlar" erkin harakat qilishi uchun cheklashlarni tugatish;
- transport va qishloq xo'jaligi sohasida umumiy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish;
- valyuta ittifoqini tashkil etish;
- soliq tizimini birxillashtirish;
- qonunchilikni yaqinlashtirish;
- kelishilgan iqtisodiy siyosat prinsiplarini ishlab chiqish.

Qatnashchi mamlakatlar tovarlari, kapitallari, xizmatlari va ishchi kuchi umumiy bozori tashkil etilishi vazifasining hal etilishini YeIH o'zining birinchi maqsadi qilib qo'ydi. Buning uchun bojxona ittifoqi tashkil etildi. YeIHga aynan bojxona ittifoqi asos qilib olingan. Bojxona ittifoqi doirasida:

- qatnashchi mamlakatlarning o'zaro savdosidagi savdo cheklashlari bekor qilindi;
- uchinchi mamlakatlarga nisbatan yagona bojxona tarifi belgilandi;
- kapitallar, kreditlar harakati, pul o'tkazmalari, xizmatlar ko'rsatish erkinligiga ershildi;
- ish kuchining erkin migratsiyasi va yashash joyini erkin tanlash ta'minlandi.

Ushbu choralarning barchasi sanoat integratsiyasining jadallashuviga ko'maklashdi. Ayni bir vaqtning o'zida kompensatsiya yig'implari va kishloq xo'jaligi jamg'armasi orqali moliyalashtirish yordamida umumiy proteksionizm o'rnatish shaklida agrar integratsiyani amalga oshirishga urinib ko'rildi. YeIning agrar siyosati YeI azolari bo'lgan mamlakatlarning ko'plab qishloq xo'jaligi mahsulotlari uchun birdek minimal narxlar belgilanishini kafolatlovchi narxlarning yagona tizimiga asoslanadi.

Umumiy bozor shakllantirilishi YeIH milliy monopoliyalarining transmilliy monopoliyalarga aylanishi jarayonini tezlashtirdi, sherik mamlakatlar iqtisodiyotiga kirib borishga ko'maklashdi. YeIHning rivojlanishi hamdustlik qatnashchisi bo'lgan mamlakatlarning yakkalanib qolgan milliy xo'jaliklardan tashqi bozorga qaratilgan ochiq turdagi iqtisodiyotga jadal o'tishini anglatar edi.

Ikkinchi bosqich (70-yillar o'rtasi — 80-yillar o'rtasi) YeI tarixiga Yevropa valyuta hamkorligi dasturi qabul qilinishiga, tashqi siyosiy kelishuvlarga muvaffaq bo'linganligi sifatida kirdi. Birok, baribir paydo bo'lgan salbiy tendensiyalar ushbu davrda G'arbiy Yevropa iqtisodiy integratsiyasining jiddiy tangligiga olib keldi. Ushbu tanglik "Evroskleroz" degan nom oldi. 70-yillarda va 80-yillar boshida YeI mamlakatlari o'rtasidagi rivojlanish darajasidagi tafovut ko'paydi. 1981 yilda Gresiyaning YeI ga kirishi bilan ushbu tendensiya yanada aniqroq namoyon bo'ldi, chunki ushbu mamlakatning iqtisodiyoti hamjamiyatning boshqa qatnashchilariga taqqoslaganda ancha past darajada edi.

Uchinchi bosqich (80-yillar ikkinchi yarmi 90-yillar boshi) hamjamiyat tarkibining

yanada kengayish bosqichi bo'ldi. 1986 yilda Ispaniya va Portugaliyaning qo'shilishi ilgari mavjud bo'lgan mamlakatlararo nomutanosiblikning keskinlashuviga olib keldi. Shu bilan birga ayni ushbu davr G'arbiy Yevropa integratsiyasi rivojlanishidagi yangi kuchayish bilan xarakterlanadi. Bu eng avvalo, Yagona Yevropa Akti (YaEA) qabul qilinishi bilan bog'liqdir.

YaEA da hamjamiyat qatnashchilari bo'lgan mamlakatlarning umumiy maqsadi - Yevropa Ittifoqi tashkil etish tasdiqlandi. Yevropa Ittifoqi uzida hamjamiyat katnashchilarining siyosiy alyansini ifodalar va ularning iqtisodiy, valyuta-moliyaviy, insonparvarlik hamkorligining yuqori darajasinigina emas, balki tashqi siyosatni, shu jumladan, xavfsizlikni ta'minlashni kelishishni ham nazarda tutar edi. YaEA da yagona iqtisodiy makon barpo etish maqsadi unda qayd etilgan markaziy qoida edi. YeIh qatnashchilari bo'lgan har mamlakatlar yagona xo'jalik organizmini tashkil etishi kerak edi. YaEA qabul qilinishi bilan hamdustlik a'zolari bo'lgan mamlakatlarning mikro va makroiqtisodiyot, siyosat va huquq fan va ekologiya, mintaqaviy rivojlanish, ijtimoiy munosabatlar sohasidagi integratsiya jarayonlari kuchaydi. 90-yillar boshida YeI a'zosi bo'lgan mamlakatlar yagona bozor asoslarini barpo etishni amalda tugalladilar va valyuta-iqtisodiy va siyosiy ittifoklarni shakllantirishga juda yaqinlashib qoldilar.

To'rtinchi bosqich (XX asrning 90-yillari o'rtasi — XXI asr boshi) da Yagona Yevropa Aktiga muvofiq 1993 yil I yanvardan boshlab hamjamiyat chegaralari ichida ishlab chiqarish omillarining erkin harakat qilishi joriy etildi. Amalda hamjamiyat doirasida yagona iqtisodiy makon paydo bo'ldi, bu YeIning iqtisodiy integratsiyaning sifat jihatidan yangi bosqichiga kirganligini anglatar edi.

Maastrixt shartnomasi asosida (1992 yil fevral) 1994 yil 1 yanvardan boshlab YeIH qatnashchi mamlakatlari soni 15 ta bo'lgan Yevropa Ittifoqiga aylantirildi. YeI doirasida to'liq yagona ichki bozor tashkil etish amalga oshirildi. Bundan buyongi integratsiya hamkorligi maqsadlari e'lon qilindi. Ular yagona valyuta — yevro emissiyasi huquqi bilan yagona Yevropa banki, ichki chegaralarsiz yagona G'arbiy Yevropa makoni barpo etilishini o'z ichiga olar edi.

Maastrixt bitimlari (1991 yil, dekabr) G'arbiy Yevropa integratsiyasining rivojida sifat jihatidan yangi bir bosqich hisoblanadi, zero, unda mamlakatlarni mikro darajada bir-biriga yaqinlashtirish vazifasi qo'yilgan edi.

Maastrixt bitimlari Yevropa Ittifoqiga quyidagi vazifalarni yuklagan:

- Yagona valyuta yaratish va uni boshqarish;
- yagona iqtisodiy siyosatni, ayniqsa, uning byudjet ishlariga taalluqli kismini muvofiqlashtirish, nazorat qilish, (urinli topilganda) kuchaytirish;
- erkin raqobatga asoslangan yagona bozorni tashkil etish va himoyalash;
- boy va qashshoq mintaqalar o'rtasida tenglikka intilish hamda (imkon bo'lgan joylarda) mablag'larni qayta taqsimlash;
- qonunchilik va tartib-qoidani qo'llab-quvvatlash;
- ayrim fuqarolarning tub huquqlarini e'tirof etish va rivojlantirish;

- uchinchi mamlakatlarga nisbatan bamaslahat yuritiladigan savdo, keyinroq esa umumiy iqtisodiy siyosat to'g'risida, iqtisodiy siyosatni yagonalashtirish borasida ham kelishib olishlarini nazarda tutadi.

Hozirgi kunda 28 davlatdan iborat bo'lgan Yevropa Ittifoqi AQSh va Yaponiya bilan birgalikda dunyodagi asosiy ishlab chiqaruvchi hamda iste'molchilardan biri hisoblanadi. UN Comtrade ma'lumotlariga ko'ra yuqoridagi mamlakatlarning jahon eksportining 63,19 (Evropa ittifoqi 38,8) foizi va importning 57,25 (Evropa ittifoqi 41,5) foizi uning ulushiga to'g'ri keladi. Ayni vaktida YeI mamlakatlarining jahon savdosidagi ulushi keyingi yigirma yilda Ittifoq a'zolari soni ko'payganligiga qaramay, tushib ketdi.

Xarid qobiliyati pariteti bo'yicha hisoblab chikilgan aholi jon boshiga yillik yalpi ichki mahsulot miqdori YeI mamlakatlari uchun 34,4 ming yevroni tashkil etadi.

YeIning rivojlanib borishi Ittifokda qarama-qarshiliklar va qiyinchiliklar yo'q ekanligini anglatmaydi. Yuqorida YeIga yangi a'zolar qo'shilishi natijasida mamlakatlararo va mamlakat ichidagi nomutanosibliklar paydo bo'lganligi qayd etilgan edi. Yagona agrar siyosatni, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlariga yagona markazlashtirilgan narxlarning amalga oshirilishi jarayonida anchagina muammolar paydo bo'ldi va paydo bo'lmokda. Yevropa Ittifoqi mafkurachilarini Yevropa tovarlarining xalqaro bozorlaridagi raqobatbardoshligi tushib ketishi, jahon savdosida YeI ulushining qisqarishi, kompyuterlashtirish va boshqalarda AQShdan orqada qolish tashvishga solmoqda.

G'arbiy Yevropadagi iqtisodiy integratsiya faqat YeI hududi bilan cheklanib qolmaydi: 60-yillar boshidan boshlab Yevropa erkin savdo uyushmasi mavjuddir. Yevropa erkin savdo uyushmasi YeIdan farq qilgan holda, milliy manfaatlardan ustun turuvchi funksiyalarga va davlatlararo muvofiqlashtiruvchi institutlarga ega emas. Yevropa erkin savdo uyushmasi (EESU) iqtisodiy hamkorlikni asosiy maksad qilib qo'yadi. U birinchi navbatda savdoning erkinlashishiga va bojxona to'siqlari bartaraf etilishiga ko'maklashdi. YeESU a'zolari bo'lgan mamlakatlar (80-yillarda ular yettita, 90- yillar o'rtasida to'rtta — Norvegiya, Islandiya, Lixtenshteyn, Shveysariya edi) uchinchi mamlakatlar bilan u yoki bu savdo-iqtisodiy bitimlarga ixtiyoriy qo'shiladilar, YeESU qatnashchilaridan xar biri ushbu mamlakatlarga nisbatan istalgan bojxona tariflarini belgilashga xaqlidir. YeESU a'zolari bo'lgan mamlakatlar o'rtasidagi savdoda erkin bojsiz savdo aylanmasi rejimi faqat sanoat tovarlariga nisbatan amal qiladi, chunki YeESU konvensiyasining amal qilishi qishloq xo'jaligi mahsulotlariga joriy etilmaydi.

1972 yilda YeESUga kiruvchi har bir davlat YeIX/EI bitim imzoladi. Unga muvofiq sanoat tovarlariga boj va miqdoriy cheklashlar asta-sekin pasaytirildi. Ushbu mamlakatlar o'rtasidagi bojsiz savdo tovarning kelib chiqishiga bog'liq ravishda ishlab chiqilgan murakkab qoidalar tizimiga asoslanadi. Yagona bojxona tarifi mavjud emasligi tufayli YeESU ichida erkin bojsiz savdo faqat a'zo mamlakatlarda ishlab chiqarilgan tovarlar uchun mavjuddir.

1994 yilda YeESU va YeI yagona iqtisodiy makon (YaIM) tashkil etish tug'risidagi bitimni imzoladi. Unga G'arbiy Yevropa mamlakatlaridan faqat Shveysariya kirmadi. Bitimning asos bo'luvchi prinsipi kapitallar, tovarlar, xizmatlar va jismoniy shaxslarning erkin harakat qilishidir. Ta'kidlash zarurki, yagona iqtisodiy makon bojxona ittifoqi hisoblanmaydi. YeI va YeESU tuzilmasi doirasida unga kiruvchi davlatlar na yagona savdo siyosatiga va na uchinchi mamlakatlarga nisbatan umumiy bojxona tariflariga ega. YaIMga bitim qatnashchilari bo'lgan davlatlar vazirlaridan iborat Kengash qiladi.

YeESU unga kiruvchi davlatlar rivojlanganligining yuqori darajasi va o'zaro iqtisodiy aloqalarga qaramay, to'laqonli integratsiyaviy guruhga aylanmadi. Amalda u YeIX va YeIning yangi a'zolari uchun o'ziga xos "tayyorgarlik sinfi" bo'ldi.

Shunday kilib, integratsiya jarayoni eng boshidayoq. a'zo mamlakatlarning muvofiqlashgan siyosatiga ro'baru keldi. Evropa iqtisodiy hamjamiyati qabul qilgan maqsadlarni ro'yobga chiqarish jarayonida:

- 1) Sanoat integratsiyasining jadallashuvi ta'minlandi;
- 2) qishlok, xo'jalik jamg'armasi faoliyati orqali birgalikda xomiylik o'rnatish, to'lov yig'imlarini joriy etish shaklida agar integratsiyani jadallashtirishga harakat qilindi;
- 3) Yevropa valyuta tizimi yuzaga keldi.

Ana shu chora-tadbirlarning barchasi iqtisodiy integratsiyaning keng tomir yoyishiga, Yevropa iqtisodiy hamjamiyati ta'sir doirasining kengayishiga olib keldi.

8.3.1 - jadval

Yevropa Ittifoqining kengayishi²³

Ta'sischi mamlakat- lar 1957y.	Birinchi kengayish 1973 y.	Ikkinchi kenga- yish 1981 y.	Uchinchi kengayish 1986y.	To'rtinchi kengayish 1995 y.	Beshinchi kengayish 2004 y.	Oltinchi kengayish 2007 y.	Ettinchi kenga- yish 2013 y.
Belgiya Fransiya Germaniya Italiya Lyuksemburg Niderlandiya	Buyuk Britaniya Daniya Irlandiya	Gresiya	Ispaniya Portugaliya	Avstriya Finlyandiya Shvesiya	Vengriya Kipr Malta Latviya Litva Polsha Slovakiya Sloveniya Chexiya Estoniya	Bolgariya Ruminiya	Xorvatiya

²³ <https://hochusvalit.com/khochu-svalit/kakie-strany-vkhodyat-v-evrosoyuz>

8.4. Yaponiya iqtisodiyoti va uning jahon xo'jaligida tutgan o'rni

Yaponiya Sharqiy Osiyoning Tinch okeani orollarida (mamlakat 4 ta yirik va 4 mingdan ortiq kichik orollardan iborat) joylashgan yetakchi sanoati rivojlangan davlat. Yaponiyaning umumiy maydoni 377,94 ming kv.km bo'lib, aholisi 126,225 mln. (2018 y.) kishini tashkil etadi. Mamlakat territoriyasining 70 % dan ortig'i tog'liklardan iborat, tekislik qismi kam.

8.4.1.- jadval²⁴

Yaponiya, Sharqiy Osiyo, Shimoliy Tinch okeani va Koreya yarim orolining sharqiy qismidagi mamlakat			
Poytaxti YaIM	TOKIO \$5.167 trln.	Byudjeti	Daromadlar \$1.684 trln. Xarajatlar: \$1.909 trln.
Maydoni Oltin valyuta zaxira Tashqi	377,915 kv km 47 prefektura \$1.217 trln. \$3.24 trln.	Tabiiy resurslar Global innovatsion indeks HDI	Mineral resurslar va baliqchilik 14 (54.72) 17 (0.903)
Aholisi	126,451,398 kishi Tokio 38,001 Osaka 20.238 Nagoya	Sanoati	Zamonaviy avtomobilsozlik , elektronik jihozlar, mashina jihozlar, po'lat kemasozlik, kimyo, tekstil, oziq-ovqat mahsulotlari
Umumiy	1,836.4 km	Qishloq xo'jaligi	Meva, guruch, baliq, jun, sabzavot, sut mahsulotlari, qoramolchilik, qand lavlagi, gulchilik, kartoshka, choy, bug'doy
Ishsizlik Inflyatsiya Soliqlar	2.8% 0.7% 26.5%	YaIM tarkibi	Qishloq xo'jaligi: 1.1 % Sanoat:29.6% Xizmatlar :69.4%
GINI indeksi BERI indeksi Doing Business	37.9 27 (7.33) 34 (2018)	Yirik kompaniya- lari	Toyota Motors, Japan Post Holdings, Nippon Telegraph and Telephone, JX Holdings, Hitachi, Nissan Motors, Panasonic, Honda, Tokyo Electric Power, Mitsubishi Corporation, Seven & Holding
YaIM	3 (nominal) 4 (RRR)	Xalqaro iqtisodiy hamkorlik	APEC, WTO, OECD, G20, G8 , TPPASEAN , IMF, WBG, UNCTAD, UNIDO, UNWTO,
Davlat boshqaruvi	Konstitutsiyaviy monarxiya	Aholi jon boshiga YaIM darajasi	\$40,850

²⁴ Xorijiy mamlakatlar iqtisodiyoti: darslik 1-tom/ Ismailva N.S., Islamov B.A., Xasanov T.A., Danaboev I.T., Zikriyoev A.S. - Iqtisodiyot, 2019, 207 b.

Yaponiyaning tashqi savdo aloqalari. Yaponiya iqtisodiyoti uchun tashqi savdo muhim ahamiyatga ega. Import ko'pincha yoqilg'i, oziq-ovqat mahsulotlari, sanoat xom-ashyosi va sanoat jihozlaridan iborat. Eksport turlari o'zgaruvchan bo'lib, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning deyarli barchasi mijoz talabini hisobga oladi. Avtomobillar asosiy bozorlari sifatida AQSh, Kanada, Avstraliya, Germaniya va Buyuk Britaniya kabi yirik avtomobil ishlab chiqaruvchi mamlakatlar qatorida Yaponiya iqtisodiyoti uchun ham avtomobillar eksporti muhim rol o'ynaydi. Ofis texnikasi, ilmiy va optik uskunalari eksporti ham juda muhimdir (Konika, Xerox). Janubiy Koreya, Xitoy va Tayvan Yaponiyaning temir va po'latdan asosiy xaridorlari orasida, plastik materiallar hamda mineral o'g'itlar asosan, Janubiy Koreya va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlariga yetkaziladi.

To'qimachilik materiallari Xitoy, AQSh, Gonkong, va Saudiya Arabistoni mamlakatlariga yo'naltiriladi. Yaponiya umumiy eksportining atigi kichik bir qismi (taxminan 0,5%) oziq-ovqat mahsulotlaridan iborat. Yaponiyada o'sib borayotgani tashqi savdo saldosi bilan byudjet muammolari AQSh prezidenti Donald Trampning talabnomasiga asoslanib TPP mintaqaviy integratsion guruhdan mamlakati chiqib ketish tahdidi bilan aloqalar keskin tus olmoqda. Ishlab chiqarilgan mahsulotlar Yaponiyaning tovar eksportining ko'p qismini tashkil etadi va dunyo bo'yicha esa 15 foizini tashkil etmoqda.

Yaponiya eksporti yanvar oyida 12,3 foizga o'sib, 1,9 foizga ko'paygan holda, 2018 yil fevral oyida 6,463 milliard JPYni tashkil etib nisbatan 1,8 foiz oshdi. Transport vositalarining savdosi 11,4 foizga o'sdi, avtomobillar (17,9 foiz), mashinalar va elektr texnika vositalari esa 0,6 foiz va 3,1 foizga kamaydi. Asosiy savdo sheriklarining eksporti Yevropa Ittifoqiga (11,5%), AQSh (4,3%) va Janubiy Koreyaga (0,7%), Xitoyga (-9,7%) va Tayvan (6,3%) ga to'g'ri keldi. Yaponiyada eksport 1963 yildan 2018 yilgacha o'rtacha 3,291,57 mlrd. JPYni tashkil etgan. Bu esa, 2008 yil mart oyida 7,681,69 mlrd. JPYdan yuqori bo'lib, 1963 yil yanvar oyida rekord darajadagi ko'rsatkich 105,08 mlrd. JPYni tashkil etdi.

Yaponiya importi o'tgan yilga nisbatan 16,5 foizga o'sib, 2018-yil fevral oyida 6,460 mlrd. JPYga teng bo'ldi. Yanvar oyida 17,1 foizga ko'tarilib, 7,9 foizga o'sdi. Importning asosiy qismi: mineral yonilg'i (10,8 foiz); elektr mashinasozligi (12,3 foiz); boshqalar (22,3%), ulardan kiyim-kechak va aksessuarlar (38,4%) va ilmiy, optik asboblari (12,6%); mashinalar (21,2 foiz); kimyoviy moddalar (22,9 foiz); oziq-ovqat mahsulotlari (21,2 foiz); ishlab chiqarilgan mahsulotlar (22,3 foiz); xom ashyo (20,3 foiz)ni tashkil etdi. Shu bilan birga, transport vositalarining importi 4,2 foizga kamaydi. Asosiy savdo sheriklari orasida Xitoy (39,2%), Janubiy Koreya (17,9%), Tayvan (8,6%), Avstraliya (18,4%), AQSh (5,2%), Germaniya (10,3%) va Saudiya Arabistoni foizga).

8.4.2.- jadval

Yaponiya tashqi savdosi, tovarlar tarkibi va yo'nalishlari²⁵

Eksport		Import	
Eksport (USD)	\$683.3 mlrd (2017)	Import (USD)	\$625.9 mlrd (2017)
Tovarlar bo'yicha eksport tarkibi	Motorli transport vositalari, temir va po'lat mahsulotlari, yarim o'tkazgichlar, avtomobil qismlari energiya ishlab chiqarish uchun moslamal, plastik materiallar	Tovar bo'yicha import tarkibi	Neft, suyuq tabiiy gaz, kiyim kechak, yarim o'tkazgichlar, ko'mir, audio va vizual apparatlar
Asosiy hamkorlar	AQSh 20.2% Xitoy 17.6% Evropa ittifoqi 11.4% Janubiy Koreya 7.2% Tayvan 6.1% Boshqalar 37.4%	Asosiy hamkorlar	Xitoy 25.8% Evropa ittifoqi 12.4% AQSh 11.4% Avstraliya 5% Janubiy Koreya 4.1% Boshqalar 41.3%

Nazorat uchun savollar

1. Sanoati rivojlangan davlatlar guruhiga qaysi mamlakatlar kiritiladi?
2. Sanoati rivojlangan davlatlarning jahon iqtisodiyotidagi o'rnini qaysi ko'rsatkichlar bilan ko'rsatib berish mumkin?
3. Jahon iqtisodiy rivojlanishining uchta asosiy markazini ko'rsatib bering.
4. "Katta yettilik" yoki "katta sakkizlik"ka kiruvchi davlatlarni sanab bering.
5. Rivojlangan davlatlarning tashqi iqtisodiy ekspansiyasini amalga oshirishda TMK qanday o'rin tutadi?
6. Sanoati rivojlangan davlatlar ishtirokidagi qanday integratsion guruhlarni bilasiz?
7. Yaponiya iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni sanab o'ting?
8. Yaponiya iqtisodiyotining jahon bozoridagi raqobatbardoshligi nimalar hisobiga erishilgan?

²⁵ countrymeters.info/ru, ciaworldfactbook, focus-economics.com rasmiy ma'lumotlar asosida mualliflar ishlanmalari

9-BOB. RIVOJLANAYOTGAN MAMLAKATLAR - XALQARO IQTISODIY MUNOSABATLAR TIZIMIDA (OSIYO MINTAQASI MAMLAKATLARI)

9.1. Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari, unda Xitoy xalq respublikasining o'рни va roli

Jahonning rivojlanayotgan yetakchi mamlakatlaridan biri hisoblangan XXR bugungi kunda o'zining rivojlanish modeli bo'yicha garchi sotsialistik xususiyatli davlat tizimi mavjud bo'lishiga qaramay, bozor munosabatlari sari dadil qadamlarni tashlamoqda.

Ma'lumki, XXI asr boshlariga kelib, rivojlangan mamlakatlar qatoridan o'rin olgan va Osiyo mintaqasining yirik davlatlaridan biriga aylangan Xitoy Xalq Respublikasi hozirgi davrda jahondagi qudratli davlatlar hisoblangan AQSh, Yaponiya, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari va Rossiya bilan iqtisodiy, ijtimoiy va ilmiy texnikaviy rivojlanish sohalari bo'yicha raqobatlashish darajasiga chiqdi. Chunki, Xitoy bugungi kunda Xalqaro maydonda o'zining olib borayotgan siyosatida, xalqaro munosabatlarida, iqtisodiy rivojlanishda va ijtimoiy hayotida, o'ziga yetarli bo'lgan yuqori zamonaviy salohiyatga ega bo'lib, shu nuqtai nazaridan, uning dunyo hamjamiyatidagi o'рни va ro'li kundan - kunga ortib bormoqda.

Xitoy iqtisodiyoti fanning maqsadi - talabalarda bozor iqtisodiyoti sharoitida XXRning "Bir davlat - ikki tizim" tamoyillaridan foydalanish oqibatida mamlakatni yuqori darajadagi iqtisodiy o'sish sur'atlariga olib kelish yo'llari va usullarini iqtisodiy rivojlanish nuqtai nazaridan, tajriba sifatida o'rgatish natijasida, mos holda, mavjud yo'nalish profiliga mos bilim, ko'nikma va malaka shakllantirish hisoblanadi.

Fanning vazifalari - talabalarga Xitoyning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bosqichlarini, mamlakat iqtisodiyotida yuz berayotgan barcha makroiqtisodiy jarayonlarni, ya'ni iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar, ularning kelib chiqish omillari, sabab va oqibatlari hamda xususiyatlarini batafsil va chuqur o'rgatishdan iboratdir.

Ta'kidlash lozimki, oxirgi 37 yil oralig'ida, ya'ni, (1979-2017 yillar) mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar davomida, Xitoyni tashqi iqtisodiy faoliyati va tashqi dunyoga ochiqlik tizimlari shakllandi. XXRsi o'zining salkam 70 yillik tarixida, yarim feodal va yarim kolonial davlatdan, dunyoning kuchli industrial-agrardavlatiga aylandi. Ishlab chiqarishning muhim ko'rsatkichlari: ko'mir qazib chiqarish, po'lat quyish, sement ishlab chiqarish, mineral o'g'itlar, elektroenergiya, velosiped, muzlatkich va umuman, maishiy texnika vositalarini ishlab chiqarish bo'yicha, Xitoy dunyoda birinchi o'rinlarni egallab kelmoqda.

Xitoy sanoati yutuqlaridan quyidagilarni belgilash mumkin:

1. Kimyo sanoati rivojlanishi natijasida, kimyoviy o'g'itlar ishlab chiqarish

ortib bormoqda. Natijada, qishloq xo'jaligini kimyoviyashtirish yuqori sur'atlar bilan olib borilmoqda. Hosildorlik bo'yicha o'rtacha: guruch- 60-63 s/ga, jo'xori- 50-52 s/ga, bo'g'doy-37-41 s/ga larni tashkil etmoqda. Bu yo'nalishda Xitoy rivojlangan mamlakatlarning hosildorlik darajasiga yaqinlashmoqda. Hozirgi vaqtda, yalpi don ekinlarini yetishtirish yiliga deyarli, 500 mln. tonnani tashkil etmoqda. Bu esa, o'z navbatida, aholini oziq- ovqat bilan va ijtimoiy hamda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga kafolat bo'lib, uning iste'mol darajasini oshirmoqda.

2. Xalq turmush darajasini osishiga, aholi turmush sharoitini o'zgarishiga, mamlakat sanoati o'zining katta hissasini qo'shdi. Iste'mol bozori maishiy tovarlar bilan to'yintirilmoqda. Asta-sekin, mamlakatning to'liq elektrlashtirish muammosi ham hal etilmoqda. Sanoat iste'mol tovarlarini talab darajasida ko'plab ishlab chiqarilishi, ishchilarning oylik maoshlari va dehqonlarning daromadlari oshganligi natijasida, mamlakatda inflyatsiya darajasini oshishiga yo'l qo'yilmadi.

3. Xitoy sanoatini ulkan yutuqlaridan biri, uning sanoat tovarlarini industrial rivojlangan mamlakatlar bozorlariga kirib borishidir. Masalan, bugungi kunda, Xitoy sanoat da ishlab chiqarilgan tovarlari va qishloq xo'jalik mahsulotlari, nafaqat, dunyoning rivojlanayotgan mamlakatlarida, balki, Yaponiya, AQSh, Kanada, Yevropa ittifoqi mamlakatlari bozorlarida ham sotilmoqda. Xitoy eksportida sanoat tovarlari 87%ni, uning importida esa, 80%ni tashkil etmoqda. Eksportdan tushgan daromadga ko'plab eng zamonaviy texnika va texnologiyalar import qilinmoqda. Mamlakatda xalq xo'jaligini ilmiy-texnikaviy jihatdan takomillashtirish keng yo'lga qo'yilgan bo'lib, bunda xorijiy sarmoya va texnologiyalardan foydalanish ham samarali yo'lga qo'yilganligini ko'rishimiz mumkin. 1979 yildan to 2017 yilga qadar, XXRsida xorijiy moliyaviy mablag'larni, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investisiyalar tashkil etadi. Barcha xorijiy resurslar bevosita ishlab chiqarishga yoki infratuzilmani yaxshilashga sarflandi.

4. Strategik yo'nalishda asosiy fondlarni yangilanishi, zamonaviy texnologiyalarni o'zlashtirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. «Sanoat korxonalarini 3-umumiy ro'yxatga olish» tadbiri 1995 yil oxirida o'tkazilgan bo'lib, uning natijalariga ko'ra, 3200 asosiy uskuna turlaridan, uning 47,1%i import uskunalariga to'g'ri keldi. Xitoy korxonalaridagi uskunalarining xizmat qilish muddati quyidagicha taqsimlangan:

Xitoy hukumati va Xitoy Kommunistik partiyasi tomonidan belgilangan mamlakatning kelajak rivojlanish rejasi bo'yicha, Xitoy iqtisodiyotini 2021 yilgacha qisman va 2049 yilgacha to'liq yangilash (modernizatsiyalash) ko'zda tutildi. Yuqorida ta'kidlangan jarayonlarni mana shu Xitoy iqtisodiyoti fanida batavsil o'rganilish ko'zda tutilmoqda.

Shuningdek, Osiyo kontinentiga joylashgan Xitoy mamlakati uchun qo'shni hisoblangan, Janubiy Osiyo, Janubi-sharqiy va Shimoli-sharqiy Osiyo mintaqalarini iqtisodiy jihatdan rivojlanishlarini bugungi kun nuqtai nazaridan o'rganib chiqish, ular

orasidagi farqlanishlarga e'tiborni qaratish, ularning iqtisodiy salohiyatlarini, ularda yuz berayotgan turli xil iqtisodiy jarayonlarni tahlil etish, ayniqsa, Shimoli-sharqiy Osiyo mintaqasini chuqurroq o'rganib chiqishdan iborat.

9.2. Rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiyoti, Shimoli-sharqiy Osiyo, Janubi-sharqiy Osiyo va Janubiy Osiyo mintaqasi.

Janubiy Osiyo, Janubi-sharqiy va Shimoli-sharqiy Osiyo mintaqalarini iqtisodiy jihatdan rivojlanishlarini bugungi kun nuqtayi nazaridan o'rganib chiqish, ular orasidagi farqlanishlarga e'tiborni qaratish, ularning iqtisodiy salohiyatlarini, ularda yuz berayotgan turli xil iqtisodiy jarayonlarni tahlil etish, ayniqsa, Shimoli-sharqiy Osiyo mintaqasini chuqurroq o'rganib chiqishdan iborat bo'lib, mana shu maqsadga erishish uchun esa, quyidagi vazifalarni bajarish lozim:

- har bir mintaqaning o'ziga xos tomonlarini o'rganib, ular orasidagi farqlarni ajratib ko'rsata bilish;
- ular iqtisodiy salohiyatlarini, aholining yashash darajalarini oshirishdagi xatti-harakatlarini, iqtisodiy islihotlarni amalga oshirish jarayonlarini tahlil etish;
- Shimoli-sharqiy Osiyo mintaqasi mamlakatlari iqtisodiy rivojlanish xususiyatlarini o'rganib chiqish lozim.

Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi ular orasidagi muhim differentsiatsiyani mavjudligi bilan belgilanadi. Xalqaro amaliyotda yalpi milliy mahsuloti yoki aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsuloti ko'rsatkichlariga asoslangan dunyo mamlakatlari tipologiyasidan keng foydalaniladi. Jahon banki yondashuviga muvofiq rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish darajasi bo'yicha quyidagi uch guruhga bo'linadi²⁶:

- Yuqori daromadli mamlakatlar. Bu mamlakatlarda aholi jon boshiga tri keluvchi yalpi milliy daromadi 12616 dollardan oshadi, ularga Saudiya Arabistoni (18030 doll.), BAA (35040 doll.), Quvayt (44730 doll.), Qatar (78720 doll.) kabi mamlakatlar kiradi.
  - O'rta daromadli mamlakatlar. Bu guruhga aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi yalpi milliy daromadi 103612615 dollarga teng bo'lgan mamlakatlar kiradi.
  - Past daromadli mamlakatlar. Bu guruhga aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi yalpi milliy daromadi 1035 dollargacha bo'lgan mamlakatlar kiradi. Past daromadli mamlakatlar guruhiga Afrikaning Sahroyi Kabir janubidagi mamlakatlarning deyarli barchasi, Osiyodan — Afoniston (570 doll.), Nepal (700 doll.), Bangladesh (840 doll.), Tojikiston (850 doll.), Qirg'iziston (990 doll.) Lotin Amerikasidan — Gayyana (460 doll.) kabi mamlakatlar kiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, rivojlanayotgan mamlakatlar guruhi iqtisodiy rivojlanish darajasi byicha bir-biridan farqlanuvchi uch turdagi mamlakatlar guruhidan iborat:

²⁶ World development report 2014. Risk and Opportunity Managing Risk for Development. The World Bank. Washington. 2014. R 296, 297, 298

- yangi industrial mamlakatlar;
- tish iqtisodiyoti mamlakatlari;
- qoloq mamlakatlar.

Ushbu guruhlar o'rtasida aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi yalpi milliy mahsulot miqdoridagi farq rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi keskin farqdan yuqori hisoblanadi. Misol uchun, Lotin Amerikasi mamlakatlarida ushbu farq 27,4 martaga teng. Shu sababli rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti bir-biridan ijtimoiy-iqtisodiy tarkibi va iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra farqlanadi.

Xalqaro valyuta fondi (XVF) o'z navbatida, mamlakatlarni quyidagicha ajratadi:

- Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakat (27 mamlakat va 2 ta hudud: Tayvan, Gonkong). Mana shu mamlakatlar hissasiga jahon Yalpi ichki mahsulotining 52%i, jahon tovarlar va xizmatlar eksportining 69%i va jahon aholisining faqat 15% i to'g'ri keladi;

- Bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan rivojlanayotgan mamlakatlar (o'tish davri iqtisodiyotli) (145 ta mamlakat) jahon Yalpi ichki mahsulotining 47,7%i, jahon tovarlar va xizmatlar eksportining 30,8%i va jahon aholisining deyarli 85%i ularga to'g'ri keladi. Bu esa, o'z navbatida ularni 3 guruh mamlakatlariga taqsimlashga olib keldadi: rivojlangan, rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyotli mamlakatlarga: ular orasidan rivojlanayotgan guruh mamlakatlarini bir nechtaga ajratish mumkin: kamroq rivojlangan mamlakatlar (dunyoning eng kambag'al mamlakatlari, ularning rivojlanishi noqulay sharoitlar natijasida murakkablashgan, masalan: orolda yoki kontinent ichkarisida joylashganligi); yangi industrial mamlakatlar; neftni eksport qiluvchi mamlakatlar va boshqalar. Ularning barchasi noabarqaror tarkibga ega.

Mana shunday hududiy taqsimlanish tamoili quyidagi mezonlarni qo'llagan holda, dunyo mamlakatlarini alohida mintaqalarga, submintaqalarga birlashishiga yordamlashadi:

- Fizik-geografik. Bu mezonga mos holda quyidagi mintaqalarni ajratish mumkin: Osiyo (Janubiy, Sharqiy, Shimoli-sharqiy, G'arbiy, Janubi-sharqiy, Markaziy);

- Ijtimoiy-madaniy (ASEAN, O'rta Osiyo).

Ta'kidlash joizki, biz o'rganishimiz lozim bo'lgan mintaqalarda uchta guruhga mansub bo'lgan mamlakatlar joylashgan va ularning har birining o'z iqtisodiy rivojlanish yo'li (modeli), xususiyatlari hamda bir-biriga o'xshash tomonlari mavjuddir.

Mazkur mintaqa mamlakatlarining ko'pchiligi rivojlanishning eksportga yo'naltirilgan modelidan foydalanadilar, u esa iqtisodiyotning asta-sekin erkinlashtirilishini va davlat vazifalarining cheklanishini ko'zda tutadi. Ushbu strategiyaga birinchilardan bo'lib Yaponiya, Tayvan, Janubiy Koreya va Gonkong o'tdilar. Mamlakat g'aznasiga valyuta tushumlarining kelib tushishini ko'paytirmoqchi sari, undagi infratuzilma ob'ektlari rivojlanishi, aholining yashash sharoitlari va ta'lim

darajalari oshishi natijasida, mamlakatda kapital hamda texnika sig'imi katta bo'lgan tarmoqlar rivojlanishiga o'tildi.

Mazkur mintaqada iqtisodiy salohiyat nuqtai nazaridan katta quvvatga ega va rivojlanayotgan mamlakat deb XXR ni atab o'tish lozim. U bugun o'zining YaIM ni absolyut hajmi bo'yicha dunyoda 2-o'rinni (2016 yilda - 11.3 trln. AQSh doll.) va aholisining soni bo'yicha dunyoda 1-o'rinni egallamoqda (2016 yil ma'lumotiga ko'ra 1 mlrd.382 mln. kishi)²⁷.

Yaponiya jahon xo'jaligida alohida mavqega ega mamlakat bo'lib, Meydzi (1868) inqilobidan keyingi yuz yil ichida feodal davlatdan rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatiga aylandi. Bu davrda Yaponiya iqtisodiyotini tiklabgina qolmasdan, sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar qatoridan o'rin oldi.

Yaponiyaning iqtisodiy rivojlanish modeliga xos quyidagi belgilarni ajratish mumkin: davlatning tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish, savdo va investitsiyalar sohasidagi ulushining pastligi; davlatning tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish, iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishdagi faol ishtiroki; mehnat bozorida firmalar darajasida bir marotabalik mehnat shartnomalarining maqomlanilishi. Mehnat munosabatlari «firma paternalizmi»ni (bir umr yollanib ishlash tizimi, firma-bizning uyimiz) ifoda etadi; firmalar va davlatning ishchi kuchi malakasini oshirish, ishchilarni ishlab chiqarishni boshqarishga jalb etishga alohida e'tibor qaratishi; moliya-sanoat guruhlarining keyresularga asoslanishi. Ular kompaniyani tashkil etishning tarmoqli tizimiga egaligi, firmalar o'rtasidagi aloqalarni amalga oshirish, mijozlar va yetkazib beruvchilarning o'zaro ishonch munosabatlariga asoslanishi, mijozlar ehtiyojiga tezda moslashishi, sanoat birlashmalarining vertikal integratsiyalashish prinsipi bo'yicha tuzilganligi, kompaniya asosini bank tashkil etishi kabi xususiyatlarga ega. Yaponiya sanoat majmuasi «Misu-bisi», «Misui», «Sumitomo», «Daichi Kangin», «Fue», «Sanva» kabi moliya- sanoat guruhlaridan tashkil topgan va ularning hissasiga mamlakat yalpi ichki mahsulotining 14-15 % to'ri keladi²⁸.

Yaponiya dunyoning yetakchi iqtisodiy markazlaridan biri hisoblanadi. 2013 yilda Yaponiyaning nominal YaIM ning hajmi 4,9 trln. dollarga (aholi jon boshiga 38491 dollar) teng bo'lib, ushbu ko'rsatkich bo'yicha AQSh va Xitoydan keyin uchinchi o'rinni egallaydi. Shunga qaramay, keyingi yillarda Xitoy, Hindiston, Braziliya kabi yirik rivojlanayotgan mamlakatlarning barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlariga erishishlari tufayli Yaponiyaning global iqtisodiy tizimdagi o'rni biroz sustlashdi. Misol uchun, Yaponiyaning dunyo YaIM dagi hissasi 1990 yilda 14,3 %ni tashkil etgan bo'lsa, 2013 yilga kelib ushbu ko'rsatkich 5,4 %ga teng bo'ldi. YaIM ning aholi jon boshiga to'ri keladigan hajmi bo'yicha Yaponiya 2000 yilda dunyoda 3-o'rinni egallagan bo'lsa, 2013 yilda 23-o'rinni, Menejmentni rivojlantirish xalqaro

---

²⁷ Источник: Статистический справочник ГТУ КНР «Хайгуань тунцзи» № 12, 2015, 2016 гг.)

institutining xalqaro raqobatbardoshlik reytingida mamlakat 1990 yilda 1-o'rinni egallagani holda 2010 yilda 6-o'ringa tushib qoldi²⁹.

Yaponiya iqtisodiyotining tarmoq tarkibi ham rivojlangan mamlakatlar kabi postindustrial ko'rinishga ega. 2010 yilda mamlakat yalpi ichki mahsulotining 71 %i xizmatlar, 29%i sanoat, 1 %i qishloq xo'jaligi sohasiga to'ri keldi. 1980-2010 yillarda yalpi ichki mahsulotning tarmoq tarkibida qishloq xo'jaligining ulushi 4%dan 1 %gacha, sanoatning ulushi 42 %dan 28 %gacha qisqargani holda, xizmatlar sohasining ulushi 24%dan 71 %gacha ortdi³⁰.

Mutaxassislarning fikricha, 2011 yil 11 martda yuz bergan tabiiy ofat keltirgan jiddiy zararga qaramasdan Yaponiya iqtisodiyotining qayta tiklanishini ta'minlab beruvchi asosiy shart-sharoitlar o'zgarmagan. Birinchidan, Yaponiya eksporti va to'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarining aksariyat qismi Xitoy, Yevropa Ittifoqi va AQSh hissasiga to'g'ri keladi. Jumladan, Yaponiya iqtisodiyotiga jalb etilayotgan to'ridan to'ri xorijiy investitsiyalarining 33,6 %i Shimoliy Amerika, 26,6%i Yevropa Ittifoqi, 20 %i Sharqiy Osiyo hissasiga to'ri keladi. Ikkinchidan, tabiiy ofatning iqtisodiy samarasi ijobiy tomonga o'zgarishi mumkin. Chunki, tabiiy ofat keltirgan zararni bartaraf etish uchun qo'shimcha investitsiyalarning jalb etilishi, asosiy fondlarning yangilanishi uzoq muddatli istiqbolda mamlakatni iqtisodiy jonlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Yangi industrial mamlakatlarning sanoatlashish darajasi ko'rinish jarayonini quyidagi ikki bosqichlarga ajratish mumkin:

Birinchi bosqich - iqtisodiy o'sishda yetakchi tarmoq sifatida qayta ishlash sanoatini rivojlantirish bosqichi. Bu - tarmoqda ishlab chiqarish hajmi 1960-1995-yillar mobaynida 6 baravarga oshgan. Mazkur tarmoqning rivojlanish jarayoni texnologik jihatdan oddiy va ko'p kapital talab qilmaydigan matolar, kiyim-kechak, poyabzal, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishdan boshlangan.

Ikkinchi bosqich — sanoat ishlab chiqarishining rivojlanish bosqichi. Bu bosqichda rivojlanish ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan mahsulotlarga bolgan talabning ortishi bilan bog'liq bo'lgani sababli, kapital ham tegishli tarmoqlarga oqib o'tgan. Natijada, qayta ishlash sanoati mahsulotlarining umumiy hajmida ishlab chiqarish vositalari ulushining ortishi kuzatildi.

Jahon amaliyoti ko'rsatishicha, Osiyo mamlakatlarida kemasozlik, avtomobilsozlik, keyingi bosqichlarda audio va videotexnikalar ishlab chiqarish, kompyuter va axborotlar industriyasi tarmoqlari iqtisodiyotni modernizatsiyalashning harakatlantiruvchi tarmoqlari sifatida rivojlantirilgan. Ushbu tarmoqlarning rivojlanishi G'arbda erishilgan ig'or, yuqori texnologiyalarni o'zlashtirishni talab etadi. Masalan, Yaponiyada 1960-1970 yillarda texnologiyalar importi ularning eksportidan sakkiz baravar ko'p bo'lgan. Bu tarmoqlar qisqa muddatda ommaviy

tovarlar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish imkonini bergan. Jumladan, Koreyateng (jahon tannarxining 54 %) savdo kemalarini ishlab chiqargan. 1990 yillarning oxirida jahonda mobil telefonlar ishlab chiqarishning 34 % Malayziya hissasiga to'g'ri kelgan. 2000 yilda jahon kompyuterlar ishlab chiqarish hajmining 39%, televizorlarning 42%, orgtexnika va ofis uskunalarning 50%dan ortig'i Xitoyda ishlab chiqarilgan.

U tarmoqlar «miqyos ta'siri» natijasidagi afzalliklar tufayli ichki bozorga yo'naltirilmagan. Masalan, Koreya Respublikasida 1967 yili mamlakatda 165000 ta avtomobil mavjud bo'lgani holda, 300000 ta avtomobil ishlab chiqarishga mo'ljallangan zavod qurilgan. Iqtisodiy o'sishning yetakchi ishlab chiqarish tarmoqlarida xomashyo va energiya sarfi tayyor mahsulot qiymatining 10-12 %dan (elektronika) 22-25 %gachasini (kemasozlik) tashkil etgan³¹. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash tufayli yaratilgan yangi tarmoqlarda modernizatsiya jarayonini davom ettirishdan manfaatdor ommaviy ishchi sinfi paydo bo'ldi. Masalan, 1990-yillarning oxirida Malayziyada ishchilarning 14 % elektronika sanoatida, Koreyada ishchilarning 11% kemasozlik va avtomobilsozlik sanoatida, Xitoyda ishchilarning 10% orgtexnika ishlab chiqarishda band bo'lgan. Oxirgi 25-30-yil ichida Osiyo mamlakatlari iqtisodiyotini «modernizatsiyalash lokomotivlari» jahon iqtisodiyotida real voqelikka aylandi.

Osiyoning yangi industrial mamlakatlarida eksportga yo'naltirilgan rivojlanish modeli iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirish nuqtai nazaridan, samaraliroq bo'lib chiqdi.

Janubiy Osiyo mintaqasi tarkibiga quyidagi mamlakatlar kiradi: Hindiston, Pokiston, Nepal, Shri-Lanka, Butan, Maldiv, Bangladesh. Mintaqa mamlakatlarini tashqi qarzi ular YaIM ning 47% ni tashkil etadi. Undan tashqari mintaqa mamlakatlarini jiddiy muammosi - bu ularning byudjetlaridagi tanqislikning yuqori darajadagidir. Bu mintaqada Osiyodagi qashshoqlik darajasi past bo'lgan aholining yarmidan ortiqrog'i istiqomat qiladi.

9.3. “Yangi industrial mamlakatlar”ning umumiy tavsifi va jahon xo'jaligida tutgan o'rni (Shimoli-sharqiy Osiyo mamlakatlari)

XX asrning 60-80 yillarida rivojlanayotgan mamlakatlar tarkibidan yangi industrial mamlakatlar guruhi ajralib chiqdi. Yangi industrial mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha rivojlanayotgan mamlakatlardan ajralib turadi va “yangi industrial rivojlanish modeli”ning paydo bo'lishiga olib keladi. Ushbu guruh mamlakatlarining rivojlanish xususiyatlarini Janubi-sharqiy Osiy va Lotin Amerikasi yangi industrial mamlakatlarimisolidida ko'rish mumkin.

---

³¹ Вахабов А. В. Хажибакиев Ш. Х., Муминов Н. Г. Хорижий инвестициялар. ўқув кўлланма. — Т.: «Молия», 2010.В.245

Yangi industrial mamlakatlar - sanoatlashtirish, ilmiy ishlab chiqarishning alohida turlarini yaratishda yutuqlarga erishgan, xalqaro mehnat taqsimoti va xalqaro savdoda faol qatnashuvchi, sanoat tarmoqlari va hizmatlar sohasi eksportga yo'naltirilgan rivojlanayotgan mamlakatlar guruhidir. Yangi industrial mamlakatlarning yuqori iqtisodiy o'sish sur'ati bilan aholi turmush darajasining o'sishi sur'atlari o'rtasida mutanosiblik kuzatilib kelgan. Yangi industrial mamlakatlar iqtisodiyoti o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi mamlakatlar guruhiga kiritish mumkin.

Mintaqa iqtisodiyotning zamonaviy va an'anaviy sektorlari yonma-yon shakllanib kelmoqda. Ulardagi iqtisodiy rivojlanish darajasining ortishi bilan birlamchi sektorning (qazib olish va qishloq xo'jaligi) ulushi ikkinchi sektor hisobiga, ya'ni qayta ishlash natijasida, ko'payib boradi. Natijada qator rivojlanayotgan mamlakatlarda kapitalistik xo'jalik ukladlari bilan bir qatorda qarindosh, urug'-aymoqchilik va patriarxal ishlab chiqarish munosabatlari shakllanadi. Bu esa, iqtisodiyotda yirik va bir-biridan farq qiluvchi, har biri yana mayda sektorlardan iborat tarkibning mavjudligi ko'pukladlilikni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi

XX asr mobaynida rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida davlatning roli salmoqli bo'ldi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, past daromadli mamlakatlarda davlat xarajatlarining ulushi 1990 yilda YaIM ga nisbatan 17,1 %ni, 2001 yilda esa 20,1 %ni tashkil etdi. Bu mamlakatlarda iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlari davlat ixtiyorida bo'lishining sababi- davlat ularni o'zi tashkil etganligi bilan bog'liqdir. Rivojlanayotgan mamlakatlarda davlat xarajatlari miqdorining rivojlangan mamlakatlarga nisbatan pastligi, ijtimoiy sohaga sarflanayotgan xarajatlar o'rtasidagi farq bilan belgilanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda davlat xarajatlarining aksariyat qismi investitsiyalarni moliyalashtirishga yo'naltiriladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida davlat sektori ulushining yuqoriligi quvib yetadigan iqtisodiy rivojlanish modeli bilan bevosita bog'liq bo'lib, iqtisodiyotni sanoatlashtirish davlatning faol ishtirokisiz amalga oshirilishi mumkin. Bundan tashqari, xo'jalik sub'ektlarining iqtisodiy faoliyati huquqiy-institutsional asos-arini yaratishda davlatning faol aralashuvi talab etildi. Shu bilan birga, rivojlanayotgan mamlakatlarda davlatning iqtisodiy «o'yin qoidalari»ga rioya qilishdagi roli rivojlangan mamlakatlarga nisbatan samarasiz hisoblanadi.

Rivojlangan mamlakatlarga nisbatan iqtisodiy rivojlanish darajasi bo'yicha katta farqning mavjudligi rivojlanayotgan mamlakatlarni quvib yetadigan rivojlanish yo'liga undaydi. Quvib yetadigan iqtisodiy rivojlanish sharoitida iqtisodiyotni modernizatsiyalash ichki va tashqi omillar ta'sirida amalga oshiriladi. Ushbu mamlakatlarga rivojlangan mamlakatlardan katta miqdorda kapital, texnologiyalar va tadbirkorlik tajribasining kirib kelishi natijasida iqtisodiy rivojlanishda bog'liqlik yuzaga keladi. Milliy iqtisodiyotni rivojlantirish bir nechta yoki bitta xorijiy mamlakatdagi iqtisodiy holatga bog'liq bo'lib qoladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlardagi jamiyatning ijtimoiy tuzilishi rivojlangan mamlakatlardan keskin farq qiladi. Aksariyat rivojlanayotgan mamlakatlar jiddiy ijtimoiy muammolarga duch kelmoqda. Bu mamlakatlarda demografik portlash muammosi bilan birgalikda, aholi daromadlari borasida kuchli ijtimoiy tabaqalashuv, rivojlanmagan ijtimoiy infratuzilma, ishsizlikning yuqori darajasi va yashirin iqtisodiyotning salmoqli ulushi mavjud.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning aksariyatida ijtimoiy infratuzilma - ta'lim, sog'liqni saqlash, uy-joy kommunal xo'jaligi rivojlanmagan.

Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti ijtimoiy va texnologik jihatdan turli tarkibga ega. Shu bilan bog'liq holda, rivojlanayotgan mamlakatlar xalqaro mehnat taqsimotida turli darajadagi faollik bilan qatnashadi:

- iqtisodiyotning xorijliklar qo'lidagi sohalari jahon bozorlariga chuqur kirib borgan;
- yirik va o'rta milliy kompaniyalar iqtisodiy rivojlanish darajasi ortgan sari jahon mahsulotlar bozoriga mahsulot olib chiqishni kengaytirishadi;
- ijtimoiy-iqtisodiy tarkibining turlichaligi rivojlanayotgan mamlakatlar tashqi iqtisodiy aloqalari miqyosining rivojlangan mamlakatlarga nisbatan, kam bo'lishiga olib keladi.

Rivojlanayotgan va rivojlangan mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish darajasi o'rtasidagi farqni bartaraf etishning strategik vositasi - bu sanoatlashtirish siyosatidir. Ushbu siyosatning asosini qayta ishlash sanoati tashkil qiladi. Dunyo amaliyotida sanoatlashtirishning quyidagi nazariyalari mavjud:

- endogen rivojlanish;
- «yangi iqtisodiy tartib»;
- «o'z kuchiga tayanish».

Rivojlanayotgan mamlakatlar amaliyotida quyidagi sanoatlashtirish dasturlari qo'llanilmoqda:

1. Sanoatning asosi (bazis) tarmoqlarini rivojlantirish negizida iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish;
2. Importning o'rnini qoplash siyosati — og'ir sanoat tarmoqlarini rivojlantirish va xorijiy kapitalni cheklash orqali milliy iqtisodiyotni rivojlantirish (Lotin Amerikasi mamlakatlari).
3. Eksportga yo'naltirilgan siyosat - ayrim tovarlarni tashqi bozorga chiqarish uchun ushbu tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashish (Janubi- sharqiy Osiyo mamlakatlari).

Rivojlanayotgan mamlakatlarda sanoatlashish davrini to'rt bosqichga bo'lish mumkin. Bu bosqichlar Janubi-sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasi yangi industrial mamlakatlari iqtisodiy rivojlanish darajasi o'rtasidagi farqni ko'rsatib beradi:

- import o'rnini qoplovchi tarmoqlarni rivojlantirish;
- eksport salohiyatini va bazaviy tarmoqlarni shakllantirish;

- fan sig'inkorligi yuqori tarmoqlarni rivojlantirish;

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Shimoli-sharqiy Osiyo mintaqasida Yaponiyadan tashqari, asosan, rivojlanayotgan mamlakatlar mavjud bo'lib, ularga quyidagilar kiradi: Mongoliya, XXR, Koreya xalq demokratik respublikasi, Koreya Respublikasi, Gonkong, Tayvan, Makao. Mana shu mamlakatlar iqtisodiy siyosatiga kelsak, ko'pgina mintaqa mamlakatlari iqtisodiyotlarini rivojlantirishda eksportga yo'naltirilgan modelni tanlagan bo'lib, mazkur model esa, iqtisodiyotni sekin-astalik bilan erkinlashtirishni va unda davlatning rolini chegaralashni ko'zlaydi.

Avval boshda, mazkur strategiyaga Yaponiya, Tayvan, Janubiy Koreya, Gonkonglar otishdi. Bunda iqtisodiyotni yanada rivojlanishi uchun mamlakatda xususiy sektorni rivojlantirish, an'anaviy mehnattalab tovarlarni (tekstil, kiyim-kechak, oyoq-kiyim, o'yinchoqlar) ishlab chiqarish va eksport qilishda ularni qo'llab-quvvatlashga urg'u berildi. Mintaqa mamlakatlari iqtisodiyotiga kelib tushayotgan valyuta tushumining ko'payib borishi bilan, ulardagi infratuzilma ob'ektlarning rivojlanishi, aholining yashash va ta'lim darajasining o'sishi natijasida sapital va texnika sig'imi katta bo'lgan rivojlanishga o'tish ro'y berdi. (telekommunikatsiya, avtomobilsozlik, robot texnikasi, kemasozlik, kompyuterlashtirish). An'anaviy mehnattalab tarmoqlar va yig'ish ishlari Xitoyga ko'chirildi, uning natijasida boshqa mamlakatlar ham 1980-90 yy.ga kelib, qo'shni Xitoydagi "Ochiq eshiklar" siyosati va iqtisodiy islohotlardan ruhlanib, Mongoliyada bozor iqtisodiyotini tashkil toptirishga yo'naltirilgan o'zgarishlar yuz bera boshladi. Mintaqa mamlakatlaridan faqat, Shimoliy Koreyaning iqtisodiyoti hanuzgacha markazlashgan holda amalga oshirilmoqda.

Mintaqaning YaIM (PPSda)- 28,154 trln. doll. tashkil etib, uning aholi jon boshiga to'g'ri kelishi - o'rtacha 9800 doll.dan iborat. Mintaqa mamlakatlaridan eng yuqori aholi jon boshiga ko'rsatkichi Yaponiyada bo'lib, u — 25 600 doll.ni tashkil etadi; eng past ko'rsatkich Koreya xalq demokratik respublikasida - 1000 doll. Mintaqa YaIM ning o'rtacha yillik o'sish sur'ati 4%ni tashkil etib, ular orasida eng yuqori ko'rsatkich Xitoyda (o'rtacha (6,5- 7,5%), Janubiy Koreyada (5,5-6%) va Tayvandadir (4,5%) .

Mintaqa mamlakatlari iqtisodiyotining tarmoqlari tarkibi undagi mamlakatlar rivojlanish darajasiga bog'liq holda bir-biridan ajralib turadi. Masalan, qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi va baliqchilik sohalarining ulushi Mongoliya iqtisodiyotida eng ko'p (3%)ni, eng kam ulushni Gonkong (0,1%) tashkil etadi.

Sanoat sohasining rivojlanishi bo'yicha ilg'or pozitsiyalarni Shimoliy va Janubiy Koreyalar (YaIM dagi ulushi 45%), Yaponiya (35%) va Xitoy (46%) egallab kelmoqda. Xizmat ko'rsatish sohasi esa, eng katta ulushga Gonkong (85,6%), eng kichik ulushga Shimoliy Koreya egadir.

Texnik jihatdan yirik va ilg'or Yaponiya sanoati hisoblanadi. U avtomobillardan tortib, boshqa transport vositalarini, xususan: kemalar, stanoklar, elektron uskunalari,

metallar ishlab chiqarmoqda.

Moliya sektorini yuqori darajada rivojlangani bilan Yaponiya, Gonkong, turizm sohasini eng yuqori rivojlanishi bilan Makao boshqa mintaqa davlatlaridan ajralib turadi.

Hammaga ma'lumki, hozirgi kunda Yaponiya mamlakati o'zining iqtisodiy salohiyati bo'yicha jahonda yetakchi o'rinlarni egallab kelayotgan davlatdir. Shuni e'tirof etish lozimki, Yaponiya aholisi jahon aholisining 2,3% ni tashkil qilgan holda Jahon Yalpi Mahsuloti (JYaM) ning 16% ni ishlab chiqaradi. Yaponiyaning bunday yaxshi natijalarga erishishining asosiy sababi, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, mamlakatdagi iqtisodiy islohotlarning samarali olib borilganligidir. Xaqiqatdan ham, 1940 yilda Yaponiya hissasiga Jahon Yalpi Mahsulotining 3% to'g'ri kelgan xolos. XX asrning ikkinchi yarmidan to hozirgacha Yaponiyada iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlari yiliga o'rtacha 7,7% ga to'g'ri kelgan. Yaponiyaning bunday qisqa vaqt ichida yuqori ko'rsatkichlarga erishishiga sabab, davlatning muvaffaqiyatli iqtisodiy siyosat olib borganligidandir. Chunki, Yaponiya XX asrning ikkinchi yarmidan (1955 y) to hozirgacha (12 ta mamlakatni iqtisodiy rivojlantirish rejalarini tuzib), ularni kuni kecha mamlakatda sodir bo'lgan tabiiy ofat - sunami va yer qimirlashlar yuz bergan davrgacha muvaffaqiyatli amalga oshirgan.

Davlat dasturlarining asosiy maqsadi mamlakat eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan bo'lib, unda davlat islohotlarning dastlabki paytlarida asosiy e'tiborni agrar sohani isloh qilishga qaratdi. Ekin maydonlarining barchasi aholiga sotilib, qishloq xo'jaligidagi ortiqcha ishchi kuchi sanoat sohasiga jalb qilindi. Olib borilgai islohotlar natijasida, kuchli agrar sektor paydo bo'ldi va mamlakatning qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabi to'la qondirila boshlandi.

1960-1970 yillardagi dasturlarda sanoatdagi ustuvor sohalar ajratib olindi va ushbu sohalarni rivojlantirishga alohida e'tibor bilan qaraldi. Bu sohalarga: qora metallurgiya, elektr energetikasi, temir yo'l va dengiz transporti sohalari kiritildi. Davlat bu sohalarni har xil imtiyozli kreditlar, subsidiyalar berish, har xil soliqlardan ozod qilish, tashqi savdo bo'yicha har xil kvotalar va tariflar qo'yish yo'llari orqali himoya qilib, bu sohalar rivojlanishini tezlashtirdi. Qisqa muddatda bu sohalarda raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarilib, davlat ko'magi asosida jahon bozorlariga intensiv kirib kela boshladi. Davlatning sa'y-harakatlari natijasida, 1953-1970 yillar mobaynida Yaponiyaning qayta ishlash sanoati 10,5 marta, mashinasozlik sanoati 25 marta, kimyo sanoati 12 marta, metallurgiya sanoati 10 marta o'sdi.

Islohotlarning natijasi o'laroq, mamlakat aholisining turmush darajasi yaxshilanib ishsizlik darajasi eng past nuqtaga tushirildi. 1970-1980 yillarda iqtisodiy islohotlarning yangi bosqichi boshlandi. Chunki, bu paytga kelib, jahon bozorida energoresurslar va xomashyoning narxi oshib ketgan edi. Bu esa, Yaponiyada ishlab chiqarilgan mahsulotlarni raqobatbardoshligini kamaytirdi. Chunki, Yaponiyada

deyarli barcha xomashyolar va energoresurslar import qilinar edi. Mamlakatdagi resurslar mamlakat ehtiyojining atiga bir foizinigina qondiradi xolos. Lekin, mamlakatdagi juda katta mehnat resurslari mavjudligi, mamlakatda ilmtalab sohalarni rivojlantirishga imkon yaratdi.

Davlat endi asosiy e'tiborni ilmiy-texnikaviy taraqqiyotga (ITT) qarata boshladi. Jumladan, 1970 yilda ITTga YaMMning 1,5% sarflangan bo'lsa, 1975 yilda bu ko'rsatkich - 2,1%, 1985 yilda esa 3,1% ni va 2010 yilga kelib, 3,9% ni tashkil qildi. Bu esa, ishlab chiqarilgan avtomatlashtirish sohasini, elektronika, avtomobilsozlik va robototexnika sohaslarini juda tezlik bilan rivojlanishiga olib keldi.

Yaponiya hukumati yuqorida olib borgan siyosati bilan bir vaqtda mamlakat ichkarisida tovar ishlab chiqaruvchilarni tashqi raqobatdan juda qattiqhimoya qilish siyosatini olib bordi. Masalan, 1975 yilda mamlakat ichki iste'moli uchun YaMMni 5% darajasida import tovarlarsha ruxsat berilgan bo'lsa, 1987 yilda - bu ko'rsatkich 4.5% ga tushirildi. Bu ham mamlakatda ishlab chiqarish sur'atlarini yuqori bo'lishining sabablaridan biridir. Ammo, hozirgi kunga kelib, tashqi dunyoni qistovi bilan bu ko'rsatkichni 10%ga chiqarishga majbur bo'ldi.

1980-2000 yillarda davlat o'zining tovarlar-eksporti strategiyasini kapital eksporti strategiyasiga almashtirdi. Jumladan o'rtacha kapital eksport qilish 1981-1985 yillarda \$5 mlrd. bo'lgan bo'lsa, 1986-1990 yillarda bu ko'rsatkich \$32 mlrd.ni va 1991-1995 yillarda esa \$25 mlrd.ga teng bo'ldi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtiradigan bo'lsak, o'tgan vaqt mobaynida hukumat raqobat mexanizmini saqlab qolib va uni rivojlantirib, mamlakatni sanoatlashtirishga qaratilgan strukturaviy va investisionsiyosatyuritgan. Bunda mamlakatning xalqaro maydondagi raqobatbardoshligini oshirishga urg'u berilgan. Davlat rejalarini amalga oshirishni kamchiliklarsiz bo'lishiga xususiy sektordagi barcha xususiy firmalarni katta-katta korporatsiyalarga birlashganligi ayniqsa qo'l keldi. Chunki, davlat rejalarini tuzish komissiyasi barcha yirik korporatsiyalarning vakillaridan iboratdir.

Osiyo modelining yana bir vakili Koreya Respublikasi bo'lib, ma'lumki, mazkur mamlakat o'zining rivojlanishini yaxshi bo'lmagan boshlang'ich holatdan ya'ni, tabiiy resurslarning tanqisligi, ichki bozorning torligi, milliy va kapital jamg'armalarning kamligi va bu borada tajribaning yo'qligi bilan tavsiflanib, keyinchalik esa, o'z iqtisodiy rivojlanishida juda yuqori iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlarini namoyon etdi va yangi industrial davlatlar qatoridan o'rin oldi

Janubiy Koreya o'sha 60-yillar boshlarida, ya'ni rejalashtirish tizimiga o'tayotgan davrda davlatning oldida juda muhim qarorni qabul qilish muammosi turardi. Chunki, davlat yoki import o'rnini bosish strategiyasi, ya'ni import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarish yoki eksportga yo'naltirilgan strategiya, ya'ni eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni tanlashi kerak edi. Koreya davlati ikkinchi yo'lni ya'ni eksportga yo'naltirilgan strategiyani tanladi. Shu bilan birga, birinchi besh

yillikda mamlakat agrar iqtisodiyotida sezilarli islohotlar amalga oshirilib, qiishlok xo'jalik mahsulotlari bilan o'z-o'zini bemaolol ta'minlay oladigan darajaga olib chiqildi. Bir vaqtning o'zida davlat yuqoridagi strategiyani amalga oshirishda bozor mexanizmlaridan ustalik bilan foydalandi. Masalan, ichki jamg'armalarni jalb qilish maqsadida tijorat banklariga 28 foizga foiz stavkalarini ko'tarishga ruxsat berdi. Natijada Koreys banklari kapitali juda tezlik bilan ortib bordi. Xorijiy investisiyalarni jalb qilish maqsadida davlat shunday qonun ishlab chiqdiki, bu qonunga ko'ra xorijiy investorlar kafillngini davlat o'z bo'yniga oldi. Natijada mamlakatga katta miqdorda investisiyalar kirib kela boshladi.

Eksportni ko'paytirish maqsadida davlat Janubiy Koreya "vona" sini qariyib 100% devalvatsiya qildi va xorij valyutasi ustidan nazoratni joriy qildi. Shu bilan birga eksporterlarga har xil tarif imtiyozlari berildi va bojxonalardagi byurokrtiyaga chek qo'yildi. Davlatnpng yuqoridagi siyosatlarini natijasida 1961-1971 yillar davomida Janubiy Koreya eksporti yiliiga o'rtacha 36% o'sib bordi. Bu yerda albatta Koreys xalqining mehnatkashligini, savodxonlik darajasini yuqoriligini (80%) va jahondagi xalqaro iqtisodiy holatlarni hisobga olish kerak. Lekin baribir yuqoridagi natijalarga erishishda davlatning iqtisodiy siyosat olib borishdagi muvaffaqiyatli chora- tadbirlari birinchi o'rinda turadi.

Davlat kimyo va og'ir sanoat sohalarini tezlik bilan rivojlantirish uchun «milliy investitsiya fondi»ni joriy qildi va bu qilingan harakatlar tez orada o'z natijasini berdi. Mamlakatda juda kuchli kemasozlik, mashinasozlik va elektronika sohalariga ixtisoslashgan firmalar paydo bo'ldi.

Qishloq va shaxar aholisining daromadlarini tenglashtirish maqsadida davlat "semnil undon" ya'ni, "yangi qishloqqa harakat" siyosatini olib bordi. Bunga ko'ra, davlat qishloq xo'jaligi mahsulotlaridan guruch va donni hamda mamlakat aholisi uchun zarur bo'lgan mahsulotlarni bozor narxlaridan yuqori bahoda sotib ola boshladi. Natijada, qishloq xo'jaligida hosildorlik ortdi va qishloq aholisining daromadlari deyarli shahar aholisi daromadlariga tenglashdi.

Yuqorida olib borilgan siyosatlar natijasida mamlakatdagi o'rtacha iqtisodiy o'sish 10.8 % ga teng bo'ldi. Kimyo va og'ir sanoat mahsulotlarining mamlakat eksportidagi ulushi 21.3 % dan 34.7 %ga yetdi.

Davlat korxonalarini shakllantirishdan asosiy maqsad mamlakatda olib borilayotgan sanoatlashtirish siyosatini tezlashtirish va eksport salohiyatini kuchaytirish edi. Davlat korxonalari elektr energiyasi, yo'l qurish sohasi, qora metallar ishlab chiqarish, kemasozlik kabi strategik sohalarda shakllantirildi. 1981 yili 24ta davlat korporatsiyalari hissasiga jami YaMMning 10 %i to'g'ri keldi. Davlat tomonidan ilmiy ishlab chiqarish parklari «ITI» va tavakkal (risko) firmalar tuzila boshlandi. Masalan, 1992 yil ITTga YaMM ning 2,1% i sarflangan bo'lsa, 1998 yilda bu ko'rsatkich - 4,0%ga teng bo'ldi. 2000 yilda esa, bu ko'rsatkich 5,0%ni tashkil etdi. Natijada mamlakatdagi mikroelektronika, informatika, ximiya va ishlab

chiqarishni avtomatlashtirish sohalari rivojlandi.

Soliq tizimidagi islohotlar natijasida mamlakat soliq tizimi yaxshilandi, mamlakatda umumiy soliq tizimi joriy qilinib, 1998 yilda soliq stavkasi 23% ni tashkil etdi. Shuni alohida qayd etish lozimki. Janubiy Koreyada iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlari yuqori bo'lishida davlatning hissasi katta bo'ldi.

Endi Xitoyning barqaror iqtisodiy o'sishiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, uning asosi - milliy ishlab chiqarish bo'lib, undagi mehnat unumdorligining jadal sur'atlarda oshirish imkoniyatlari, mamlakatning ishlab chiqarish sohasida va ayniqsa, uning sanoat sohasidagi mavjud muayyan salohiyatida ko'rinadi. Shu sababli, har bir mamlakat o'zining sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirish sohasidagi amalga oshirayotgan iqtisodiy siyosatini o'z ichki imkoniyatlariga va qarab belgilaydi desak, mubolag'a bo'lmaydi.

1994 yilda sanoat korxonalarida amalga oshirilgan islohotlarda «chuqurlashuv» fazasi boshlandi. U ilgari qabul qilingan bir qator qarorlaridan kelib chiqib, amalga oshirildi. 1992 yildagi «Umumxalq mulki bo'lgan sanoat korxonalarida xo'jalik mexanizmini almashtirish holati» ularning keng masalalar doirasidagi avtonomiyasini mustahkamladi, jumladan: investisiyalash, narx-navoni tartibga solish, ishchi kuchini yollash, eksport-import operatsiyalari kabilar.

Xitoy sanoatini to'lkinsimon tarzda o'sishi, butun bir iqtisodiyot singari bo'lmadi. Undagi keng miqyosli kapital quyilmalar yuqori sur'atlarda o'sishga olib kelib, undagi investisiyaning samarasi goh pasayib, goh o'sib turdi. Shu noxushliklarni yengish uchun, hukumat investision siyosatni kuchaytirdi, uning oqibatida mamlakat iqtisodiyotining o'sish dinamikasi pasaydi. Keyingi sikl esa, yana kapital qo'yilmalarini ko'paytirishdan boshlandi. O'sish sur'atlari bo'yicha, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish boshqa barcha sohalarni ortda qoldirdi, bu esa xalq xo'jaligida progressiv tizimiy o'zgarishlarga olib keldi. Sanoatning YaIM (yalpi ichki mahsulot) dagi ulushi 1996 yilda, 49% ni tashkil etdi. Ikkilamchi sektor orasida qayta ishlash sanoati muhim o'rinni egalladi. Uning 30% atrofidagi ishlab chiqarilgan mahsulotlari mashinasozlik sanoatiga to'g'ri keldi. Og'ir sanoatdagi qayta ishlash tarmog'ining ulushi esa, uning 1978 yildagi 52,5% dan 1996 yilda 60% ga yetdi.

Hozirgi kunda sanoat ishlab chiqarishidagi ustuvorlik, texnika sig'imi katta bo'lgan ishlab chiqarishga berilmokda. An'anaviy tarmoqlar, ya'ni, ko'mir qazib olish, tekstil sanoati, yog'ochni qayta ishlash, oziq-ovqat sanoati, oddiy mashinasozlik tarmoqlarining ulushi esa, aksincha, kamaya boshladi. Ulardan farqli o'laroq, neftni qayta ishlash, elektronika, kimyo, metallurgiya, transport va elektr energetika uskunalarini ishlab chiqarish sezilarli tarzda ortib bordi. Ba'zi bir mashinasozlik tarmoqlari kundan-kunga o'z salohiyatini oshirib bordi.

Xitoy kemasozlik sanoati dunyoda uchinchi o'rinni egallab, uning umumiy jahon kemasozligidagi ulushi 5% ni tashkil etdi. 1990 yillar boshidan elektron uskunalar ishlab chiqarish yiliga - 30% ga o'sib bordi. Bu tarmoqni sanoat ishlab chiqarishdagi

ulushi 1990 yildagi 3,4% dan, 1997 yilga kelib - 4,6 %ga o'sdi.

Shimoli-sharqiy Osiyo mintaqasidagi eng dinamik tarzda rivojlanayotgan Ichki mintaqaviy aloqalar - bu XXR, Gonkong va Tayvanlar orasidagi aloqalar hisoblanadi. Agar, XXR o'zining ulkan mehnat resurslarining va tabiiy boyliklarining mavjudligi hamda hududining kattaligi sababli "Katta Xitoy" yoki "Kontinental Xitoy" deb yurgizilsa, Tayvan - o'z texnologiyalari bilan, Gonkong esa o'z moliyaviy resurslari bilan mashhurdir. Lekin, ular orasida siyosiy va iqtisodiy muammolar ham yo'q emas.

Mamlakatga kirib kelayotgan bevosita xorijiy investitsiyalarning deyarli 50%i xuasyaolar, ya'ni etnik xitoyliklar tomonidan (xorijda yashayotgan etnik xitoy diasporasi) amalga oshirilmoqda. Hozirgi davrda Xitoyning Yaponiya bilan aloqalarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki Yaponiya mintaqa mamlakatlarini o'ziga tortib turuvchi markaz, kapital va taxnologiyalar manbai hamda rivojlanishning asosiy modeli hisoblanadi. Mintaqa ichida, hozirda integratsion birlashma mavjud bo'lmasada, ammo ASEAN+3 chegarasidagi aloqalar juda dolzarb hisoblanadi.

Mintaqaning tashqi aloqalarida, birinchi darajali o'rinni dunyoning rivojlangan mamlakatlari bilan munosabatlar o'rnatish (AQSh, EI, ASEAN mamlakatlari) bo'lib qolmoqda. Unda ko'pchilik mintaqa mamlakatlari tovarlari va xizmatlarining asosiy iste'molchisi sifatidagi eng katta ulush (tovar aylanmasi) AQShga (30%), Yaponiyaga (23%), Tayvan va Makao (23%), Janubiy Koreya (19%), Xitoy (18%) Gonkong (16%), Mongoliyalarga (7%) to'g'ri kelmoqda.

Shimoliy Sharqiy Osiyo mintaqasining jahondagi o'rniga kelsak, unda XXRning 2-, Yaponiyaning 3-va Janubiy Koreyaning birinchi o'nlikka kiruvchi iqtisodiyot ekanligini givohi bo'lamiz.

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, mazkur mintaqa jahon iqtisodiyotida o'z iqtisodiy salohiyatining yo'qori darajadali, uning mehnat resurslariga boyligi bilan boshqa qo'shni mintaqalardan ajralib turadi.

Nazorat uchun savollar

1. Osiyo mintaqasida qanday mamlakatlar mavjud?
2. Yangi industrial mamlakatlarning 1-to'liqiniga mintaqadagi qaysi mamlakat yoki hududlar kiradi?
3. Milliy hisoblar tizimi nima va uning tarkibiy qismlari?
4. Iqtisodiy jihatdan eng qashshoq mamlakatlar qaysi mintaqada mavjud?
5. JShO mamlakatlarida amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosat qaysi maqsadlarni ko'zlaydi?
6. Mintaqalardagi davlatlar orasida eng kam rivojlangan mamlakatlar qaysilar?
7. Mana shu 3ta mintaqa mamlakatlari rivojlanishidagi o'xshash va ular orasidagi farqlarni tahlillar yordamida aniqlang.
8. Shimoliy va Janubi-sharqiy Osiyo mintaqalari mamlakatlarining iqtisodiy rivojlanish modellarini tahlil eting.

10-BOB. XALQARO IQTISODIY INTEGRATSIYA

10.1. Iqtisodiy integratsiya mohiyati va unga ta'sir etuvchi omillar

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab yetakchi industrial mamlakatlarning tez iqtisodiy rivojlanishi va xalqaro transport hamda kommunikatsiya vositalarining takomillashishi natijasida tovarlar hamda xizmatlar almashinuvining qizg'in rivojlanishi ro'y berdi. Ishlab chiqarish omillari (kapital, ish kuchi va texnologiyalar) xalqaro harakatining turli shakllari vujudga kela boshladi, buning natijasida xorijga faqat tayyor mahsulot emas, balki uni ishlab chiqarish omillari ham ko'chib o'ta boshladi. Tovarning narxiga qo'shilgan foyda endilikda faqat milliy chegaralar doirasidagina emas, balki xorijda ham yaratila boshlandi. Iqtisodiy integratsiya tovarlar va xizmatlar xalqaro savdosi hamda ishlab chiqarish omillari aylanishi rivojlanishining qonuniy natijasi bo'ldi.

Iqtisodiy integratsiya mamlakatlar o'zaro iqtisodiy hamkorligining natijasi bo'lib, u xo'jalik mexanizmlarining yaqinlashuviga olib keladi va bu yaqinlashuv davlatlararo bitimlar shaklini oladi hamda tegishli davlatlararo organlar tomonidan tartibga solinadi.

Hozirgi vaqtda mutaxassislar orasida integratsiyalashuv jarayonlariga nisbatan yagona nuqtai nazar yo'q. Iqtisodchilarning bir guruhi integratsiya jarayonida mamlakatlar o'rtasida yangi tovar oqimlarini shakllantirish hisobiga "resurslarning cheklanganligi" omilini bartaraf etishni eng muhim hol deb biladilar va bu alohida olingan bir mamlakat ichida bir-biriga o'xshash qimmatroq tovarlar ishlab chiqarishni bartaraf etish yoki ilmiy- tadqiqot hamda tajriba-konstruktorlik ishlariga sarflanadigan vositalarni tejash imkonini beradigan texnologik o'zaro almashuvlarni kengaytirishga imkon tug'diradi deb hisoblaydilar.

Olimlarning boshqa guruhi ustunlik qiluvchi shart-sharoitlar sifatida tashqi iqtisodiy omillar, masalan, kollektiv mudofaa qobiliyatini oshirishni ilgari suradilar. Uchinchi guruh. olimlar esa, integratsion guruhlar tuzilishi bu ularning a'zolariga ishlab chiqarishning birdek o'sishi, ij-timoiy barqarorlik va shakliiy maqsadlarga oson hamda tezroq erishish imkonini beradi deb hisoblashadi. Integratsiyaga nisbatan bu va boshqa nazariy yondashuvlarini umumlashtirib, shuni ta'kidlash joizki, integratsiya-mintaqaviy miqyosda sifat jihatidan yangi iqtisodiy muhitni shakllantirish yo'li bilan milliy xo'jalik komplekslarining yaqinlashuvi va bir-biriga kirib borishini ifodalaydi.

Jahon iqtisodiyotida integratsiya jarayonlari har bir davlat uchun faqat "o'z ishlab chiqarishiga" ega bo'lish foyda bermaydigan bo'lib qoladigan vaziyatni keltirib chiqaradi.

Ba'zi milliy iqtisodiyotlar o'z iqtisodiy salohiyatlarini kuchaytirishga intilib, jahon xo'jaligiga tobora ko'proq qo'shilib bormoqda. Jahon xo'jaligi ish kuchining

aylanishi, kadrlar tayyorlash, mutaxassislarni o'zaro ayirboshlash o'sib borgan sari baynalmilal tus olmoqda. Jahon xo'jalik aloqalari shakllanishi va rivojlanishining istiqbollari xalqaro jahon xo'jaligi rivojlanishining asosiy tendensiyasi sayyoramiz miqyosida to- varlar, kapitallar va xizmatlarning yagona bozorini yaratishga, alohida mamlakatlarning iqtisodiy yaqinlashishi va yaxlit xalqaro xo'jalik kompleksiga birlashishiga intilishda namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Bu esa xalqaro iqtisodiy munosabatlarning boshqacha, ancha yuqori bosqichi hisoblanadi.

Integratsiyaviy tuzilmalarni ishlab chiqarishning integratsiyalashuvida erishilgan darajasiga qarab ajratish lozim. Bunda integratsiyalashuv ham rasmiy, ham real xususiyatga ega bo'lishi mumkinligini hisobga olish kerak. Rasmiy integatsiyalashuv ishlab chiqarishni shunday xalqaro umumlashtirishdan iboratki, uning asosida mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar xalqaro mehnat taqsimoti asosida o'rnatiladi. Real iqtisodiy integratsiya esa, ishlab chiqarishni shunday xalqaro umumlashtirishdan iboratki, bu umumlashtirish ishtirokchi davlatlar asosiy ijtimoiy-iqtisodiy o'lchamlarining ma'lum paritetini nazarda tutadi.³²

Iqtisodiy integratsiya, o'z navbatida, ishtirokchi mamlakatlarning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarini ko'tarish uchun sharoit yaratadi. Iqtisodiy integratsiyaga olib keladigan jarayonlarni quyidagi o'zaro bog'langan zanjir ko'rinishida ifodalash mumkin: ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish, xalqaro mehnat taqsimoti, ishlab chiqarish va kapitalning integratsiyalashuvi, iqtisodiy integratsiya. Ma'lumki, ko'plab milliy va xorijiy mamlakatlar iqtisodchilari asarlarida shu holatlar ma'lum bo'lmoqdaki, integratsion guruhda u yoki bu mamlakatning ishtirok etishining ijobiy yoki salbiy tomonlarini baholash murakkabligicha qolmoqda. Biroq, shu narsa ma'lumki, integratsiyadan ichki bozori kichik, resurslarga boy bo'lmagan, jahon YaIMsida kam ulushga ega bo'lgan davlatlar ko'proq samara oladi.

Bunga ko'ra iqtisodiy integratsiya bir qator ob'ektiv omillarga asoslangan bo'lib, ular orasida quyidagilar muhim o'rin tutadi:

- 1) Xo'jalik hayoti baynalmilallashuvining o'sib borishi.
- 2) Xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi.
- 3) O'z xususiyatiga ko'ra umumjahon ilmiy-texnika inqilobi.
- 4) Milliy iqtisodiyotlar ochiqligi darajasining oshishi.

Bu omillarning barchasi o'zaro bog'liq. Integratsiyalashuv - mamlakatlar o'rtasidagi (avvalambor, xalqaro mehnat taqsimoti asosida) barqaror o'zaro aloqalar rivojlanishi jarayoni va qayta ishlab chiqarishning milliy xo'jalik doirasidan chetga chiqishidir. Integratsiyaviy jarayonlar rivojlanishining boshqa omili xalqaro mehnat taqsimoti tuzilishidagi chuqur ilgari siljishlar (ilmiy-texnika inqilobi ta'siri ostidagi) hisoblanadi. Xalqaro mehnat taqsimoti mamlakatlar o'rtasida mehnatni ijtimoiy-hududiy taqsimlashni rivojlantirishning ma'lum mahsulot ishlab chiqarishni alohida

³² Ломакин Мирояв эконоика: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям / В.К. Ломакин. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.

mamlakatlarda barqaror jamlashni nazarda tutuvchi yuqori bosqichidir.

10.2. Iqtisodiy integratsiya shakllanishi shart-sharoitlari va uning bosqichlari

Iqtisodiy integratsiya shakllanishining shart-sharoitlarini tahlil qilamiz. Ular quyidagilardir:

- Integratsiyalashayotgan mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishi va bozor munosabatlaridagi yetukligi darajasining yaqinligi. Kamdan-kam iste'snolardan tashqari, qolgan barcha hollarda davlatdararo integratsiya yo industrial mamlakatlar yoki rivojlanayotgan mamlakatlar orasida rivojlanadi. Hatto, sanoati rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar doirasida, taxminan bir xil iqtisodiy rivojlanish darajasidagi davlatlar o'rtasida integratsion jarayonlar eng faol bo'ladi.

- Integratsiyalashayotgan mamlakatlarning geografik yaqinligi, ko'p hollarda umumiy chegara va tarixan shakllangan iqtisodiy adoqalarning mavjudligi. Dunyodagi integratsiyaviy birlashmalarning aksariyati geografik jihatdan bir-biriga yaqin joylashgan, transport aloqalariga ega bo'lgan va ko'pincha bir tilda gaplashadigan bir necha qo'shni mamlakatlardan boshlangan edi.

- Rivojlanish, siyosiy hamkorlik va shakllar sohasida mamlakatlar oldida turgan iqtisodiy va boshqa muammolarning umumiyliigi. Iqtisodiy integratsiya integratsiyalashayotgan mamlakatlar oldida mavjud bo'lgan aniq muammolar to'plamini hal qilishga qaratiladi. Balki asosiy muammosi bozor iqtisodiyotining asoslarini yaratish bo'lgan mamlakatlar bozorining rivojlanganligi, umumiy valyutani joriy qilishni talab etadigan davlatlar bilan integratsiyalashuv mumkin emasligi yaqqol ayonligi bunga sababdir.

- Ustunlikni namoyish qilish samarasi. Integratsiyaviy birlashmalarni tuzgan davlatlarda odatda ijobiy iqtisodiy siljishlar (iqtisodiy o'sish sur'atlarining tezlashuvi, inflyatsiyaning pasayishi, ish bilan bandlikning o'sishi va shakllar) ro'y beradi va bu shubhasiz o'zgarishlarni kuzatib borayotgan boshqa mamlakatlarga ma'lum ruhiy ta'sir ko'rsatadi.

- "Domino samarasi". U yoki bu mintaqadagi mamlakatlarning ko'pchiligi integratsiyaviy birlashmaga a'zo bo'lgach, bu birlashma doirasidan chetda qolgan mamlakatlar, shubhasiz, ba'zi qiyinchiliklarga duch keladi. Bu qiyinchiliklar mazkur guruhga kiruvchi mamlakatlar iqtisodiy aloqalarining uzviyligi bilan bog'liqdir. Bu ko'pincha, hatto, integratsiya doirasidan tashqarida qolishdan qo'rqib, integratsiya doirasidan chetdan qolgan mamlakatlar bilan savdoni qisqartirishga ham olib keladi.³³

Hozirgi kunda xalqaro iqtisodiyotda yuzaga kelayotgan va rivojlanayotgan ko'plab integratsion birlashmalar aslida o'z oldiga bir-biriga o'xshash vazifalarni qo'yadilar. Bular quyidagilardan iborat:

1 Keng ko'lamli iqtisodiyot ustunliklaridan foydalanish. Keng ko'lamli

---

23Киреев А. Международная экономика, уч.пособ. Часть 1 Международная микроэкономика.М.: Международная экономика 1999.

iqtisodiyot nazariyasi asosida bozorlar hajmini kengaytirish, transaksion xarajatlarni kamaytirish va boshqa bir qator afzalliklardan foydalanish. Bu, o'z navbatida, katta hajmdagi bozorlarga katta ishtiyoq bilan kirib keladigan to'g'ridan-to'g'ri chet el investitsiyalarini jalb qilishga bevosita imkon beradi.

2 Qulay tashqi siyosiy muhitni yaratish. Ko'plab integratsion birlashmalarning muhim maqsadi ularda ishtirok etuvchi davlatlarning siyosiy, harbiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa noiqtisodiy sohalarda bir-birini tushunishi va hamkorligini mustahkamlashdir.

3 Savdo siyosatidagi vazifalarni hal qilish. Mintaqaviy integratsiya, ko'pincha, GAAT/BST doirasida ishtirok etayotgan mamlakatlarning muzokarasi nuqtai nazaridan olib qaraladi. Mamlakatlar bloki nomidan kelishilgan holdagi bayonot ancha jiddiy hisoblanadi va savdo siyosati sohasida kutilgan natijalarni beradi.

4 Iqtisodiyotni tuzilmaviy qayta qurishga ko'maklashish. O'z qo'shinlarini integratsiya jarayonlariga qo'shar ekanlar rivojlanganroq davlatlar ham o'sha mamlakatlardagi to'laqonli va katta hajmli bozorlarni yaratish hamda ulardagi bozor islohotlarining ildiz otishidan manfaatdor bo'ladi. Yevropa Ittifoqining u yoki bu shakliga qo'shila turib, ko'plab G'arbiy Yevropa mamlakatlari shu maqsadlarni ko'zlagan edi.

Milliy sanoatning yosh sohaslarini qo'llab-quvvatlash. Xatto, integratsion birlashmalar uchinchi mamlakatlarga nisbatan kamsituvchi choralarni nazarda tutmaganlarida ham, ular faoliyati uchun kengroq mintaqaviy bozor ochiladigan mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash usuli sifatida qaraladi.

Tarixan integratsion jarayonlar bir nechta asosiy bosqichlar asosida rivojlanib keldi. Ularning har biri uning rivojlanishining ma'lum darajaga yetganligini ifoda etadi. Integratsion guruhlar tipologiyasining asoslari ishtirokchi mamlakatlar milliy iqtisodiyotining makro va mikro darajada o'zaro yaqinlashishi va bir-birini iqtisodiy jihatdan naqadar chuqur kirib borishini baholashda namoyon bo'ladi.

Jahon xo'jaligidagi integratsion jarayonlarni rivojlantirish bo'yicha to'plangan tajriba iqtisodiy integratsiyaning yuzaga kelishi va rivojlanishida besh bosqichdan o'tish zarurligidan dalolat beradi

Birinchi bosqich - zamonaviy talqinda - pereferensial savdo kelishuvlari. Erkin savdo hududlari iqtisodiy integratsiyaning boshlang'ich bosqichi bo'lib hisoblanadi. Erkin savdo hududlari amalda ikki va undan ortiq davlatlarning o'zaro savdosida bojlar, litsenziyalar va kvotalarni muzlatish va asta sekinlik bilan bekor qilish to'g'risidagi bitimning imzolanishi natijasida yuzaga keladi.

Ikkinchi bosqich - ishtirokchi mamlakatlar o'rtasida bojxona tariflari va boshqa cheklashlarni bekor qilib, erkin savdo hududlarini tashkil etish. Ishtirokchi mamlakatlar bu bosqichda o'zaro savdo to'siqlarini bekor qiladi, lekin uchinchi mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarda to'la erkinlikni saqlab qoladilar (masalan, bojxona poshlinalarini yoxud boshqa cheklashlarni bekor qilish yoki yangiliklarni

kiritish va savdo-iqtisodiy shartnomalar, bitimlar tuzish huquqlari). Buning oqibatida mamlakatlar o'rtasida ularning chegaralarini kesib o'tayotgan tovarlarning kelib chiqishini nazorat qiladigan va tegishli uchinchilardan imtiyozli ravishda tovarlarni olib kirishga to'sqinlik qiladigan bojxona chegaralari hamda postlari saqlanib qoladi. Bunday erkin savdo hududlarga (zonalarga) 1960 yildan buyon mavjud bo'lgan Yevropa erkin savdo uyushmasini misol qilib keltirish mumkin.

Erkin savdo hududlarining ijobiy tomonlariga ishtirokchi mamlakatlar savdo siyosatida barqarorlikni o'rnatilishini kiritish mumkin. Bunday hududlarga a'zo mamlakatlarni xalqaro iqtisodiy munosabatlarga jalb etish jarayonini tezlashtirishga yordam beradi, ular xalqaro mehnat taqsimotidan samarali foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Erkin savdo hududlarining salbiy tomonlariga keladigan bo'lsak, ular ichki bozor raqobatining kuchayishi bilan belgilanadi, chunki bu milliy ishlab chiqaruvchilarga salbiy ta'sir etishi va bankrotlik xavfini kuchaytirishi mumkin. Bu bosqichda millatlararo tartibga soluvchi tashkilotlarni tashkil etish ko'zda tutilmaydi. Bu esa, o'z navbatida, birgalikda qarorlar qabul qilish jarayonlarini sekinlashtiradi.

Uchinchi bosqich - savdo va ishchi kuchi, kapital aylanishida yagona tariflarni o'rnatgan holda, bojxona ittifoqi tuzishdir. Integratsiyaning bu bosqichida davlatlar faqat o'zaro to'siqlarni bartaraf etibgina qolmay, balki tashqi savdo to'siqlarining yagona tizimini va uchinchilarga nisbatan bojxona poshlinalarining yagona tizimini tashkil qiladilar. Ya'ni huquqiy nuqtai nazardan Bojxona Ittifoqi (BI) ikki va undan ortiq davlatlar o'rtasida o'zaro va uchinchilarga nisbatan soddalashtirilgan soliq siyosatini o'tkazilishini aks ettiradi, bu yagona iqtisodiy makonni shakllantirish va ana shu makon doirasida har qanday bojxona chegaralarini bartaraf etishni anglatadi. Bunda ishtirokchi mamlakatlar chegaralari bilan belgilangan yagona bojxona makoni vujudga keladi. Bunday tashkilotlar tuzilmalari qatoriga Yevropa Ittifoqiga asos bo'lgan Yevropa iqtisodiy hamjamiyatini misol qilib kiritish mumkin.

To'rtinchi bosqich - real iqtisodiy integratsiyaning boshlang'ich fazasi - Iqtisodiy ittifoqning tashkil topishidir. Bu bosqichda davlatlar o'z milliy chegaralari orqali faqat tovarlar emas, balki barcha ishlab chiqarish omillari kapital, ishchi kuchi, texnologiya va ma'lumotlarni erkin harakati haqida kelishadilar. Natijada umumiy bozor makoni, umumiy bozor shakllanadi. Bojxona ittifoqini umumiy bozorga aylantirish jarayoni faqatgina savdoni emas, balki iqtisodiy siyosatning boshqa sohalarini ham qamrab oluvchi qonuniy me'yorlarni uyg'unlashtirish masalalarini ham hal etish bilan bog'liq. Shuning uchun ham ichki bojxona to'siqlari va boshqa cheklashlarni bartaraf etish orqali uchinchilarga nisbatan savdoda umumiy tamoyillarni ishlab chiqish zarurki, buning natijasida milliy chegaralar orqali tovarlar, xizmatlar, kapital va ishchi kuchining har qanday to'siqlarsiz o'tishiga sharoit yaratiladi. Umumiy bozorni

shakllantirishda jamoatchilik fondlarini yaratish zaruriyati tug'iladi. Bundan tashqari, millatlararo muvofiqlashtiruvchi tashkilotlarning tuzilishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Yevropa Ittifoqi tajribasidan ma'lumki, bunday tashkilotlarni tashkil etmasdan turib milliy qonunchilik me'yorlarini soddalashtirish va integratsion birlashma ishtirokchilarining umumiy qarorlarini bajarilishini nazorat qilish tizimini joriy etish mumkin emas. Bunda ishtirokchi mamlakatlar chegaralari bilan belgilangan yagona bojxona makoni vujudga keladi.

10.2.1.-jadval

Integratsiya jarayonlari shakllari va bosqichlari³⁴

№	Integratsiya tiplari	Belgilari
1	Preferensial savdo kelishuvlari	O'zaro savdoda tariflar va boshqa to'siqlar olib tashlanadi. Uchinchi mamlakatlarga nisbatan milliy tariflar saqlanadi. Davlatlararo boshqaruv organlari tuzilmaydi.
2.	Erkin savdo zonalari	Bitim shakli. Bunda qatnashchilar bir-birlariga nisbatan bojxona tariflari va kvotalarini olib tashlash to'g'risida ahdlashadilar. Uchinchi mamlakatlarga nisbatan har kimning o'z siyosati mavjud bo'ladi. Misol uchun: NAFTA, ANZSERTA. ilgari Yevropa iqtisodiy hamjamiyati.
3	Bojxona ittifoqi	Uchinchi mamlakatlarga nisbatan yagona bojxona siyosati. Biroq bunda ham jiddiyroq ichki qarama- qarshiliklar paydo bo'ladi. Yevropa iqtisodiy hamjamiyati buning misoli bo'lishi mumkin.
4	Umumiy bozor	Ishtirokchi mamlakatlar o'rtasida ishlab chiqarishning barcha harakati uchun to'siqlarni to'liq bartaraf etish. Iqtisodiy siyosatni to'liq kelishish, iqtisodiy ko'rsatkichlarni tenglashtirish kabi masalalar qal etish jarayonida turadi.
5	To'liq iqtisodiy integratsiya	Yagona iqtisodiy siesat ia buning oqibati sifatida qonunchilik bazasini birxillashtirish. Shartlari: umumiy soliq tizimi; yagona standartlarning mavjudligi; mehnat to'g'risidagi yagona qonunlar va boshqalar.
5.1.	Iqtisodiy ittifoq	Yuqori iqtisodiy rivojlanish bosqichida paydo bo'ladi. Iqtisodiy siyosat (hatto yagona iqtisodiy siyosat) kelishiladi na shuning asosida barcha to'siqlar olib tashlanadi. Davlatlararo (davlatlardan yuqori turuvchi) organlar tashkil etiladi. Barcha qatnashchi mamlakatlarda yirik iqtisodiy islohotlar amalga oshiriladi.

³⁴ Kireev A. Mejdunarodnaya ekonomika , -M., 2004. s.

5.2.	Valyuta ittifoqi	Iqtisodiy Ittifoq shakli va ayni bir uning yirik qismi. Quyidagilar valyuta ittifoqining xarakterli belgilari hisoblanadi: -Milliy valyutalarning kelishilgan (birgalikdagi) muomalasi qatnashchi mamlakatlarning Markaziy bankirlari tomonidan maqsadga qaratilgan holda qo'llab-quvvatlanadigan qat'iy belgilangan valyuta kurslarini o'rnatish; ushbu xalqaro valyuta birligining emissiya markazi hisoblangan yagona mintaqaviy bank shakllantirilishi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda valyuta ittifoqi deganda kliring bitimlari tushuniladi.
------	------------------	---

Bunday tashkilotlar tuzilmalari qatoriga Yevropa Ittifoqiga asos bo'lgan Yevropa iqtisodiy hamjamiyatini misol qilib kiritish mumkin.

Beshinchi bosqich — yagona iqtisodiy siyosat, umumiy valyuta va milliy darajadan ustun turuvchi tartibga solish tashkilotlariga ega to'liq integratsiya. Integratsiyaning bu darajasiga erishish siyosiy-iqtisodiy ittifoq unga kirayotgan davlatlar integratsiyaning oldingi bosqichlarida erishilgan natijalarni hisobga olgan holda, uchinchi mamlakatlarga nisbatan birgalikda savdo, so'ngra umuman, iqtisodiy siyosatni olib borish hamda iqtisodiyotni tartibga solish tizimini birxillashtirish haqida kelishuvlarni o'z ichiga oladi. Integratsiyaning ushbu bosqichi qatnashuvchi mamlakatlarning tashqi siyosatini kelishilgan holda olib borilishini ko'zda tutadi. Bu esa, o'z navbatida, har bir qatnashuvchi mamlakat va umuman, ittifoqning iqtisodi rivojlanishi manfaatlari yo'lida bor imkoniyat va vositalarni o'zaro manfaatli birlashtirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Oxirgi ikki bosqich u yoki bu integratsion guruhning xususiyati bilan bog'liq, ma'lum kichik bosqichlarni o'z ichiga olishi mumkin. Jahonda mavjud bo'lgan integratsiyaviy guruhlar ko'pincha formal integratsiyaviy bosqichda bo'lib, integratsion rivojlanishning birinchi va ikkinchi bosqichlaridadir.

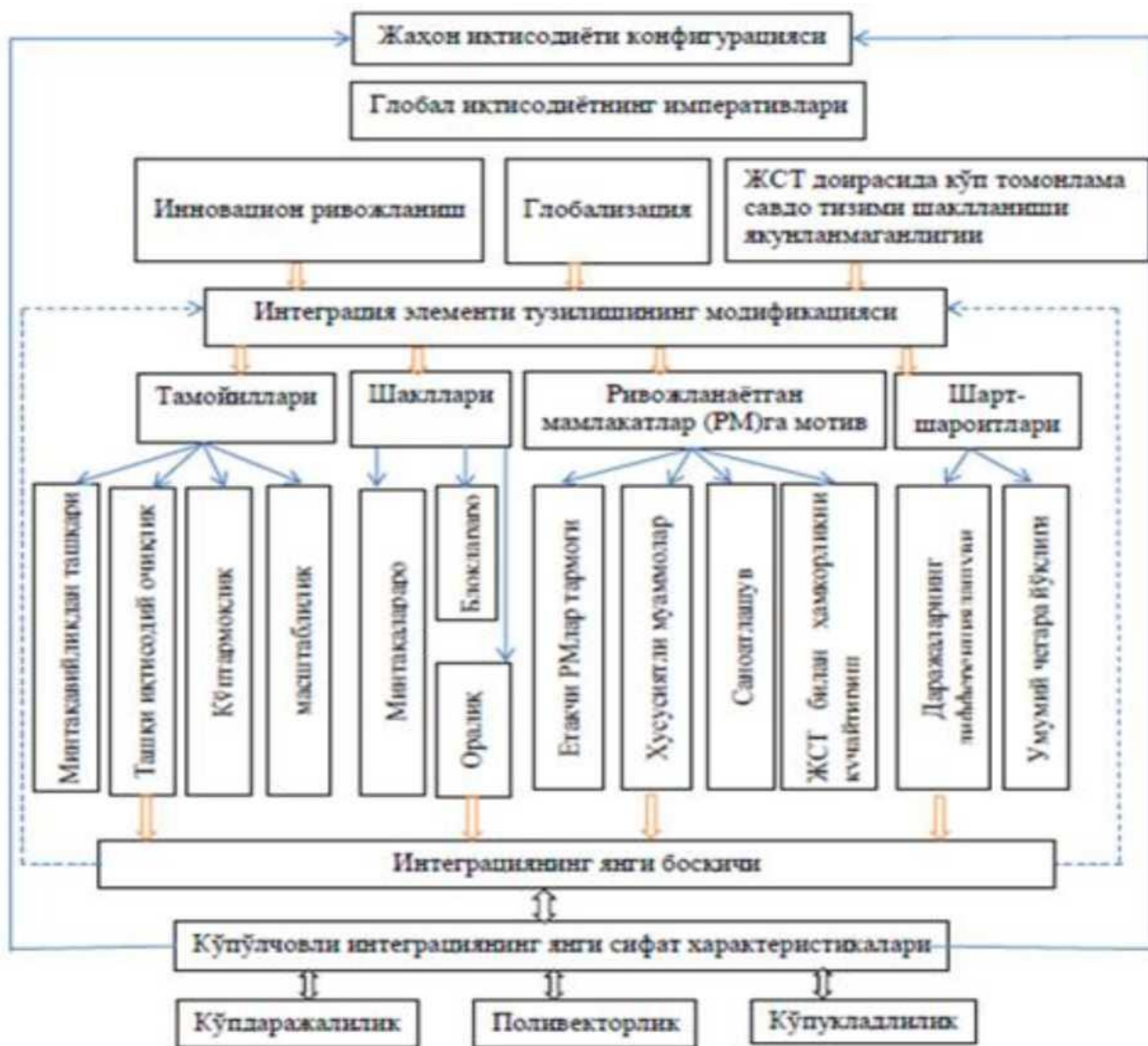
Jahon tajribasini o'rganish shundan dalolat beradiki, integratsiya davlatning jahon xo'jaligiga qo'shilishini rag'batlantirish uchun samarali, tub tashqi iqtisodiy siyosat ekanligini, barqaror iqtisodiy o'sishni, aholi daromadlari o'sishini, inson kapitali jamlanishini, iqtisodiyotda ilg'or texnologik va tarkibiy siljishlar yuz berishini, ishlab chiqarish, investitsiyalarni boshqarish hamda ularning sifati oshishini ta'minlashidan dalolat beradi.

Iqtisodiy integratsiyaning milliy davlatlar iqtisodiyotiga ta'siri

Yevropa hamjamiyati yuzaga kelgunga qadar iqtisodiyot fanida «iqtisodiy integratsiya» termini ma'lum emas edi. Biroq milliy davlatlar orasidagi «bozorlar integratsiyasi» va «siyosat integratsiyasi» kabi jarayonlar uzoq vaqtlardan beri mavjud. Yagona milliy bozorlar savdoning stixiyali rivojlanishi va mehnat taqsimoti

natijasida shakllanib keldi. Bu jarayonlarning yuqori bosqichi sifatida birlashgan xalq xo'jaligi komplekslarining yuzaga kelishi bo'ldi.

10.2.1-расм. Мамлакатлар иқтисодиёти кўшилиши натижасидаги интеграцион жараёни вужудга келиши

Yevropa integratsiyalashuvining yo'li ham shu kabi bo'ldi: yagona ichki bozor yaratildi, Yevropa hamjamiyati bo'ylab yagona iqtisodiy qonunchilik tizimi va yagona (yoki hech bo'lmaganda uyg'unlashgan) iqtisodiy siyosat olib borila boshlandi. Biroq alohida olingan milliy davlatlar ichidagi birlashtiruvchi jarayonlar bilan davlatlararo birlashtiruvchi jarayonlar orasida jiddiy sifat jihatidan farqlar mavjud edi.

10.3. O'zbekistonning integratsion jarayonlardagi ishtiroki

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach ham siyosiy, ham iqtisodiy sohada ko'pgina yutuqlarga erishdi. Respublikamizning jahon hamjamiyatida faol ishtirok etishi va O'zbekistonning milliy manfaatlariga mos keladigan ko'p tomonlama siyosat yuritishi davlatimizning jahon xo'jaligida tutgan o'rnini mustahkamlashning muhim shartidir.

Endilikda O'zbekiston tashqi siyosat maydonida borgan sari munosib o'rin egallamoqda. Biz qo'ygan ko'pgina amaliy qadamlar O'zbekistonning halqaro hamjamiyatda uzoq muddat mobaynida yaratuvchilik faoliyati bilan shug'ullanish istiqboliga mo'ljallangandir.

Boshqa davlatlar bilan bo'ladigan iqtisodiy integratsiya davlatning har xil ehtiyojlarini qondirish va samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi va fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishga, millatlar va elatlarning yaqinlashuviga, aholining turmush darajasini oshirishga yordam beradi.

Har qanday davlat xoh kichik, xoh katta bulsin, iqtisodiy integratsiyasiz rivojlanishi tez bormaydi. Buni ko'pgina davlatlar o'z tajribalarida isbotlashdi. Iqtisodiy integratsiyani rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi siyosati ham iqtisodiyoti yuksak darajada rivojlanishiga erishishga qaratilgan. Iqtisodiy integratsiya iqtisodiyotga bevosita quyidagi natijalarga erish imkoniyatini beradi: tovarlar, kapitallar, xizmatlar erkin harakat qiladi; raqobat kuchayadi; ishlab chiqarish kuchlari rivojlanadi; ishlab chiqarish samaradorligi ortadi; sifatli va arzon tovarlar ishlab chiqariladi; iste'molchilarning talabi ortib boradi; taklif qilinadigan tovarlar nomenklaturasi ko'payadi; bozorlarning rivojlangan shakllari paydo bo'ladi va umumiy bozorlar tashkil qilinadi; ishsizlik darajasi pasayadi; milliy iqtisodiyotdagi farqlar yo'qolib boradi; yangi kuchli umumiy iqtisodiyot shakllanadi; milliy iqtisodiyot rivojlanib boradi; eng muhimi kishilar hayoti farovonligi oshadi va h.k.

Bu natijalarga erishish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo, MDH davlatlari, rivojlangan va rivojlanayotgan qolaversa, Yevropa Ittifoqi davlatlari bilan hamkorlikka erishishga harakat qilishi kerak.

O'zbekiston dunyo xo'jaligi tizimiga kirib borar ekan, uning xalqaro iqtisodiy aloqalari uzoq va yaqin xorijiy mamlakatlari bilan taraqqiy etmoqda. O'zbekistonning MDX va Iqtisodiy Hamkorlik Tashkiloti kabi integratsiya uyushmalarida ishtirok

etishi mamlakatimizning dunyo miqyosidagi obro' e'tiborini yanada orttiradi.

O'zbekiston Respublikasi a'zo bo'lib kirgan eng muhim birlashmalardan biri - Mustaqil Davlatlar hamdo'stligi (MDH) bo'lib, u 1991 yil dekabrda tuzilgan. Hozir MDHga Ozarbayjon Respublikasi, Armaniston Respublikasi, Belarus Respublikasi, Qozog'iston Respublikasi, Tojikiston Respublikasi, Qirg'iziston Respublikasi, Moldova Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Turkmaniston Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi va Ukraina kiradi.

O'zbekiston sobiq Ittifoq respublikalari bilan aloqalarga katta ahamiyat berib, avvalboshdonoq Mustaqil davlatlar hamdo'stligini tuzish g'oyasini qo'llab-quvvatladi. Bunday hamkorlikka hamdo'stlik mamlakatlarning hududiy yaqinligi va iqtisodiy jihatdan bog'langanligi emas, balki chukur tarixiy, madaniy va ma'naviy aloqalar, katta tarixiy davr mobaynida xalklarimizning takdiri mushtarakligi ham asos bo'lmoqda.

O'zbekistonning MDH mamlakatlari bilan iqtisodiy hamkorligi mexanizmini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari iqtisodiy erkinlashtirish, uni bozor tamoyillariga izchillik bilan o'tkazish, xo'jalik tuzilmasini qayta qurishdan iborat umumiy yo'l bilan belgilanadi.

MDH davlatlari O'zbekistonning asosiy savdo iqtisodiy hamkorlaridan biri hisoblanadi. Ularning hissasiga respublika tashqi savdo umumiy hajmining 30% dan ortig'i to'g'ri keladi. O'zbekiston va MDH mamlakatlari mol ayirboshlash dinamikasi tenglik va o'zaro foydali tamoyillarga asoslangan, savdo-iqtisodiy munosabatlarning izchil rivojlanayotganligidan dalolat beradi. 2000-2007 yillar davomida O'zbekiston bilan yirik savdo aloqalarini olib boruvchi davlatlar Rossiya, Qozog'iston, Ukraina hisoblanadilar.

Mustaqil Davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari bilan iqtisodiy munosabatlarning shakli va tarkibi tubdan o'zgarib bormoqda. O'zbekistonning mavqei tobora mustag'kamlanmoqda. MDXdagi ko'pgina mamlakatlar bilan savdo-to'lov sohasida O'zbekiston ijobiy saldogaga egadir.

Rossiya O'zbekistonning eng muhim savdo hamkori hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasidan asosan paxta tolasi, oziq-ovqat, mashina va uskunalari, yonilgi mahsulotlari, kimyo mahsulotlari eksport qilinadi.

Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan hamkorlik qilish mintaqaning rivojlanishi va davlatlar iqtisodi uchun muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A. Karimov integratsiya haqida gapirar ekan, manfaatlar birikuvining xilma-xil mexanizmlari va shakllari hamda integratsiya turlari mavjudligiga asoslanadi. "Biz integratsiya jarayonlari va bozor islohatlarini rivojlantirishga, Markaziy Osiyo mintaqasida umumiy bozorni shakllantirishga alohida ahamiyat beramiz.

Faqat o'zining tor milliy qobig'ida qolib ketmagan bozorgina xorijiy investitsiyalarning katta oqimini jalb qilib, mintaqada mamlakatlarning barqaror

rivojlanishi va farovonligini ta'minlay oladi" ³⁵.

O'zbekistonning mavqei mintaqada ahamiyatli bo'lishiga qaramay, bir qancha jug'rofiy-siyosiy omillar mamlakatning strategik imkoniyatlarini cheklab qo'yadi. Mamlakat qolgan Markaziy Osiyo davlatlarining barchasi singari dengizga chiqish yo'liga ega bo'lmaygina qolmay, balki jahon transport kommunikatsiyalariga erkin kira olmaydigan davlatlar bilan qurshab olingan. Ammo shular bilan bir qatorda suv resurslarining cheklanganligi, Farg'ona vodiysida aholining zichligi, qishloq xo'jaligida band bo'lgan aholi salmog'i katta ekanligi respublikamizda integratsiya jarayonlarini rivojlantirishni to'xtatmaydi.

O'zbekiston Respublikasi 1992 yilda Iqtisodiy Hamkorlik Tashkiloti (IHT) a'zosi bo'ldi. IXT Afg'oniston Islom Davlati, Ozarbayjon Respublikasi, Eron Islom Respublikasi, Kozog'iston Respublikasi, Pokiston Respublikasi, Tojikiston Respublikasi, Turkiya Respublikasi, Turkmaniston Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi kabi davlatlarni birlashtiradi. 1992 yilda Texronda oliy darajadagi IXT uchrashuvi paytida e'lon qilingan axborotda IXT a'zolarining iqtisodiy farovonligi yo'lida ko'ptomonlama mintaqaviy hamkorligini ko'zda tutuvchi maqsadlar va vazifalar e'lon qilindi.

O'zbekistonning Iqtisodiy hamkorlik tashkilotiga integratsiyalashuvi - transport, aloqa savdo, investitsiya va energetika singari ustuvor sohalarni rivojlantirish uchun imkoniyat yaratadi. Bu sohalardagi hamkorlik jarayonlarini jadallashtirish imkonini beradi. Tranzit savdo, mintaqa ichida xalqaro huquqiy me'yorlarga muvofiq bojxona tadbirlarining umumiy tizimini yaratish yuzasidan loyihalar amalga oshirilmoqda. Turkmaniston va O'zbekistonni Afg'oniston orqali Karchi va Gvadar portlari bilan birlashtiruvchi tranzit yo'llariga alohida e'tibor berilmokda. Termiz- Xirotda Xirotda-Kandaxor-Chaman temir yo'li va uning Xirotda-Kushka, Kerman-Zoxidon, Astore (Ozarbayjon) - Resht-Kazvin tarmoqlari bilan, shuningdek Avn kuli atrofidan aylanib o'tuvchi temir yo'lini tugallash maqsadida ularga ham ustuvor ahamiyat berilishi lozim.

Mintaqada gaz va neft o'tkazish tarmoklarini rivojlantirish rejalari ishlab chiqildi va ma'qullandi. Bunda Turkmanistondan Eron va Turkiya orqali Pokistonga, shuningdek Erondan Pokistonga o'tadigan gaz kuvurlari qurilishi alohida e'tiborda turibdi. IXT a'zosi bo'lgan Markaziy Osiyodagi boshqa mamlakatlar ham bu gaz kuvurlaridan foydalanishlari mumkin.

IXT a'zosi bo'lgan mamlakatlar o'rtasidagi savdoni yanada rivojlantirish maqsadida boshqa mintaqalardagi va jahon savdo muxitidagi tajribani hisobga olgan holda erkin savdo mintaqasi 2002 yil 10 iyunda Kozog'iston, Xitoy Xalq Respublikasi, Qirg'iziston, Rossiya Federatsiyasi, Tojikiston va O'zbekiston davlat boshliqlari tomonidan Shanxay hamkorlik Tashkilotining Xartiyasi - asosiy nizom hujjatiga qo'l qo'yildi. O'zbekiston bu tashkilotga 2001 yilda a'zo bo'lgan edi.

---

³⁵Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. -Т.: Ўзбекистон, 2005-96 б

Shanxay hamkorlik tashkilotiga a'zo bo'lish O'zbekiston va tashkilot a'zolari uchun ikki tomonlama manfaatli. Ishtirokchi davlatlar uchun O'zbekiston muhim strategik sherik hisoblanadi. Chunki tarixiy «Buyuk ipak yo'li»ning qayta tiklanishida O'zbekistonning ishtiroki muhim ahamiyatga egadir. Uzbekiston uchun esa bu Yevropa va Osiyo-Tinch okeani mintaqasiga chikish uchun ishonchli yo'l hisoblanadi va ishtirokchi mamlakatlar bilan turli yo'nalishdagi aloqalarni rivojlantirish imkoniyatini beradi.

O'zbekistonda sodir bo'layotgan o'zgarishlarning boshlang'ich nuqtasi sifatida mamlakat iqtisodiy rivojlanish modelining o'zgarganligini olish mumkin. Respublikada chorak asr davomida mavjud bo'lgan qisman yopiq (izolyatsion) va importni o'rnini bosish iqtisodiyoti o'z vazifasini bajarib bo'ldi va rivojlanishning yangi bosqichi, birinchi navbatda, tashqi bozorlarga chiqish zarurati bilan dolzarb bo'lib qoldi.

Davlat boshqaruvida amalga oshirilayotgan islohotlar, O'zbekistondagi iqtisodiy va ijtimoiy hayotda yuz berayotgan liberalizatsiya ham shundan dalolat beradi. Tabiiyki, bunday qat'iy islohotlar Toshkentning tashqi siyosatini o'zgartirmasdan qo'ymaydi. Garchi uning strategik tamoyillari o'zining avvalgi qiyofasini saqlab qolayotgan bo'lsa ham: ya'ni yirik dunyo markazlaridan bir xil uzoqlikda bo'lish, kim bo'lishidan qat'iy nazar ikki tomonlama munosabatlarning ustuvorligi, ko'p tomonlama integratsiya formatlarida ishtirok etmaslik. O'zbekiston tashqi siyosati asosida har doimgidek egoistik milliy manfaat mavjud — mamlakatga har qanday zarar keltirishi mumkin bo'lgan kelishuvlar rad etiladi.

O'zbekiston prezidentining mintaqaviy munosabatlar ustuvorligi haqidagi ilk bayonotlari kuzatuvchilarga juda optimistik xulosalar qilishga imkon berdi, xususan, mintaqada 5 ta sobiq ittifoq davlatlarining qandaydir integratsion ittifoqi yaratilishi haqida taxminlar yuzaga keldi.

Shunga qaramay, Ostonada mart oyida Toshkent tashabbusi bilan amalga oshirilayotgan tadbir o'tkaziladi.

Markaziy Osiyo davlatlari va Qozog'iston rahbarlari ishtirokida bo'lib o'tadigan mintaqaviy sammit allaqachon katta shov-shuvlarga sabab bo'ldi, negaki tashabbus turli integratsion loyihalarning an'anaviy tarafdori Qozog'istonga emas, balki O'zbekistonga tegishli edi.

2017 yil noyabrda O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoev mintaqadagi muammolarni oliy darajada muhokama qilish va samarali hal etish imkonini beruvchi Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining maslahat kengashini tashkil etish taklifi bilan chiqqan edi. Ostonada ushbu g'oya qo'llab- quvvatlandi va unga aniq tashkiliy shakl berildi. Ammo, o'sha vaqtadayoq O'zbekiston Prezidenti bunda gap yangi xalqaro tashkilot yoki qandaydir integratsion tuzilma haqida bormayotganiga aniqlik kiritib o'tgan edi.

Barcha sobiq ittifoq mamlakatlarining integratsiya tashabbuslari, ular esa o'ndan

ortiq bo'lgan, ijobiy natijani ko'rsatmagan, Markaziy Osiyoning birligi, madaniyati va umumiy tarixi haqidagi gap so'zlar afsona bo'lib, zamonaviy axborot olami bunga to'lib-toshgan.

O'zbekiston Prezidentining mintaqaviy munosabatlar ustuvorligi haqidagi ilk bayonotlari kuzatuvchilarga juda optimistik xulosalar qilishga imkon berdi, xususan, mintaqada 5 ta sobiq ittifoq davlatlarining qandaydir integratsion ittifoqi yaratilishi haqida taxminlar yuzaga keldi

Nazorat uchun savollar

1. Iqtisodiy integratsiyaning mazmuni va mohiyatini tushuntirib bering.
2. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning bosqichlarini tavsiflab bering.
3. Erkin savdo hududlarini tavsiflab bering.
4. Integratsion jarayonlar milliy davlatlar iqtisodiyotini rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishini xarakterlab bering.
5. YeI qachon va qaysi davlatlar tomonidan tashkil etildi.
6. Jahondagi integratsion birlashmalar haqida siz nima bilasiz?
7. NAFTAning tuzilishidan asosiy maqsad nima va unga qaysi davlatlar a'zo?

11-BOB. JAHON IQTISODIYOTINI TARTIBGA SOLISHDA XALQARO TASHKILOTLARNING ROLI

11.1. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tasniflanishi

Xalqaro valyuta-kredit va moliya munosabatlarining institutsional tuzilishi o'ziga ko'plab xalqaro tashkilotlarni qamrab oladi. Ulardan ba'zilari ko'pgina vakolatlariga hamda yuqori miqdordagi moliyaviy resurslarga ega bo'lgan holda xalqaro valyuta-kredit va moliya munosabatlarini tartibga solishni amalga oshiradi. Boshqalari esa, hukumatlararo muhokama etish uchun forumlar tashkil etish hamda valyuta- kredit va moliya siyosati bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish bilan shug'ullanadi.

Xalqaro moliya tashkilotlari o'zida jahon iqtisodiyoti barqarorligini ta'minlash uchun moliya va valyuta-kredit munosabatlarini tartibga solish maqsadlarida davlatlararo kelishuv asosida tashkil etilgan xalqaro tashkilotlarni ifodalaydi.

Xalqaro moliya tashkilotlarining yuzaga kelishiga asosan jahon xo'jaligida globallashuv jarayonlarining rivojlanishi hamda xalqaro moliya bozorlaridagi va jahon valyuta tizimidagi beqarorlikning kuchayishi sabab bo'ldi. Ular asosan ikkinchi jahon urushidan keyin tashkil topgan va hozirgi vaqtda mamlakatlarning valyuta-kredit va moliya munosabatlari sohasidagi xamkorligini rivojlantirishda hamda ushbu munosabatlarni davlatlararo darajada tartibga solishda muhim rol o'ynaydi.

Xalqaro moliya tashkilotlari vujudga kelishining birinchi bosqichi birinchi va ikkinchi jahon urushlari orasidagi davrga to'g'ri keladi. Xalqaro moliya tashkilotlari

vujudga kelishining ikkinchi bosqichi hamda ular faoliyatining kuchayish jarayoni ikkinchi jahon urushidan so'ng mustamlakachilik tizimining parchalanishi va 1970-yillardagi iqtisodiy o'zgarishlar bilan bog'liqdir. Shu bilan birgalikda 1980-yillarning boshlarida xalqaro moliya tashkilotlari faoliyatida uchinchi bosqichning boshlanganligini qayd etishimiz mumkin. Chunki bu davrda jahon iqtisodiyotida globallashtiruvning kuchayishi hamda integratsion jarayonlarning jadallashuvi kabilarni ko'rsatish mumkin. Dunyodagi bir qator davlatlarning hukumat organlari zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi muammolarni birgalikda hal etishga ehtiyoj sezidilar va buning natijasida xalqaro tashkilotlarga bo'lgan talab yanada ortib bordi.

Xalqaro moliya tashkilotlariga Xalqaro Valyuta fondi, Jahon banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Xalqaro hisob-kitoblar banki, Osiyo, Amerika, Afrika mintaqaviy rivojlanish banklari va boshqalar kiradi.

Xalqaro moliya tashkilotlarining faoliyati jahon xo'jaligining barqarorligiga erishishga hamda valyuta-moliya sohasidagi munosabatlarning uzluksizligini ta'minlashga yordam beradi. Eng avvalo, bunga bo'lgan zaruriyat davlatlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar ko'lamining ortib borishi shuningdek, ularning o'zgaruvchan xususiyatga ega ekanligi bilan izohlanadi. Shuningdek ular mamlakatlar va davlatlar o'rtasida hamkorlikni tashkil etish uchun forum sifatida xizmat qilishga ham yo'naltirilgan.

Xalqaro moliya tashkilotlarining vujudga kelishi va faoliyatining rivojlanishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan:

- xo'jalik hayoti baynalmilallashtiruvining kuchayishi, shuningdek, milliy chegaralardan tashqariga chiquvchi transmilliy korporatsiyalar va transmilliy banklarning tashkil topishi;
- jahon xo'jaligida moliyaviy munosabatlarni xalqaro tartibga solishga bo'lgan ehtiyojning kuchayishi;
- jahon valyuta tizimi, xalqaro valyuta-kredit, qimmatbaho qog'ozlar va oltin bozorlaridagi yuzaga keladigan muammolarni hamkorlikda hal qilish zaruriyatining ortib borishi.

Xalqaro valyuta-kredit va moliya tashkilotlari tomonidan bajariladigan asosiy funksiyalarga quyidagilar kiradi:

1. Axborot funksiyasi.

Xalqaro moliya tashkilotlari jahon xo'jaligi rivojlanishining umumiy tendensiyalari hamda biror bir davlatning iqtisodiy holati to'g'risida ma'lumotlar olish mumkin bo'lgan axborot markazi rolini bajaradi. Xalqaro valyuta-kredit tashkilotlari o'tkazilgan xalqaro konferensiyalar, yig'ilishlar, tadqiqotlar natijalari bo'yicha statistik materiallarni nashr etib boradi.

2. Maslahatchi funksiyasi.

Xalqaro moliya tashkilotlari mamlakatlarning xukumatlariga valyuta- kredit va moliya siyosatini o'tkazish bo'yicha maslahatlar beradi.

3. Tartibga solish funksiyasi.

Xalqaro moliya tashkilotlari xalqaro moliya munosabatlarini tartibga solish funksiyasini ham bajaradi. Jumladan, XVF to'lov balansida muammolarga ega bo'lgan mamlakatlarga vaqtinchalik moliyaviy yordam ko'rsatadi. XVF mamlakatlarga milliy valyuta kursini bir maromda saqlash uchun ham bir necha bor vaqtinchalik yordam ko'rsatgan.

4. Bashorat qilish funksiyasi.

Xalqaro moliya tashkilotlari milliy va jahon iqtisodiyoti rivojlanishining bashoratini amalga oshiradi. Xalqaro moliya tashkilotlari universallik darajasi va maqsadlariga bog'liq holda jahon ahamiyatiga ega bo'lgan, mintaqaviy, shuningdek faoliyati jahon xo'jaligining ma'lum bir sohasini qamrab oluvchi tashkilotlarga ajratiladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning asosiy shakllarini tartibga soluvchi xalqaro tashkilotlarni tashkil etish g'oyasi 1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi ta'siri natijasida yuzaga keldi.

Xalqaro moliya tashkilotlari jahon iqtisodiyotini rivojlantirish sohasidagi muayyan masalalarni hal etish uchun a'zo mamlakatlarning moliyaviy resurslarini birlashtirish orqali tashkil etiladi. Ushbu masalalar quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- xalqaro savdoni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash, jahon iqtisodiyotini tartibga solish hamda barqarorlashtirish maqsadida xalqaro valyuta va fond bozoridagi operatsiyalar;

- byudjet defitsitini moliyalashtirish va davlat loyihalarini amalga oshirishga kreditlar - davlatlararo kreditlar;

- xalqaro loyihalar (loyihada to'g'ridan-to'g'ri, shuningdek rezident tijorat tashkiloti orqali ishtirok etuvchi bir nechta mamlakatlar manfaatlariga daxldor bo'lgan loyihalar) sohasidagi kreditlash va investitsiya faoliyati;

- xalqaro biznesga ijobiy ta'sir ko'rsatishga (masalan, infratuzilma loyihalari, informatsion texnologiyalar sohasidagi loyihalar, transport va kommunikatsiya tarmoqlarini rivojlantirish va boshq.) ichki loyihalar (bitta mamlakatning yoki rezidentning tijorat tashkiloti manfaatlariga bevosita daxldor bo'lgan loyihalar) sohasidagi kreditlash va investitsiya faoliyati;

- fundamental ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish va hayriya faoliyati (xalqaro yordam dasturlarini moliyalashtirish).

Xalqaro moliya tashkilotlari o'z funksiyalarini amalga oshirish uchun investitsion loyihani fundamental o'rganishdan global fond bozorlaridagi operatsiyalargacha risklarni boshqarish hamda moliyaviy va investitsion tahlilning zamonaviy texnologiyalaridan foydalanadi.

Xalqaro moliya tashkilotlari quyidagi maqsadlarni ko'zlagan holda faoliyat yuritadi:

-jahon iqtisodiyoti va xalqaro moliyani barqarorlashtirish maqsadida jahon hamjamiyatida harakatlarni birlashtirish;

-valyuta va moliya-kredit munosabatlarini xalqaro tartibga solishni amalga oshirish;

-jahon valyuta va moliya-kredit siyosatining strategiya va taktikasini hamkorlikda ishlab chiqish va muvofiqlashtirish.

Xalqaro moliya tashkilotlarida qatnashish darajasi va alohida mamlakatlarning ta'siri ularning kapitaldagi bo'nagining miqdori bilan aniqlanadi.

Xalqaro moliya tashkilotlari faoliyatining samaradorligi muayyan darajada a'zo mamlakatlarning xukumati va davlat tashkilotlari va bilan bo'ladigan o'zaro munosabatga bog'liq bo'ladi. Shunday ekan xalqaro moliya tashkilotlarining investitsion faoliyati ko'p hollarda yirik xalqaro loyihalar bo'yicha risklarni boshqarish va sug'urtalashni amalga oshiruvchi davlat tashkilotlari bilan yaqin xamkorlikni talab etadi.

11.2. Jahon xo'jaligidagi global tashkilot Birlashgan millatlar tashkiloti tizimi

Birlashgan millatlar tashkiloti (BMT) — yer yuzida tinchlikni mustahkamlash va xavfsizlikni ta'minlash, davlatlarning o'zaro hamkorligini rivojlantirish maqsadida tashkil etilgan xalqaro tashkilot. 1945 yilda tuzilgan. BMTni barpo etish haqidagi qaror SSSR, AQSh, Angliya va Xitoy tashqi ishlar vazirlarining Moskvadagi kengashida 1943 yilda, Ustavi esa San-Fransisko konferensiyasida 1945 yilda qabul kilindi. BMT Ustaviga dastlab 51 davlat imzo chekkan, 2000 yilda esa ular soni 189 ga yetdi. BMTning doimiy ish o'rni (shtab kvartirasi) — Nyu-York. BMT Ustavida ko'rsatilganidek, u xalqaro tinchlik va xavfsizlikni saqlash, xalqlarning teng huquqdi bo'lishi va o'z takdirini o'zi belgilashi qoidasiga amal qilib, millatlar o'rtasida do'stlik munosabatlarini rivojlantirishni, iktisodiy, ijtimoiy, madaniy muammolarni hal etishda xalqlar o'rtasida hamkorlik bo'lishini ta'minlashni ko'zda tutib, shu umumiy maqsadlarga erishishda millatlar harakatini uyg'unlashtirib turadigan markaz hisoblanadi.

2000 yil 6-8 sentabrda BMTning 55-sessiyasi doirasida "Ming yillik sammiti" bo'lib o'tdi. Unda 155 dan ortiq mamlakatning davlat va hukumat boshliqlari ishtirok etdi. Mazkur anjumanda umumbashariy ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy, ekologiya va xavfsizlikka doir muammolar muhokama qilinib, yangi yuz yillikning dastlabki yillarida amalga oshirilishi mo'ljallanayotgan tadbirlar belgilandi. Sammit ishtirokchilari yakdillik bilan qabul qilgan deklaratsiyada 2015 yilgacha ta'minlashda, Bosh Assambleya va BMT boshqa organlari qarorlari amalda bajarilishida yordam beradi. Kotibiyat quyidagi departamentlar va boshqarmalarga bo'linadi: Siyosiy masalalar va Xavfsizlik Kengashi ishlari departamenti, Iqtisodiy va

ijtimoiy masalalar departamenti, Vasiylik va o'z-o'zini boshqarmaydigan hududlar departamenti, Nazorat boshqarmasi, Xodimlar boshqarmasi, Bosh kotibning ma'muriy idorasi, Ijtimoiy axborot boshqarmasi, Konferensiyalarga xizmat qilish boshqarmasi, Umumiy xizmat boshqarmasi, BMTning Jeneva bo'limi. BMT sessiyasi yidda bir marta chaqiriladi. Xavfsizlik Kengashining yoki BMT a'zolari ko'pchiligining talabi bilan har qanday masala yuzasidan maxsus sessiyalar chaqirilishi mumkin. BMTning rasmiy tillari — ingliz, fransuz, rus, ispan va xitoy tillari bo'lib, ingliz, fransuz, ispan tillarida ish yuritiladi.

O'zbekiston o'z mustaqilligini e'lon qilganidan keyin ko'p o'tmay, 1992 yil 2 martda BMTga a'zo bo'ddi. Shu kuni BMT Bosh Assambleyasi binosi oldida O'zRning Davlat bayrog'i ko'tarildi. BMTning Toshkentdagi vakolatxonasi ochildi (1993.24.8). BMTda O'zbekiston Respublikasi vakolatxonasi ish boshladi. O'zbekiston Respublikasi BMTning Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bilan shug'ullanuvchi tashkiloti — YuNESKOga ham a'zo bo'ldi.

O'zbekiston o'z ovozi va mavqeiga ega bo'lgan a'zo sifatida BMT oldiga muhim va dolzarb masalalarni qo'yyapti. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning BMT Bosh Assambleyasi 48-sessiyasida (1993 yil sentabr), BMT tashkil etilganining 50 yilligiga bag'ishlangan sessiyada (1995 yil okt.), BMT Bosh Assambleyasining "Ming yillik sammiti" (2000 yil sentabr) da so'zlagan nutqlari dunyo jamoatchiligida katta qiziqish uyg'otdi. Xususan, ushbu xalqaro tashkilotning 20-asr so'nggidagi eng yirik anjumanida O'zbekiston rahbari xalqaro terrorizm va narkobiznes bilan bog'liq muammolarni hal etish; mintaqaviy xavfsizlik, jumladan Markaziy Osiyo mintaqasida barqarorlik va xavfsizlikni ta'minlash; jahon xavfsizligi tizimini takomillashtirish, BMT faoliyati va tarkibiy tizimini isloh qilishga taalluqli takliflar bilan chiqdi.

O'zbekiston Respublikasi BMTning teng huquqli a'zosi sifatida bu eng nufuzli xalqaro tashkilotning maqsad va qoidalariga qat'iy amal qilmoqda.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti 1945 yil 24 oktabrda, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish va yalpi xavfsizlikni mustahkamlash tufayli tinchlikni barqaror etish jur'ati bilan to'lib-toshgan 51 mamlakat tomonidan tashkil etildi. Bugungi kunda 185 mamlakat, ya'ni dunyoning qariyb barcha mamlakatlari Birlashgan Millatlar Tashkilotining a'zolaridir. Birlashgan Millatlar Tashkilotining a'zosi bo'lgan davlat xalqaro munosabatlarning asosiy tamoyillari aks etgan, xalqqaro shartnomalardan iborat bo'lgan Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nizomida bayon etilgan majburiyatlarni qabul etadi. Nizomga binoan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti to'rtta asosiy maqsadga amal qiladi: xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashga ko'maklashish, millatlar o'rtasida do'stona aloqalarni rivojlantirish, xalqaro muammolarni hal etishda va inson huquqlarini hurmatlashni rag'batlantirishda, xalqaro hamkorlikni barqaror etish hamda ushbu umumiy maqsadlarga erishishda millatlar sa'y-harakatlari, kelishuvlari uchun markaziy rolni o'ynash.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti a'zolari — mustaqil davlatlardir. Birlashgan Millatlar Tashkiloti butunjahon hukumati emas va u qonunlar qabul qilmaydi. Biroq xalqaro mojarolarni bartaraf etishga va bizning barchamizga daxldor bo'lgan masalalarni hal etish siyosatini ishlab chiqishga yordam bera oladigan mablag'larga ega bo'ladi. Birlashgan Millatlar Tashkilotiga barcha katta-kichik, boy va kambag'al, turli siyosiy qarashlar va ijtimoiy tizimdagi davlatlar a'zo bo'lib, ular ovoz berish va ovoz berishda ishtirok etish huquqiga ega.

Birlashgan Millatlar Tashkilotida oltita bosh organ mavjud. Ulardan beshtasi — Bosh Assambleya, Xavfsizlik Kengashi, Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash, Vasiylik Kengashi va Kotibiyat — Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nyu-Yorkdagi Markaziy qarorgohida, oltinchi organ — Xalqaro Sud esa Niderlandiyaning Gaaga shahrida faoliyat ko'rsatadi.

Xavfsizlik Kengashi

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Nizomiga muvofiq xalqaro tinchlik va xavfsizlikni barqaror etish borasida Xavfsizlik Kengashi bosh javobgarlikni zimmasiga oladi va u tinchlik xavf ostida qolgan kecha yoki kunduzning har qanday daqiqasida chaqirilishi mumkin.

Kengash 15 a'zodan tashkil topgan. Ularning beshtasi - Xitoy, Rossiya Federatsiyasi, Birlashgan Qirollik, Amerika Qo'shma Shtatlari va Fransiya - doimiy a'zolar hisoblanadi. Kengashning qolgan o'n a'zosi Bosh Assambleya tomonidan ikki yil muddatga saylanadilar. Keyingi yillarda Birlashgan Millatlar Tashkilotida Kengashning a'zolar tarkibini o'zgartirish, bu tadbir zamonaviy va iqtisodiy voqelikni yanada yorqinroq aks ettirishi masalasi muhokama qilinayapti. Kengashning qarorlari, uning uchun to'qqiz a'zo ovoz bergan taqdirdagina qabul qilingan hisoblanadi. Kun tartibidagi masalaga Kengashning doimiy a'zolaridan birortasi qarshi ovoz bersa, shuningdek, veto huquqidan foydalansa qaror qabul qilinmaydi. Xalqaro tinchlikka xavf solinganligi haqida kengashga xabar berilganda bu mojaro avvalo tinchlik yo'li bilan bartaraf etish nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Kengash, balki bartaraf etish tamoyillarini ishlab chiqadi yoki hakam vazifasini o'taydi. Harbiy harakatlar boshlanib ketgan taqdirda Kengash o't ochishni to'xtatish choralari ko'radi. Shuningdek, u tomonlarni yarashtirish yoki bir-birlari bilan janjallashayotganlarni ajratishga yordam beradigan, tinchlikni barqaror etuvchi missiya yuborishi mumkin.

Kengash o'zi qabul etgan qarorlarning bajarilishini ta'minlash bo'yicha tadbirlar qabul qilishi mumkin. U iqtisodiy jazo choralari qo'llashi yoki qurollarni yetkazib berishga embargo qo'yishi mumkin. Juda kamdan-kam hollarda Kengash o'zi qabul qilgan qarorni bajarish uchun a'zo-mamlakatga birgalikdagi harbiy harakatlarga qadar bo'lgan barcha zarur vositalarni qo'llashga vakolat beradi. Shuningdek, Kengash Bosh kotib lavozimiga muayyan nomzodni va Birlashgan Millatlar Tashkilotiga yangi a'zolarini tavsiya etadi.

Bosh Assambleya

Bosh Assambleya - o'ziga xos butunjahon parlamentining insoniyatning eng dolzarb muammolari ko'rib chiqilayotgan majlislarida Birlashgan Millatlar Tashkiloti a'zosi bo'lgan barcha mamlakatlar vakillari qatnashadi. Har bir a'zo-mamlakat bir ovozga ega. Xalqaro tinchlik va xavfsizlikni muayyan darajada saqlab qolish tavsiyalari yangi a'zolari qabul qilish yoki Birlashgan Millatlar Tashkiloti budjetini tasdiqlash, shu jumladan, tinchlikni saqlash operatsiyalariga mablag' ajratish singari muhim masalalar ko'pchilik, aniqrog'i, uchdan ikki qism ovoz bilan qabul etiladi.

Boshqa masalalar bo'yicha qarorlar, odatdagidek, ko'pchilik ovoz bilan qabul etilaveradi. Keyingi yillarda Assambleya qarorlari rasmiy ovoz berish yo'li bilan emas, balki, konsensus asosida qabul etilishi uchun maxsus say-harakatlar olib borilmoqda. 1999/2000 yilgi sessiyalarda yadroviy qurolsizlanish, taraqqiyot, atrof muhitni muhofaza etish va yangicha demokratiyani mustahkamlash singari kun tartibidagi turli-tuman 173 masala ko'rib chiqilishi kerak edi. O'z qarorlari g'oyat muhim ahamiyatga ega bo'lsa ham, ular jahon jamoatchiligi fikrlarini ifodalasa va xalqaro jamoatchilikning axloqiy talabi hisoblansa ham Assambleya o'z qarorlarini majburan qabul qildirmaydi.

Assambleyaning har yilgi navbatdagi sessiyasi sentyabrdan dekabrga qadar bo'lgan muddat davomida o'tkaziladi. Assambleya zarurat tug'ilganda o'z ishini qayta chaqirilgan sessiyada davom ettirishi yoki jiddiy tashvish tug'dirgan masalalar bo'yicha maxsus yoki favqulodda sessiyalar o'tkazishi mumkin. Assambleyalar orasidagi muddat davomida uning ishlari Birlashgan Millatlar Tashkilotining oltita bosh qo'mitalarida, boshqa organlarida va Kotibiyatda davom etadi.

Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash

Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash Bosh Assambleyaning umumiy rahbarligi ostida harakat qilib Birlashgan Millatlar Tashkiloti va uning tizimidagi muassasalar faoliyatini ijtimoiy va iqtisodiy sohada muvofiqlashtirib turadi. Xalqaro iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni muhokama etish va shu sohadagi siyosat borasida tavsiyalar ishlab chiqish uchun bosh anjuman hisoblangan Kengash taraqqiyot maqsadlarida xalqaro hamkorlikni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Kengash ish faoliyatida Birlashgan Millatlar Tashkiloti va Fuqarolar jamiyati o'rtasidagi o'sha muhim hayotiy muloqotni qo'llab-quvvatlagan holda tegishli nohukumat tashkilotlari bilan maslahatlashadi.

Kengash tarkibiga Bosh Assambleya tomonidan uch yilga saylanadigan 54 nafar a'zo kiradi. Kengash har yili - Nyu-York va Jenevada, galma-galdan - o'zining bir oy muddatga cho'ziladigan sessiyasini o'tkazadi. Sessiya davomida muhim iqtisodiy va ijtimoiy masalalarni muhokama etish uchun ministrlar darajasida majlis, 1998 yildan esa sessiya doirasida insonparvarlik masalalarini ko'rib chiqish bosqichi o'tkazilmoqda.

Kengashning ishlari yil mobaynida o'z yig'ilishlarini muntazam o'tkazib

turadigan va Kengashga hisobot beradigan yordamchi tashkilotlar tomonidan olib boriladi. Masalan, inson huquqlari komissiyasi dunyoning barcha mamlakatlarida inson huquqlariga qanday rioya etilayotganligini nazorat qiladi. Boshqa tashkilotlar ijtimoiy taraqqiyot, xotin-qizlarning ahvoli, jinoyatchilikdan ogoh etish, giyohvandlikka qarshi kurash va atrof muhitni muhofaza etish masalalari bilan shug'ullanadilar. Beshta hududiy komissiya iqtisodiy taraqqiyot va o'z hududlarida iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishga yordam beradi.

Vasiylik Kengashi

Vasiylik Kengashi 7 a'zo-mamlakat qo'l ostidagi 11 vasiylik hududida xalqaro nazoratni ta'minlash, shuningdek, ularning hukumatlari bu hududlarda o'z-o'zini boshqarish yoki mustaqillikning zarur chora-tadbirlarini ko'rishlari uchun xalqaro nazoratni ta'minlash maqsadida tashkil etilgan. 1994 yilga kelib vasiylik hududlarining barchasi o'zlarini boshqara boshladilar yoki alohida davlatga aylanib mustaqillikka erishdilar, yoxud mustaqil qo'shni davlatlar bilan qo'shilishdi. Eng oxiri bo'lib bunday tadbirni Qo'shma Shtatlari qo'l ostida bo'lgan Tinch okean orollari (Palau) vasiylik hududi amalga oshirdi va 185-a'zo davlat bo'lib qoldi.

Hozirgi paytda, tarkibiga Xavfsizlik Kengashining besh doimiy a'zosi kirgani sababli Vasiylik Kengashi ishlari, asosan, tugallandi, uning ish tartibi qoidalariga tegishli o'zgartirishlar kiritildi, ya'ni u o'zining yig'ilishlarini faqat shart-sharoit taqozo etgan hollardagina o'tkazadigan bo'ldi.

Xalqaro Sud

Xalqaro Sud - Butunjahon sudi sifatida hammaga ma'lum bo'lib, u Birlashgan Millatlar Tashkilotining bosh sud organidir. Bosh Assambleya va Xavfsizlik Kengashi tomonidan saylangan 15 sudyadan tashkil topgan Xalqaro Sud davlatlar o'rtasidagi mojarolarni bartaraf etish bilan shug'ullanadi. Davlatlarning - sud muhokamasida qatnashishlari ixtiyoriydir, biroq davlatlar shunga rozi bo'lsalar, ular Sud qaroriga bo'ysunishlari shart. Shuningdek, Bosh Assambleya va Xavfsizlik Kengashi iltimoslari bilan Sud konsultativ xulosalar chiqarish ishlari bilan ham shug'ullanadi.

Kotibiyat

Kotibiyat Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bosh Assambleyasi, Xavfsizlik Kengashi va boshqa tashkilotlari ko'rsatmalariga muvofiq tezkor va ma'muriy ishlarni amalga oshiradi. Uni umumiy ma'muriy rahbarlikni olib boradigan Bosh kotib boshqaradi. Hozirgi vaqtda Kotibiyat qariyb dunyoning 160 mamlakatidan bo'lgan 8900 kishi ishlaydigan yetti deportament va turli boshqarmalardan tashkil topgan. Bundan tashqari Nyu-York, Jeneva, Vena va Nayrobida Birlashgan Millatlar Tashkilotining bo'limlari mavjud.

BMT iqtisodiy sohada asosan quyidagi to'rtta yo'nalish bo'yicha faoliyat olib boradi:

- global muammolarni hal etish;

- davlatlarning iqtisodiy hamkorligiga ko'maklashish;
- mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishidagi uzilishlarni yengib o'tish;
- hududiy rivojlanishni rag'batlantirish.

Yuqorida sanab o'tilgan yo'nalishlarning har biri BMT muassasalarning faoliyatida axborot, texnika-maslahat va moliya sohasida hamkorliklarni ham o'z ichiga oladi. BMT bosh va yordamchi organlari, shuningdek 18 ta mutaxsuslashtirilgan institut va bir qator avtonom tuzilmalar bo'limlari Bosh Assambleya (BA), Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash (EKOSOS) hamda Sekretariat hisoblanadi.

Bosh Assambleya yilida bir marta sessiyalar o'tkazadi (sentyabr, dekabr), bu sessiyalarning har birida rais, uning o'rinbosarlari va asosiy qo'mitalarning boshliqlari saylanadi. Jahon iqtisodiyotidagi asosiy masalalar ham umumiy majlislarda ham maxsus ikkinchi qo'mita doirasida muhokama qilinadi.

BMTning iqtisodiy va ijtimoiy kengash bo'limi (EKOSOS) 1946 yilda tashkil etilgan. 54 mamlakat uning a'zolari sanaladi va a'zolarining uchdan bir qismi (Buyuk Britaniya, Xitoy, Rossiya, AQSh va Fransiyadan tashqari) har yili uch yil muddatga qayta sanaladi. Yuqoridagi beshta davlat urush va tinchlik masalalari bilan shug'allanuvchi Xavsizlik kengashida bo'lgani kabi doimiy ravishda EKOSOS tarkibiga kiradi. Kengash odatda bir yilda ikki marta (ijtimoiy-huquqiy va gumanitar mavzuda, shuningdek, iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha) sessiya o'tkazadi. XIM muammolari bo'yicha qarorlar va tavsiyalar qabul qilish huquqiga ega bo'lgan barcha tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirish mas'uliyati ham EKOSOS zimmasidadir. Bugungi kunga kelib EKOSOS oltita doimiy qo'mita, yettinchi funksional va beshta hududiy komissiyalarni ta'sis etgan. Bulardan tashqari 18 ta maxsuslashtirilgan muassasa, Jahon oziq-ovqat dasturi va YuNKTAD/UST Xalqaro savdo markazi ham EKOSOS patronaji ostida faoliyat olib boradi. BMTning iqtisodiy organlari tizimida uchinchi bo'g'in sifatida Sekretariat faoliyat olib boradi. Sekretariat bir necha bo'limlardan (iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha Departament) tarkib topgan bo'lib, ma'muriy- ijrochi tuzilma sifatida ish olib boradi.

Jahon xo'jaligi muammolarini hal qilishda BMTning savdo va taraqqiyot bo'yicha Anjumani (YuNKTAD) va BMTning sanoat taraqqiyoti bo'yicha tashkiloti (YuNIDO) to'g'risida alohida to'xtalib o'tish lozim.

1964 yilning oxirida BMTning Bosh Assambleyasi xalqaro savdo bo'yicha hamkorlikka ko'maklashish uchun YuNKTADni ta'sis etish haqida qaror qabul qildi. Anjumanning oliy organlari to'rt yilda bir o'tkaziladigan sessiya va yilda ikki marta to'planadigan Kengash hisoblanadi. Kengash nazorati ostida doimiy qo'mitalar, vaqtinchalik ishchi guruhlar va Sekretariat faoliyat ko'rsatadi. YuNKTADga hozirgi kunda 186 ta davlat a'zo bo'lib, uning shtab- kvartirasi Jenevada joylashgan. YuNKTAD rahbarligi ostida o'tkazilgan hukumatlararo maslahatlar natijasida bir qator muhim savdo bitimlari imzolandi, xom-ashyo tovarlari savdosi sohasidagi

holatlarni o'rganish uchun ekspert guruhlari tashkil etildi. Anjuman Yevropa va Amerika bozorlarida rivojlanayotgan mamlakatlarning mahsulotlari uchun maxsus imtiyozlar berish rejimini quvvatlash yo'nalishida faoliyat ko'rsatmoqda.

1967 yilda tashkil etilgan YuNIDO 166 ta davlatni birlashtirgan bo'lib, uning shtab-kvartirasi Vena shahrida joylashgan. Bu tashkilotning bosh vazifasi Osiyo, Afrika, Janubiy Amerika va Okeaniyadagi kambag'al va rivojlanish darajasi past bo'lgan mamlakatlar guruhini iqtisodiy qoloqlikdan olib chiqish jarayonini rag'batlantirish maqsadida BMT doirasida sanoat rivojlanishini muvofiqlashtirishdan iborat. YuNIDOning oliy organi ikki yilda bir marta chaqiriladigan Bosh Anjuman sanaladi. Boshqaruv tuzilmalari esa sanoat taraqqiyoti bo'yicha kengash va byudjet masalalari bo'yicha qo'mita hisoblanadi. YuNIDO faoliyati hukumatlar va xususiy tarmoq bilan hamkorlik asosida qurilgan. Tashkilot investitsiyalar, texnik va sanoat hamkorligi masalalari bo'yicha forumlar o'tkazadi. Xorijiy investitsiyalarning ko'payib borishiga, rivojlangan mamlakatlarga texnologiyalar yetkazib berishga ko'maklashadi. Bu masalalarni amalga oshirishda YuNIDOning Sanoat va texnologik axborotlar banki (STAB) samarali faoliyat ko'rsatmoqda.

Moliyalashtirishdagi muammolar, ortiqcha qog'ozbozlik va qarorlarning bajarilishini nazorat qilishning kuchsizligiga qaramasdan, zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishida BMT tizimidagi iqtisodiy tashkilotlarning ahamiyati ortib bormoqda. BMTning maxsuslashtirilgan muassasalari rolining kuchayib borishida xalqaro mehnat taqsimoti tuzilmasining murakkablashuvi, axborot-texnologik ayirboshlashning yangidan-yangi kanallarining vujudga kelishi jahon xo'jalik hayotining jadallashuvi va shuningdek insoniyat oldida turgan jiddiy global muammolar va h.k.lar muhim rol o'ynamoqda.

11.3. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti. Hududiy iqtisodiy tashkilotlar

BMT doirasiga kirmaydigan iqtisodiy tashkilotga 1961 yilda tashkil topgan, shtab-kvartirasi Parijda joylashgan Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot tashkilotini (IHTT) kiritish mumkin. IHTT ikkinchi jahon urushidan keyin AQShning moliyaviy yordamidan samarali foydalanish va ko'hna qit'adagi tiklanish jarayonini muvofiklashtirish maqsadida tashkil etilgan. Yevropa iqtisodiy hamkorlik tashkilotining vorisi hisoblanadi. «Boylar klubi», jahon iktisodiyotining «akl markazi» deb ataluvchi IHTT hozirgi kunda jahonning iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan 29 ta mamlakatini o'z tarkibiga birlashtirgan. Chunonchi, bu tashkilotga a'zo- mamlakatlar hissasiga jahon tovar va xizmatlar ishlab chikarishning 2/3 kismi to'g'ri keladi.

IHTTning oliy kengashi bo'lib, uning tarkibiga har bir a'zo- mamlakatdan bittadan vakil kiradi. Kengash a'zolar oyda bir marta Bosh kotib raisligida uchrashishadi. Bundan tashkari Kengash vazirliklar (tashki ishlar vazirligi, moliya vazirligi, iktisodiyot vazirligi kabilar) miqyosda yillik majlislarni ham o'tkazib turadi.

Doimiy asosda ish yurituvchi Ijroiya ko'mitaning asosiy vazifasi IHTT faoliyatini nazorat qilish va Kengash majlislarini tayyorlashdan iborat. 200 dan ortiq ko'mitalar, ishchi guruhlari va ekspert komissiyalarini ijtimoiy-iktisodiy harakterda bo'lgan keng doiradagi masalalar bilan ham shug'ullanadi.

IHTT tuzilmasi hakida fikr bildirilganda albatta Yevropa va o'tish davri iktisodiyotli mamlakatlar o'rtasida hamkorlik markazini eslatib o'tish joizdir. Bu markaz 1990 yilda tashkil etilgan bo'lib, IHTT va Sharkiy Yevropa mamlakatlari o'rtasidagi alokalarni muvofiklashtirib turadi. IHTT faoliyatidagi eng muhim jihat - bu tashkilotga a'zo-mamlakatlar hukumatlari o'rtasida iktisodiy va ijtimoiy, siyosiy muammolari bo'yicha fikr almashishni yo'lga ko'yishdir. Kapital va xizmatlarning erkin harakatini ta'minlash, poraxo'rlikka karshi kurash kabilar to'g'risidagi konunlar bu say- harakatlarning samarasidir. Hozirgi kunda IHTTning amaliy vazifalari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- bolalar va ayollar mehnati, mahsulot bahosini ataylab pasaytirish kabilar g'irrom rakobatni chegaralash yo'llarini izlash;
- mehnatni himoyalash bo'yicha barcha mamlakatlar uchun yagona bo'lgan me'yoriy hujjatlar to'g'risida konvensiya kabul qilish;
- global miqyosda bevosita chet el investitsiyalarni berish rejimini tartibga solish (Investitsiyalar to'g'risida ko'p tomonlama kelishuv loyihasi kompaniyalarga, o'zlarini nuqtai nazaricha, hukumatning noxolis investitsion siyosati bilan tortishish imkoniyatini beradi);
- sanoat korxonalarini faoliyatini ekologik jihatdan xalkaro nazoratini amalga oshirish.

Jahonda integratsion jarayonlar - YeI, NAFTA, MERKOSUR, MDH kabilar bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'lik bo'lmagan o'nlab hududiy miqyosdagi xalkaro iktisodiy tashkilotlar mavjud. Ularning faoliyat ko'rsatish mexanizmlarini o'rganish maksadida biz G'arbiy yarim shar va Afrika qit'asidagi muhim ahamiyatga ega bo'lgan Amerika davlatlari tashkiloti (ADT) va Afrika Birdamlik Tashkiloti (ABT) to'g'risida batafsil to'xtalib o'tamiz.

Amerika davlatlari tashkiloti (ADT) 1948 yilda Bogota shahrida (Kolumbiya) o'tkazilgan Amerika davlatlarining 9-chi xalkaro Anjumanida tashkil etilgan bo'lib, o'z tarkibiga 35 davlatni birlashtirgan. Shtab- kvartirasi Vashingtonda joylashgan. Tashkilotning faoliyati nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy harakterga ham ega. 60-yillarda «Sovuq urush» davri siyosati o'tgach, iqtisodiy masalalar bu tashkilot faoliyatidan oldingi o'ringa chiqdi. ADTning oliy bosh organi Bosh Assambleya hisoblanadi, yilda bir marta chaqiriladigan sessiyalarda eng jiddiy masalalar bo'yicha qarorlar qabul qilinadi. Doimiy Kengash tashkilotning barcha joriy faoliyatiga rahbarlik qiladi va nazoratni amalga oshiradi, shuningdek, doimiy qo'mitalar va ishchi guruhlarga tayangan holda Bosh Assambleyaning sessiyalarini tayyorlaydi. A'zo mamlakatlar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirishga ko'maklashishga qaratilgan

Amerika davlatlararo iqtisodiy va ijtimoiy kengashi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

1994 yilda Amerika qit'asidagi 34 mamlakat (Kubadan tashqari) davlat va hukumat rahbarlarining uchrashuvda «taraqqiyot va rivojlanish» maqsadida hamkorlik tamoyillari: demokratiya, erkin savdo va amerikada barqaror rivojlanish to'g'risida deklaratsiya» qabul qilindi. Ushbu anjuman qatnashchilari kelajakda - 2005 yildan so'ng Panamerika erkin savdo hududini tashkil etishga qaror qilishdi. Afrika Birdamlik Tashkiloti 1963 yilda Addis-Abeba shahrida (Efiopiya) o'tkazilgan Afrika davlatlari rahbarlarining bu tashkilotning shtab-kvartirasi ham shu shaharda joylashgan bo'lib, unga Afrikaning deyarli barcha davlatlari a'zo bo'lgan (Marokkoda tashqari). ABT faoliyati ADTdagi kabi kompleks harakatiga ega, iqtisodiy masalalar hmisha boshqaruv tuzilmalari diqqat markazida turadi. ABTning oliy organi Davlat va hukumat rahbarlari Assambleya hisoblanib, u yilda bir marotaba sessiyalar o'tkazadi. Tashkilotning boshqa muassasalari ichida Afrika davlatlarining iqtisodiy rivojlanishiga ko'maklashish yuzasidan bevosita mas'ul bo'lgan Iqtisodiy va ijtimoiy komissiya sezilarli mavqega ega.

ABT hududiy siyosatiga tavsif berganda, 1991 yilda a'zolar- mamlakatlar tomonidan qabul qilingan Afrika iqtisodiy hamjamiyatini tashkil etish to'g'risidagi bitimni eslatib o'tish kerak. Bu jarayonning umumiy davomiyligi 34 yilga mo'ljallangan bo'lib, u olti bosqichdan iborat. Xullas, jahon iqtisodiyotidagi ushbu hududiy iqtisodiy tashkilotlar global miqyosdagi tuzilmalar bilan birgalikda mamlakatlarga milliy chegaralanganlikni yengib o'tish, xo'jalik aloqalarini jadallashtirish va XX- XXI asrdar bo'sag'asida insoniyat duch kelayotgan juda ko'p muammolarni hal etish uchun harakatlarni birlashtirish imkonini beradi.

Shunday qilib, jahon iqtisodiyotida faoliyat ko'lami va sohasi turli- tuman muassasalarni o'z ichiga oluvchi xalqaro iqtisodiy tashkilotlar XIM tizimida vaqt o'tgan sayin yanada ahamiyatliroq bo'lib bormoqda. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar ichida BMt tizimiga kiruvchi tuzilmalar (EKOSOS, YuNKTAD, YuNIDO va boshqalar) markaziy o'rinni egallaydi. BMt doirasidan tashqari juda ko'p nufu'zli, lobro'li global va hududiy miqyosdagi tashkilotlar ham mavjud bo'lib, ushbu tashkilotlar jahon iqtisodiyotida keng doirada faoliyat ko'rsatmoqda.

2018 yilning fevral oyi oxirlarida IHTT (Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti) Markaziy Osiyo mamlakatlari raqobatbardoshligi to'g'risida keng ko'lamli tadqiqotlar natijalarini e'lon qildi. Tadqiqotda mustaqillikning dastlabki o'n yilliklarida Markaziy Osiyo iqtisodiyotining shiddatli o'sishi sabablari, shuningdek, uning bugungi kundagi oqibatlari - eksport konsentratsiyasining ortishi, xomashyo tovarlariga nisbatan narxlarning o'zgarib turishi oldida o'ta zaiflik hamda mehnat migratsiyasining rag'batlantirilishi o'rganildi. Ushbu maqolada ma'ruzaning ayrim xulosalari keltirilmoqda.

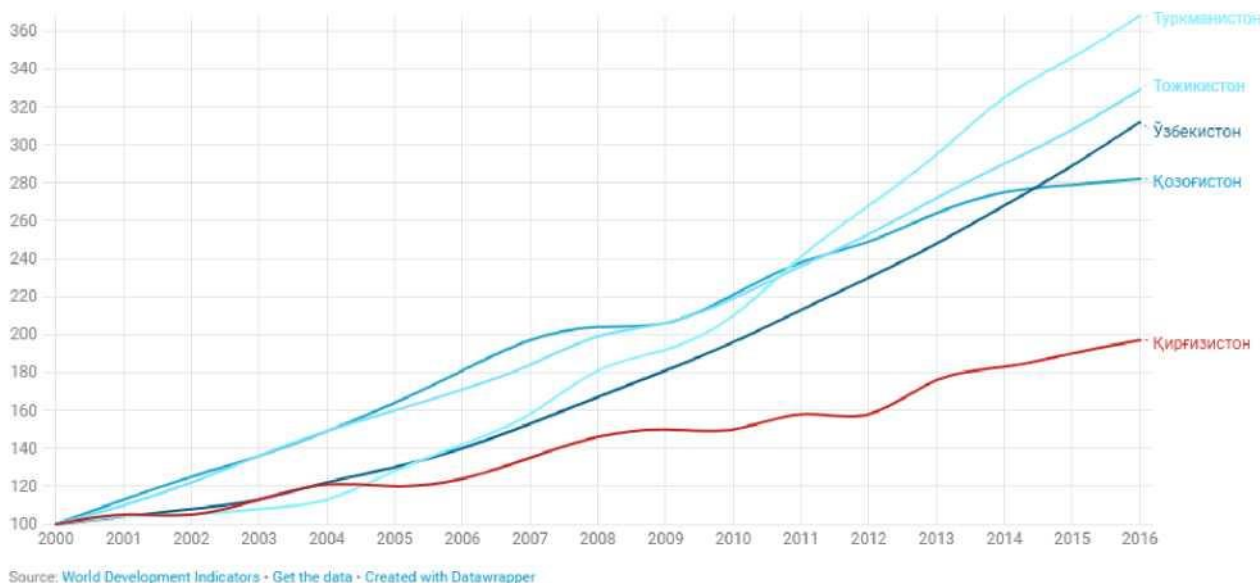
Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT): Markaziy Osiyo iqtisodiyoti

raqobatbardoshligini qanday qilib yanada kuchaytirish mumkin?

Darhaqiqat, Markaziy Osiyo mamlakatlarida yangi mingyillik boshidan buyon hayratlanarli yuksalish ko'zga tashlanmoqda. Qozog'iston, Qirg'iziston, O'zbekiston, Tojikiston va Turkmanistonning 2000-2016 yillardagi umumiy YaIM (yalpi ichki mahsuloti) har yili o'rtacha 6,5 foizga oshib bordi. Ushbu ko'rsatkich hatto 2014-2015 yillarda xomashyo tovarlariga narxlar tushib ketganda ham yuqorilab bordi. Hisobotdagi ma'lumotlarga ko'ra, mehnat unumdorligining o'sishi yiliga o'rtacha 5 foizni tashkil qilgan, qashshoqlik esa deyarli ikki barobarga kamaygan.

Марказий Осиёда ЯИМнинг динамикаси, %

2000 йил = 100%

11.3.1-rasm. Markaziy Osiyoda YaIMning dinamikasi

Markaziy Osiyoning barcha mamlakatlari iqtisodiyoti, Qirg'izistondan tashqari (Qirg'iziston YaIMning real o'sishi 2016 yili 2000 yilga nisbatan 197 % tashkil etdi) o'rtacha uch marotaba ortdi. Nazariy jihatdan bunday o'sishni sa!sl-ir effekti bilan ham izohlasa bo'ladi - rivojlanayotgan mamlakatlar ishlab chiqarishda mavjud nou-xau va tajribadan o'tgan texnologiyalardan foydalanib institutsional rivojlanishni yaxshilab olishadi. Mintaqadagi iqtisodiy o'sishning eng salmoqli omillaridan biri xomashyo tovarlariga narxlar eng yuqori bo'lgan davrda xomashyo eksportining tez o'sishidir. 2000 yildan 2011 yilgacha bo'lgan davrda jahon bozorida oltin 463 %, ko'mir 396 %, mis 386 %, neft 268 %, tabiiy gaz 207 foizga oshdi.

2000 yillarda Xitoyning ko'mir, mis, neft va tabiiy gazga bo'lgan yuqori talabi Markaziy Osiyo mamlakatlari, jumladan, Rossiya eksportining oshishiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Rossiya esa, o'z navbatida, ushbu mintaqadagi mehnat migrantlarining juda katta qismini qabul qildi. Buning natijasida Tojikiston,

O'zbekiston va Qirg'izistonda YaIM jon boshiga o'rtacha ikki baravar, Turkmaniston va Qozog'istonda esa - ikki yarim barobar oshdi, deya ko'rsatiladi hisobotda.

Global retsessiya jarayonlari, Rossiyaga qarshi sanksiyalar qo'llanilishi, milliy valyutalarning qadrsizlanishi eksport daromadining o'pirilishi va pul o'tkazmalari hajmining pasayishiga olib keldi. Yevroosiyo iqtisodiy hamkorlik tashkilotiga a'zo Qirg'iziston bu vaziyatda ancha imtiyozli holatga ega bo'ldi. Qirg'izistonlik migrantlarning pul o'tkazmalari sezilarli darajada kamaymadi, deyiladi hisobotda. 2014 yilda pul o'tkazmalari YaIMning 30 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2015 yilda ushbu ko'rsatkich 25,3 foizga kamaydi, 2016 yilga kelib esa bu ko'rsatkich yana eski holiga qaytdi. O'sha davrlarda tojikistonlik migrantlarning pul o'tkazmalari 2014 yilda YaIMga nisbatan 36,6 foizdan 2015 yilda 28,8 foizgacha tushib ketdi, 2016 yilda esa bu ko'rsatkich 26,9 foizgacha pasaydi. O'zbekistonda esa pul o'tkazmalari YaIMga nisbatan uncha katta rol o'ynamaydi (agar hisobotlarga asoslanadigan bo'lsak) va 2013 yildan buyon 11,6 foizdan 3,7 foizgacha qisqargan. Biroq bu miqdor Rossiyadan Markaziy Osiyoga jo'natilayotgan mablag'larning eng katta miqdorini tashkil etishini ham esdan chiqarmaslik lozim.

IHTT hisoboti Markaziy Osiyo mamlakatlari oldida turgan eng dolzarb muammolardan biri - iqtisodiy yo'laklarni yaratish va transport bo'g'inlarini rivojlantirishga qaratilgan. Infratuzilmaning 2016 yildan 2030 yilgacha bo'lgan davrgacha sarmoyaviy talablari 492 mlrd. AQSh dollari darajasida baholanadi va xarajatlarni mintaqa YaIM hozirgi 4 % darajasidan 6 % gacha ko'paytirishni nazarda tutadi. Markaziy Osiyo yo'llari ancha ta'mirtalab. Qirg'izistonning 60 % yo'llari, Qozog'istonning - 54 %, Tojikistonning - 48 %, O'zbekistonning 23 % yo'llarining na asfalt, na beton qoplamalari bor. Mintaqadagi ko'p mamlakatlar infratuzilma bilan bog'liq orzularini Xitoyning "Bir makon - bir yo'l" dasturi bilan bog'lamokda. Shuni ham esdan chiqarmaslik kerakki, Xitoyning tashqi qarzi shiddat bilan oshib bormoqda, ayniqsa, Tojikiston va Qirg'izistonda bu ikki tomonlama hamkorlikni olib borishda ayrim majburiyatlar va xavf-xatarlarni yuzaga keltiradi.

Mintaqadagi korxonalar umumiy sonining 90 foizini kichik va o'rta korxonalar tashkil qiladi, ammo ularning YaIM ulushlari 25 foizdan 41 foizgacha tashkil qiladi, faqatgina O'zbekistonda ushbu ko'rsatkich 55 foizga teng. Ular O'zbekistonda ishchi kuchining 78 foizidan foydalanadi, bu ko'rsatkich Qozog'istonda 38 foizni tashkil etadi. Kichik va o'rta korxonalar qo'shimcha qiymati past bo'lgan sektorlarda, ayniqsa, qishloq xo'jaligi va savdoda to'plangan. Shu bois ularning eksportdagi ulushi cheklangan, mintaqadagi eksportning asosiy hajmini yirik kompaniyalar tomonidan eksport qilinadigan tabiiy resurslar tashkil qiladi. Bundan tashqari, ular tashqi bozorlarga chiqish haqida gap ketganda, alohida to'siqlarga duch kelishadi.

Jahon bankining "Biznesni yuritish" reytingi ma'lumotlariga ko'ra, Qozog'iston Markaziy Osiyo respublikalari orasida eng yaxshi o'rinni egallab kelmoqda va 190 ta mamlakat o'rtasida 35-o'rinni egallab turibdi (shuning o'zida mamlakatda indeks

ko'rsatkichlariga kirgan o'nta komponentdan yettitasi bo'yicha 2016 yilda islohotlar o'tkazildi). Qirg'iziston va O'zbekiston birinchi yuztalikdan joy olgan, Tojikiston esa quyi pog'onalardan o'rin egallagan.

11.4. Jahon savdo tashkilotining jahon xo'jaligidagi rivojlanish yo'nalishlari va uning mamlakatlar iqtisodiyotidagi ahamiyati

Jahon savdo tashkiloti (JST) 1995 yilning 1 yanvarida tashkil topdi. JST ko'p tomonlama savdo tizimlarining huquqiy va institutsional asosidir. U muhim shartnoma majburiyatlarni ta'minlaydi. Bu shartnoma majburiyatlari hukumatlarga ichki qonunchilikni shakllantirish va amalga oshirishda, shuningdek tashqi savdoni boshqarishni aniqlab beradi. JST 1947 yilda tashkil topgan va 1948 yilning 1 yanvaridan kuchga kirgan Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (GATT)ning davomchisi hisoblanadi. JST kelishuvi xalqaro savdoning yangi qonuniyatlarini, Urugvaydagi ko'p tomonlama muzoqaralar jarayonida erishilgan bitimlarni umumiy idoraga jamlashni qamrab oladi. Bu qoidalar GATT doirasida 125 ta mamlakat ishtirokida yetti yil davom etgan va 1993 yilning 15 dekabrda Urugvayda tugagan ko'p tomonlama muzoqaralar natijasidir. Vazirlar 1994 yil aprelda Marokashdagi majlisda yakunlovchi akti imzoladilar. 15 apreldagi "Marokko deklaratsiyasi" shuni tasdiqladiki, Urugvay raundi natijalari jahon iqtisodiyotini mustahkamlab, savdo va kapital qo'yilmalarini, bandlikni liberallashtirib, butun jahonda tushumlarni ko'payishga olib keladi. GATT- JSTning qismi sifatida quyidagi asosiy qoidalarga ega:

1. Tariflar orqali milliy iqtisodiyotni himoyalash. GATT erkin savdo bilan shug'ullansa ham JSTga a'zo mamlakatlari o'zlarining milliy sanoatini tashqi raqobatdan himoya qilish huquqiga egaligini tan oladi. Biroq, GATT mamlakatlardan tariflar orqali himoya qilishni talab etadi. Bu tamoyilni amalda bajarilishini ta'minlash uchun GATT qonun-qoidalariga ko'ra bir necha istisnolar bo'yicha miqdoriy cheklovlardan foydalanish man etildi.

2. Tariflarni aloqalash". Davlatlar ko'p tomonli savdo kelishuvlari orqali milliy sanoatni qo'llab-quvvatlashni kamaytirishi, iloji bo'lsa, tariflarni kamaytirib, boshqa savdo to'siqlarini olib tashlashi kerak. Tariflar ma'lum darajada kamayib "aloqa"ga kirmoqda. Aloqaga kirishish shuni bildiradiki, aniq bir mahsulotni munosabatga kirishishdagi tarif darajasi JST a'zosining majburiyatidir va asosiy savdo sherigi bilan kompensatsiya xaqidagi kelishuvsiz tarifni oshira olmaydi.

3. "Eng qulay rejim" GATT ning ushbu qonuni ajratmaslik prinsipi hisoblanadi.

Qonunda ta'kidlanishicha, eksportyor va importyor davlatlarga o'zgartirilgan tarif va boshqa me'yorlar BSTning a'zosi bo'lgan boshqa davlatlarga ham kamsitishlarsiz qo'llanilishi kerak. Xech qanday davlat boshqasiga alohida savdo foydasi yoki kamsituvchi choralar qo'ya olmaydi. Hamma bir xil darajada va hamma savdo to'siqlarini tushirish maqsadidagi barcha choralardan foyda oladi.

4. "Milliy rejim" Agar afzal ko'rilgan davlatlarda kamsitish man qilingan bo'lsa, "Milliy rejim" qoidasida esa bozorga chiqarilgan tovarlar davlat ichida ishlab chiqarilgan ekvivalent tovarlar bilan bir xil shart- sharoitda amalga oshirilishi kerak.

Jahon Savdo Tashkilotiga a'zo bo'lish jarayoni qiyin va uzoq vaqtni talab qiladi. Birinchi bosqichda JSTga qo'shilishni xohlovchi davlatlarning hukumat boshliqlari JSTda kuzatuvchilik huquqini beruvchi ariza beradi. Bunda hukumat JSTga yuboruvchi o'z memorandumida mamlakatning savdo va iqtisodiy siyosatini to'liq qamrab olgan aspektlarni taqdim etadi. Bu memorandum qo'shilish to'g'risidagi so'rovlarni to'liq o'rganish uchun asos bo'ladi. Shundan so'ng JSTga ariza beruvchi davlatlar bo'yicha ishchi guruh tuziladi.

Ishchi guruh yigilishlarida ariza bergan hukumat tovar va xizmatlar savdosiga nisbatan o'z huquq va majburiyatlarini aniqlab olishlari maqsadida qiziquvchi a'zo-mamlakatlar hukumatlari bilan ikki va ko'p tomonlama muzokaralar olib boradi. Muzokaralar natijasida JSTga kirayotgan davlat tovarlar va xizmatlar savdosi bo'yicha bajarishi lozim bo'lgan va o'zgartirilmaydigan aniq bir tariflar beradi. Ariza beruvchi davlatning savdo rejimini o'rganish va bozorga kirishga imkon beruvchi muzokaralar tuzish bilan ishchi guruh asosiy qo'shilish shartlarini ishlab chiqadi va yig'ilish natijasiga ko'ra JSTga kirayotgan davlat to'g'risida qaror tayyorlaydi va bu hujjatlar bosh kengash yoki vazirlar konferensiyasida tasdiqlash uchun taqdim etiladi. Qo'shilish to'g'risidagi qaror JST a'zolarining 2/3 qismi ovoz bergan taqdirda imzolangan hisoblanadi. JSTga a'zo bo'lgan davlat Urugvay raundi qamrab olgan bitimlarni qabul qilishi va amalga oshirishi kerak bo'ladi.

Urugvay raundi yangi ko'p tomonlama savdo tizimi tashkil topishida muhim rol o'ynaydi. 1994 yilning 15 aprelida Marokashda (Marokko) 125 ta a'zo-mamlakatlarning vazirlari Urugvay raundi quyidagi tizimlardan tashkil topganligini tasdiqlovchi bitimni imzoladilar.

Jahon Savdo Tashkiloti to'g'risida Marokash bitimi.

- Tovarlar savdosi
- Xizmatlar savdosi.

Tariflar va savdo (GATT-1994) bo'yicha bosh bitim va u bilan bogliq bo'lgan bitimlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

O'zaro yuk tashish inspeksiyasi bo'yicha bitim	R8T
Texnik barterlar va savdo bo'yicha bitim	tvT
Sanitar va fito sanitar holat bo'yicha bitim	8R8

Investitsiya savdo aspektlari holati bo'yicha bitim	TK1M8
To'qimachilik va kiyim-kechak bo'yicha bitim	ATS
Qishloq xo'jaligi bo'yicha bitim	
Qoidalarining kelib chiqishi bo'yicha bitim	

- Xizmatlar savdosi. Xizmatlar savdosi bo'yicha bosh bitim (OAT8)
 - Intellektual resurslar huquqi (1RK8). Intellektual resurslar savdosi bo'yicha bitim o'z navbatida:

- Chegaralangan ishtirokchilar soniga ega sektorial savdo bitimga.
- Fuqaro aviatsiyasi bo'yicha bitimga.
- Davlat xaridorlari to'g'risidagi bitimlarga bo'linadi.

2001 yilning noyabrida Doxa shahrida (Qatar) JSTning 4-vazirlar konferensiyasi bo'ldi. Uning natijasida —Doxa taraqqiyot tartibi” savdo muzoqaralarining yangi raundi bosqichi to'g'risida qaror qabul qilindi. Konferensiyada dunyo savdo tizimining liberalizatsiyasi bo'yicha qo'yidagi asosiy mavzular - xizmatlar, sanoat mollari savdosi tariflari, intellektual mulk huquqining savdo tomonlari, qishloq xo'jaligida ichki qo'llab-quvvatlash va eksportga subsidiyalar berish, “Singapur muammolari”, savdo va investitsiya, raqobat borasida siyosat, davlat xaridlarida transparentlik, savdo hamkorligi, savdo va atrof-muhit muammolari kabi mavzular ko'rib chiqildi. Bu muammolar bo'yicha turli qarashlar konsepsiyasi bilan bog'liq bo'lgan jahonning 148 mamlakatni savdo vazirliklari 2003 yilning 10-14 sentyabrida Meksikaning Kankun shahrida bo'lib o'tgan JSTning 5-vazirlar konferensiyasi chog'ida savdo tizimini erkinlashtirish bilan bog'liq bo'lgan yagona fikrga kela olmadilar.

11.5. JSTning tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solish uslublari

Jahon amaliyotida tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solishni tarif va notarif uslublari mavjud bo'lib, ularni qay me'yorda va qay ko'lamda qo'llanilishi har bir davlatning tashqi iqtisodiy siyosati va tashqi iqtisodiy faoliyatidagi asosiy yo'nalishlari bilan belgilanadi. JST talablariga ko'ra barcha tashqi savdo operatsiyalari imkon qadar tariflar yordamida, ya'ni bojxona bojlari asosida tartibga solishni maqsadga muvofiq.

JST tashkil etilgunga qadar GATT 1960-yillar oxirlarida notarif uslublarni tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solishda qo'llanilishi —xalqaro savdoni erkin oqimiga to'sqinlik qiluvchi, tarifdan o'zga barcha choralar”-deb e'tirof etgan. Ularni turkumlash va tegishli guruhlariga ajratish bo'yicha hozirgi kungacha xalqaro miqyosda kelishilgan va tasdiqlangan umumiy bir qoida yo'q. Shu tufayli tashqi

savdoni davlat tomonidan notarif uslublar asosida tartibga solishda xalqaro (universal) me'eri hujjat mavjud emas.³⁶

JST, xalqaro savdo palatasi, BMTning savdo va rivojlanish bo'yicha Konferensiyasi, Jahon taraqqiyot va tiklanish banki, AQSh tarif komissiyasi hamda turli olimlarning notarif uslublarini turkumlashga o'zgacha yendashuvlari mavjud. BMTni savdo va rivojlanish konferensiyasi tashqi savdodagi notarif uslublarni (notarif cheklovlarni) quyidagi turkumlarga bo'ladi va u umuman olganda JSTning turkumlashiga mos keladi:

- a) paratarif uslublar
- б) narxlarni nazorat etish choralari
- s) moliyaviy choralalar
- д) miqdoriy nazorat choralari (kvotalash)
- e) avtomatik litsenziyalash choralari
- i) monopolistik choralalar
- f) texnik choralalar

Paratarif uslublar o'z mazmuniga ko'ra tegishli davlat hududida xorijiy tovarlarni kiritish chog'idan bojxona bojlaridan tashqari mavjud bo'lgan barcha to'lovlar, soliqlar, aksizlardan tarkib topgan bo'lib, bojxona yoki boshqa savdoni nazorat etuvchi organlar tomonidan undiriladi. Bir ko'rishdan ular bojxona bojlari singari qo'llanilsada, iqtisodiy mazmuniga ko'ra notarif uslublar sanaladi. Masalan, qo'shimcha qiymat solig'i (QQS), aksizlar, bojxona undiruvlari, ichki soliqlar, maxsus maqsadli to'lovlar. Ular ichida QQS, aksizlar juda keng qo'llanilsada, ayrim davlatlarda esa o'zgacha tarzda to'lovlar, soliqlar tarzida belgilangan.

Masalan, Avstriyada "Eksportni rivojlantirish fondiga yig'im", Daniyada "Atrof muhit himoyasi uchun yig'im", Shvesiyada "O'simliklarni himoyalash uchun soliq", Finlandiyada "Chiqindilarga kurash uchun yig'im" va boshqa shu kabi yig'im va soliqlar shular jumlasidandir. Umuman olganda paratarif uslublar tegishli mamlakatning yalpi bojxona rejimiga bilvosita ta'sir o'tkazadi.

Narxni nazorat etish choralari - import qilinayotgan tovarlar narxini sun'iy kamaytirishiga yoki eksporter davlatdagi eksport subsidiyalariga qarshi belgilangan barcha turdagi chora tadbirlarni o'z ichiga oladi. Bu holat ko'pgina importyor davlatlarga jahon eksport narxlaridan past narxlarda tovarlar kiritilishida uchraydi va antidemping to'lovlari (poshlinalarni) qo'llanilishini keltirib chiqaradi.

GATTning 1994 yillarda qabul qilingan VI- moddasiga (odatda u — Antidemping Kodeksi" deb ataladi) ko'ra, dastlab demping holatini (faktini) aniqlash uslubi orqali antidemping to'lovlari (poshlinalarni) qo'llash yuridik jihatdan asoslanishi lozim. Shundan so'ng, antidemping to'lovlarni (poshlinalarni) qo'llash uchun tegishli tekshiruvlar o'tkaziladi va u haqiqatda importyor davlatning tegishli

³⁶ Назарова Г.Г., Халилов Х.Х., Ханова И.М., Хакимов Н.З., Бобожонов Б.Р. Жахон иқтисодиёти. -Т.: МЧЖ "КАМ-8", 2007 й.

tarmog'i uchun moddiy zarar yetkazganligini aniqlash kerak.

Ko'plab davlatlar o'rtasidagi savdo-sotiq operatsiyalarida antidemping tekshiruvlari tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'pgina holatlarda —dempingdagi ayblov" to'liq isbotlanmay qoladi. Lekin, ushbu tekshiruvlarni boshlanish jarayonining o'zi davlatlar o'rtasidagi savdo-sotiq munosabatlariga, ayniqsa yirik eksportyor va importyor tashkilotlar o'rtasiga sovuqchilik tushiradi.

Bundan tashqari, ko'p davlatlar eksportga ko'mak berish maqsadida dotatsiyalar, soliq imtiyozlari, imtiyozli tariflar va boshqa turdagi moliyaviy vositalar bilan protensionistik siyosati tadbirlarini amalga oshiradilar. "Yangi proteksionizm" deb nom olgan ushbu choralarni qo'llash tartibi JST doirasida qabul qilingan "Subsidiyalar va kompensatsion poshlinalar to'g'risidagi Bitim"da o'z aksini topgan.

Moliyaviy choralar - valyuta operatsiyalarini amalga oshirishning o'ziga xos qoidalari tarzida tashqi savdo aloqalarida qo'llaniladi. (Masalan, tashqi savdo operatsiyalaridan olingan valyuta tushumining bir qismini albatta sotish tartibi).

Miqdoriy nazorat choralari (kvotalash) tegishli mamlakatga muayyan tovarlarni kiritish va chiqarishdagi miqdoriy chegaralarni qo'llanilishida o'z ifodasini topadi.

GATTning 1994 yilda qabul qilingan hujjatlarida miqdoriy choralarni amaliyotda qo'llanilishidan voz kechish-jahondagi tegishli iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish omili sifatida belgilangan bo'lsada, u yoki bu tovar bo'yicha miqdoriy cheklovlarni qo'llashga ruxsat etilgan. Shu tufayli, ko'pgina davlatlar, mamlakatning to'lov balansida muvozanatni saqlash, ichki bozordagi raqobatni ta'minlash maqsadlarida miqdoriy cheklov (kvotalash) choralarini qo'llaydilar. Ko'p hollarda u import qilinayotgan tovarning fizik miqdori bo'yicha cheklov, (xususan tonna, dona, metr va h.k.) yoki tovarlar guruhi bo'yicha pul miqdoridagi cheklov (masalan, 5 mln. AQSh dollari hajmida) belgilandi.

Avtomatik litsenziyalash choralari, tegishli tovarni mamlakatga kiritish va chiqarishda muayyan hujjat-litsenziyaning mavjud bo'lishini talab etadi. Litsenziyalash kiritilishi bilan tovarlar savdosini monitoring qilish, kuzatish imkoni vujudga keladi. Odatda litsenziyalashning avtomatik tarzda amalga oshirilishi ko'pgina davlatlar tajribasida keng qo'llanildi. JST doirasida "Importni litsenziyalash tadbirlari to'g'risidagi Bitim" (Importni litsenziyalash Kodeksi) mavjud bo'lib, u import litsenziyalarini berishdagi rasmiyatchiliklarni soddalashtirish va unifikatsiyalashtirishga qaratilgan.

Monopolistik choralar tarkibiga davlatning rivojlanish bosqichida ichki va tashqi savdo tizimini davlat qo'lida saqlanishiga oid bo'lgan tashkiliy jarayonlar kiradi. Tashqi savdoga davlat monopoliyasi u yoki bu tovar guruhiga yoki barcha tizimga ham taaluqli bo'lishi mumkin. Bunda ushbu tadbirlar ma'naviy asoslar, sihat-salomatlikni saqlash (masalan, alkogol va tamaki mahsulotlariga nisbatan), aholini uzluksiz dori-darmon bilan ta'minlash, oziq-ovqat bo'yicha xavfsizlik (masalan, don mahsulotlariga nisbatan), sanitariya-veterinariya nazoratini kuchaytirish maqsadlarida

(masalan, oziq-ovaqat va go'sht mahsulotlariga nisbatan) qo'llanilishi mumkin.

GATTning 1994 yilgi Bosh Bitmining XVII- moddasi tashqi savdoda monopolistik choralar qo'llanilishini nazarda tutadi va davlat savdo korxonalarining unda faoliyat yuritishini man etmaydi. Lekin, ular o'z faoliyatida diskriminatsiyaga yo'l qo'ymasliklari va tijorat prinsiplari asosida sifat va narx bo'yicha mutanosiblikni ta'minlashlari zarurligi alohida ta'kidlab o'tilgan.

Texnik choralar yoki texnik barerlar. Import qilayotgan mamlakat o'z milliy standartlari asosida xavfsizlik va tovarlar sifatini nazorat etish maqsadida ushbu notarif uslubdan foydalandilar. Ushbu turkumga cheklovlar muayyan bir standartlar tarzida bo'lib, eksport qilinayotgan tovarlar sifatini ta'minlash, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish, insonlar hayoti va xavfsizligini ta'minlash, atrof muhit himoyasi, milliy xavfsizlik nuqtai nazaridan asoslangan bo'lishi lozim.

JST doirasida savdoda texnik barerlar to'g'risidagi Bitimga asosan har qanday davlat majburiy texnik standartlarini belgilashi mumkinligi ta'kidlab o'tilgan. Xususan, u tovarlarni qadoqlanishi, markirovkasiga ham tegishli bo'lishi mumkin. Amalda qo'llanilayotgan texnik barerlar texnik standartlar tarzida mahsulot sifatining texnik me'yorlarini (masalan, elektr toki quvvati, kuchlanishi, mahsulotning milliy o'lchov birliklar tizimiga mosligi, ekologik zararsizligi va h.k. talablar) ifodalaydi. Tashqi savdoda texnik barerlarni qo'llayotgan davlatlar xalqaro standartlar asosida uni belgilashlari yoki nima asosida kiritilayotganliklari haqida JST sekretariatiga xabar berishlari lozim.

Tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solishda asosiy o'rinni tarif uslublari xususan, import bojxona tarifi egallaydi. o'z tabiatiga ko'ra import bojxona tariflari bir-biriga bog'langan to'rt asosiy elementdan tarkib topadi:

- mamlakatga kiritiladigan tovarlar turkumining (nomenklaturasi) tizimga solingan tarkibi. Odatda u Bojxona hamkorligi Kengashi tomonidan ishlab chiqilgan va JST/GATT tizimida tan olingan "Tovarlarni tavsiflash va kodlashtirishning komil tizimi" (ingl. Harmonised Commodity Description and Coding System) asosida amalga oshiriladi. Ko'pgina hollarda u sodda tarzda "Tashqi iqtisodiy faoliyat tovar nomenklaturasi" (ruscha, odatda. TN VED) deb ataladi;

- bojxona qiymatini aniqlash uslublari va bojlar undirish tartibi. U tegishli davlatning Bojxona Kodeksi va Boj tariflari to'g'risidagi qonun va hukumatning maxsus qarorlari asosida amalga oshiriladi;

- bojlarni kiritish va bekor qilish mexanizmi (tartibi). Bu elementlar ham Bojxona kodeksi, Boj tariflari to'g'risidagi qonun hamda hukumat yoki qonun chiqaruvchi organlarning maxsus qarorlari asosida amalga oshiriladi;

- tovarlarni kelib chiqish mexanizmini aniqlash qoidalari. JST/GATT hamda xalqaro bojxona tashkiloti yo'riqnomalari, tavsiyalari asosida tovarga qaysi manzilda ko'proq qo'shimcha qiymat qo'shilganligiga asoslanib, unga asosiy ishlab chiqarilgan davlat manzilini belgilash.

Shunday qilib, tashqi savdoni tartibga solish uslublari o'ta murakkab va o'zaro bog'liq bo'lgan qoida va tartiblar bilan bir qatorda, turli yo'nalishdagi choralarni o'z ichiga oladi. Tashqi savdoda tarif va notarif uslublarini qay me'yorda qo'llanilishi tegishli mamlakatning tashqi savdo siyosatiga bog'liq.

Nazorat uchun savollar

1. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar qanday tasniflanadi?
2. BMT va BMT tizimidagi tashkilotlarning jahon xo'jaligidagi roli qanday?
3. Xalqaro hududiy tashkilotlar va ularning funksional vazifalari nimalardan iborat?
4. JSTga a'zo bo'lish bosqichlarini tavsiflab bering.

12-BOB. JAHON XO'JALIGINING GLOBALLASUV JARAYONLARIDA O'ZBEKISTONNING ISHTIROKI

12.1. O'zbekistonning iqtisodiy salohiyati va imkoniyatlari

O'zbekiston iqtisodiyoti jadal rivojlanayotgan mamlakatlar qatoridan mustahkam o'rin egallamoqda. Zero, yurtimizda izchil amalga oshirilayotgan islohotlar jahon hamjamiyati tomonidan taraqqiyotning 'o'zbek modeli' samaralari sifatida e'tirof qilinayapti.

Iqtisodiyotimizning bu qadar ravnaq topishi va ishlab chiqaruvchilarining dunyo mamlakatlari ishbilarmonlari bilan hamkorligi mustahkamlanayotgan bir sharoitda O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan 2005 yildan buyon o'tkazib kelinayotgan O'zbekiston paxta va to'qimachilik XII Xalqaro yarmarkasi 12-13 oktyabr kunlari bo'lib o'tdi.

XII Xalqaro O'zbekiston paxta va to'qimachilik yarmarkasiga 40 dan ziyod davlatdan tashrif buyurgan taniqli mutaxassislar, olimlar, yengil sanoat sohasidagi yirik korxonalar hamda savdo kompaniyalari vakillari yurtimiz paxta tolasi sifatiga juda yuqori baho berdilar. Mazkur nufuzli tadbirda 550 ming tonna o'zbek paxta tolasi va umumiy qiymati 1 milliard 322 million AQSh dollarlik to'qimachilik mahsulotlari savdosi bo'yicha shartnomalar imzolangani ana shunday e'tiroflarning amaliy tasdig'idir. O'z navbatida, bu o'zbek paxta tolasi hamda u asosida tayyorlangan qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlarning jahon bozoridagi mavqei yuksalib, raqobatdoshligi ta'minlanayotganidan darak beradi.

O'zbekistonda eksport hajmining yil sayin ortib borayotgani bejis emas, albatta. Bu eng avvalo, oqilona siyosat yuritilib, barchaga teng imkoniyat yaratib berilayotgani samarasi hisoblanadi. Chindan ham, tabiiyligi bilan nom qozongan mahsulotlarni sotib olishda hech qanday cheklov qo'yilmagan. Qolaversa, uni hech bir vositachilarsiz, to'g'ridan-to'g'ri xarid qilish, uzoq muddatli kelishuvlarga

erishish uchun barcha shart-sharoitlar mavjud. Shu bois, to'qimachilik sanoati taraqqiy etayotgan mamlakatlar dunyo paxta bozorida savdolar faollashgan bir paytda yurtimiz tomon oshiqadilar. Maqsad bitta: u ham bo'lsa, o'zbek tolasidan ko'proq sotib olish.

Xorijiy kompaniya va firmalar vakillarining savdoga qo'yilayotgan tolalarning sifat ko'rsatkichlari nihoyatda yuqori ekanligini e'tirof etishyapti. Rangi tiniq, toza, cho'ziluvchanligi talab darajasida. Ulardan tayyorlangan mahsulot har qanday raqobatga bimalol dosh beradi.

Ta'kidlash kerakki, XII Xalqaro O'zbekiston paxta va to'qimachilik yarmarkasi qatnashchilari nafaqat forum davomida tashkil qilingan anjumanlar, davra suhbatlari, birja savdolarida ishtirok etish, balki to'qimachilik hamda yengil sanoatimiz yutuqlari bilan yaqindan tanishishga muyassar bo'ldilar. Paxta xomashyosini birlamchi qayta ishlash, tolani sifatli saqlash, xaridorlarga belgilangan muddatlarda yetkazib berish xizmati, kalava ip, to'qimachilik mahsulotlari va tayyor kiyim-kechaklar tayyorlash jarayonlarini bilan ham tanishdilar.

Jahon bozoriga xaridorgir mahsulot chiqarish maqsadida mavjud paxta tozalash korxonalari tubdan modernizatsiya qilinmoqda. Shu jumladan, 'o'zbekiston paxta tozalash zavodi' aksiyadorlik jamiyatida keyingi yillarda yana shunday loyihalar amalga oshirilib, sexlar eng so'nggi rusumdagi texnologik liniyalar bilan jihozlandi.

Sohada hayotga tatbiq etilayotgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlaridan yana biri, bu-yuqori sifatli tolani o'zimizda chuqur qayta ishlab, xorijga qo'shimcha qiymatga ega tovarlar chiqarish. Shu yo'nalishda hayotga tatbiq qilinayotgan loyihalar samarasi o'laroq, hozirgi kunga kelib, zaminimizda yetishtirilayotgan paxta xom ashyosini qayta ishlash hajmi istiqbolning dastlabki yillaridagiga nisbatan 7 barobar ortib, 50 foizga yetkazildi. Bunda chet ellik sarmoyadorlar ishtirokida zamonaviy uskunar bilan jihozlangan ko'plab to'quvchilik hamda tikuvchilik korxonalari faoliyati yo'lga qo'yilayotgani muhim omil bo'layotir.

Darhaqiqat, 25 yillik mustaqil taraqqiyotimiz davrida yengil sanoatimizda 2,5 milliard AQSh dollaridan ortiq xorijiy investitsiyalar o'zlashtirilib, 200 dan ziyod loyihalar amalga oshirildi. Ular Buyuk Britaniya, Germaniya, Shveysariya, Italiya, Janubiy Koreya, Yaponiya, Singapur, Hindiston kabi davlatlar investorlari bilan birgalikda ro'yobga chiqarilgani O'zbekistonning ishonchli iqtisodiy hamkor sifatida tan olinganining amaliy tasdig'idir.

Yarmarka qatnashchilari tashrif buyurgan "UZTEX Chirchik" O'zbekiston Shveysariya qo'shma korxonasi ana shunday ilg'or sub'ektlaridan biri hisoblanadi. Bu korxonaga Germaniya, Shveysariya, Italiya singari davlatlarning eng so'nggi rusumdagi uskuna va dastgohlari bilan jihozlangan. Ular yordamida xom ashyoni chuqur hamda tizimli qayta ishlash yo'lga qo'yilgan. 1000 kishilik bu jamoa tomonidan chet ellik buyurtmachilarga yiliga 80 million AQSh dollarlik tayyor va yarimtayyor mahsulotlar yetkazib berilyapti. Ilgari xorijga, asosan, bolalar hamda

kattalar liboslari, bo'yalgan va bo'yalmagan kalava ip hamda mato sotilgan bo'lsa, joriy yildan e'tiboran ular qatoriga paxmoq mato sochiq mahsulotlari ham qo'shildi.

Yurtimizda to'qimachilik sanoatida ijobiy ma'noda 'portlash effekti' kuzatilayapti. Paxta tolasini chuqur qayta ishlash va tizimli ravishda mahsulotlar tayyorlash yo'lga qo'yilgan. Har yili amalga oshiriladigan yuzlab yirik loyihalarni inobatga oladigan bo'lsak, yaqin kelajakda to'qimachilik mahsulotlari eksporti yanada ortishi aniq.

Ekspertlarning fikricha, mamlakatimiz bilan hamkorlik qilish istagini bildiruvchi kompaniyalar ko'payishida to'lani sifatli saqlash, xaridorlarga o'z vaqtida yetkazib berish bo'yicha keng tarmoqli hamda ishonchli infratuzilma yaratilgani muhim omillardan biri bo'lmoqda.

Bugungi kunda yurtimizda 21 ixtisoslashtirilgan mintaqaviy paxta terminali samarali faoliyat yurityapti. Ularda mahsulotni saqlash va jo'natishdan tashqari, ko'plab qo'shimcha xizmat ko'rsatish ham yo'lga qo'yilgani ishlab chiqaruvchi hamda xaridor o'rtasida oldi-sotdi munosabatlarini zamon talablari asosida tashkil etish imkonini berayotir.

Toshkent shahrida joylashgan "Toshkent-Tola" terminali respublikadagi eng yirik paxta terminallaridan biri hisoblanadi. Unga qarashli omborlarga 45 ming tonnadan ko'proq tola sig'ishi, uning bir qismi erkin ombor tizimiga o'tkazilgani e'tiborga molikdir. Bundan tashqari, terminalda yaratilgan yana bir qulaylik shundaki, tola eksporti bilan bog'liq hujjatlarni shu yerning o'zida bir soat ichida rasmiylashtirish mumkin. Buning uchun O'zbekiston "Sifat" paxta tolasini sertifikatlash markazining laboratoriyasi, bojxona, davlat karantin nazorati punkti xizmatlari tashkil etilgan.

Jahon paxta bozorining bu yilgi Toshkent forumida o'zbekistonlik ishlab chiqaruvchilar hamda xorijiy xaridorlar o'rtasida nafaqat savdo – iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash, balki yangi hamkorlar topish, tarmoqqa xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish imkoniyatini beradi.

O'zbekistonni iqtisodiy salohiyati an'anaviy tarzda tashkil etilayotgan Xalqaro sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasida ham yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini tarkibiy o'zgartirish, sanoat korxonalarini modernizatsiyalash, ishlab chiqarishga innovatsion loyihalarni jalb etish barobarida, iqtisodiy barqarorlik va xalqimiz turmush farovonligini ta'minlashga ham xizmat qilayotgani ayniqsa, diqqatga sazovor. Gap shundaki, o'tgan vaqt mobaynida sanoatchilarning o'ziga xos iqtisodiy forumiga aylangan yarmarka korxonalariga mahsulotlarini kengroq namoyish etish, yangi hamkorlar topish, kelgusi yil uchun buyurtmalar portfelinii shakllantirish, qo'shimcha shartnomalar imzolash uchun qulay shart-sharoitlar yaratayapti.

Ma'lumki, Xalqaro sanoat yarmarkasi va Kooperatsiya birjasi har yili ikki bosqichda o'tkaziladi.

Birinchi bosqich yilning dastlabki yarmida tashkil etilib, u respublikaning barcha hududini qamrab oladi. Uning doirasida joriy yil uchun shartnomalar tuzilib, kelgusi yilga mo'ljallangan yangi mahsulotlar ishlab chiqarishni o'zlashtirish bo'yicha kelishuvlarga erishiladi.

Ikkinchi bosqichda esa xo'jalik kelishuvlari hamda eksport shartnomalari imzolanib, navbatdagi yil uchun buyurtmalar shakllantiriladi. Bu xalqaro sanoat anjumani nafaqat hududlar va tarmoqlar ichida, balki tarmoqlararo hamda tashqi aloqalarni shakllantirish, ishlab chiqarishga xorij investitsiyasini faol jalb etish, yangi hamkorlar ishtirokida import o'rnini bosuvchi mahsulotlar tayyorlashni o'zlashtirish uchun qulay ishbilarmonlik muhitini ta'minlab beradi.

Shuningdek, yarmarka doirasida dolzarb mavzularda seminarlar, turli taqdimotlar o'tkazilmoqdaki, bu ham qatnashchilarga iqtisodiyotning muhim tarmoqlari yutuqlari bilan yaqindan tanishish, yirik sanoat korxonalarining ilg'or tajribalarini o'rganish imkonini yaratayotir. Shu bois unda ishtirok etuvchilar soni yil sayin ko'payib borayapti. Masalan, 2007 yilgi yarmarkada 224 ta mahalliy va 50 ta xorijiy sanoat korxonasi vakillari qatnashgan bo'lsa, 2015 yilga kelib ularning soni mutanosib ravishda 20131 hamda 1300 tani tashkil etdi. Chet elliklar orasida Rossiya, Qozog'iston, Xitoy, Afg'oniston, Shveysariya, Buyuk Britaniya, Koreya Respublikasi, Hindiston, Germaniya, Ukraina, Polsha, Ozarbayjon, Fransiya, Yaponiya, Singapur va boshqa mamlakatlar sanoatchilari ayniqsa, faollik ko'rsatmoqda. Umuman olganda, o'tgan to'qqiz yil mobaynida ishtirokchilar soni 9 barobar o'sdi. Pirovardida birgina o'tgan yilgi yarmarkada sanoat kooperatsiyasi bo'yicha 11,8 trillion so'mlik shartnomalar tuzildi. Mahsulotlarni eksport qilish bo'yicha imzolangan shartnomalar hajmi 8,3 milliard AQSh dollariga yetdi. Ko'rinib turibdiki, har ikki yo'nalishda sezilarli darajada o'sish bor.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil 3 martdagi —2016 yilda Xalqaro sanoat yarmarkasi va Kooperatsiya birjasini tashkil etish va o'tkazish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga muvofiq, joriy yilning mart-iyun oylarida hududlarda ana shunday tadbirlar uyushqoqlik bilan tashkil etildi. Ushbu hududiy yarmarkalarda 5500 dan ziyod korxonalar hamda tashkilotlar qatnashdi, ular tomonidan 22 mingdan ziyod mahsulot turlari namoyish qilindi va 1 trillion so'mlik hamda 242 million AQSh dollarilik kelishuvlarga erishildi.

X Xalqaro sanoat yarmarkasi va Kooperatsiya birjasida metallurgiya, kimyo, neft-kimyo, qurilish, oziq-ovqat, farmasevtika, avtomobilsozlik, yengil sanoat vakillari jam bo'lib, o'zlarining zamonaviy mahsulot hamda xizmatlarini to'rtta pavilon, ikkita atrium va konferensiya zali, uchta ochiq maydonda keng namoyish qildilar.

Bundan tashqari, tashkilotchilar tomonidan ishtirokchilarga yanada qulaylik yaratish maqsadida maxsus katalog ham chop etildi. Unda 2200 dan ziyod sanoat korxonalari haqida batafsil ma'lumot jamlangan.

Shunday qilib, o'tkazilayotgan Xalqaro yarmarkalarda O'zbekistonni iqtisodiy salohiyati butun jahonga namoyish etilayapti, Milliy iqtisodiyotimizni yanada rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatayapti. Hozirgi vaqtda O'zbekiston MDHning bir necha yirik shaharlari va jahonning 20ta davlati: AQSh, Germaniya, Buyuk Britaniya, Shveysariya, Hindiston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Isroil, Janubiy Koreya, Singapur va boshqa davlatlar bilan bevosita xavo yo'llari orqali bog'langan.

Mavjud transport va telekommunikatsion tarmoqlarning rivojlanishi, O'zbekistonning dunyo miqyosidagi nufuzini oshirmokda va uning xalqaro aloqalarini yanada kuchaytirmokda.

Sayohatni rivojlantirish uchun imkoniyatlarimiz juda katta. Respublika hududida 4 mingdan ortiq me'morlik yodgorliklari mavjud. Ularning ko'plarini YuNESKO o'z muhofazasiga olgan.

O'zbekistonning xalqaro bozorga mustaqil sur'atda chiqishi va dunyo xo'jaligiga integratsiyalashuvi sharoitlarida uning boshlang'ich iqtisodiy salohiyati jahon xo'jaligiga samarali qo'shilish istiqbollariga umid qilish imkonini beradi.

12.2. O'zbekiston Respublikasining jahon mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalari rivojlanishi

Hozirda O'zbekiston qator obro'li va jahon iqtisodiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan xalqaro tashkilotlarning teng huquqli a'zosi, jahonning o'nlab davlatlari bilan do'stona aloqalarini bog'lagan, yirik bank va moliyaviy organlar bilan hamda nodavlat va nohukumat tashkilotlar bilan hamkorlik qilmoqda. Respublikada 43 ta chet davlatlarning elchixonalari, 15 ta hukumatlararo va 49 ta nohukumat tashkilotlar akkreditatsiya qilingan.

O'zbekiston turli darajadagi - global va mintaqaviy integratsion jarayonlarda qatnashish bilan bir paytda bir muhim tamoyilga rioya qiladi: bir davlat bilan yaqinlashish boshqa bir davlat bilan uzoqlashish evaziga bo'lmasligi kerak. O'zbekistonning jahon hamjamiyati bilan integratsiyasining tarkibiy qismi turli davlat va xalqaro tashkilotlar bilan ko'p tarmoqli aloqalardir.

Bunda Yevropa Ittifoqi muhim o'rin egallaydi. Yevropa Ittifoqining jahon miqyosidagi o'rnini kuchayib borgan sari, jahon mamlakatlari ushbu integratsion guruh bilan hamkorlik qilishga intilmokdalar. O'zbekiston Respublikasi ham tashqi iqtisodiy siyosatining ahamiyatli jihati sifatida YeI bilan munosabatlarini belgilab oldi. Prezident I. A. Karimovning quyidagi so'zlari ham ushbu fikrni to'la tasdiklaydi: «O'zbekiston tashqi siyosatining Yevropaga yo'naltirilganligi kuchaymokda. U Yevropa davlatlari, hamda hududiy integratsiya jarayonlari samarali amalga oshayotgan Yevropa qit'asi bilan hamkorlikni o'z ichiga oladi».

O'zbekiston Respublikasi uchun YeI bilan iqtisodiy va siyosiy hamkorlikni kengaytirish mamlakat uchun nafaqat iqtisodiy afzalliklar, balki shu bilan bir katorada O'zbekistonni jahondagi mavqeini mustahkamlash imkoniyatlarini ham yuzaga

keltiradi. Jahonning nufuzli integratsion guruhi bilan teng huquqli hamkorlik o'rnatish O'zbekiston uchun dunyoning boshqa mamlakat va hududlari bilan teng huquqli hamkorlik o'rnatish kafolati bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda, O'zbekiston uchun YeIga a'zo-mamlakatlar bilan alohida-alohida munosabatlar o'rnatish va kengaytirish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi va Yevropa Ittifoqi o'rtasidagi hamkorlik 1992 yil 15 aprelda O'zbekiston Respublikasi hukumati va Yevropa Ittifoqi qo'mitasi o'rtasida o'zaro hamkorlik to'g'risida Memorandumning imzolanishi bilan boshlangan.

1994 yil 24 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qoshida YeI Qo'mitasining O'zbekistondagi texnik aloqa hamkorligi bo'yicha byuro tuzish to'g'risida qaror qabul qilindi. Bu organlarning maqsadi O'zbekistonda iqtisodiy islohotlar jarayoni va bozor munosabatlariga o'tishda texnik yordam ko'rsatish, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi hukumati va YeI Qo'mitasining hamkorligini kuchaytirishdir.

O'zbekiston Respublikasi bilan Yevropa mamlakatlari o'rtasidagi ko'p tomonlama hamkorlikni rivojlantirish maqsadida 1996 yil 21 iyundagi sammitda YeI a'zo davlatlari rahbarlari bilan «O'zbekiston va Yevropa Hamjamiyati hamda unga a'zo davlatlar o'rtasida hamkorlik va sheriklik» to'g'risida bitim imzolandi. O'zbekiston Sobiq Ittifoq davlatlari ichida Rossiyadan keyin bunday bitim imzolagan ikkinchi davlatdir.

O'zbekistonning YeI va YeIga a'zo davlatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning huquqiy asosini tashkil qiladi. Shuningdek, siyosiy, iqtisodiy, fan-texnikaviy va madaniy aloqalar uchun keng imkoniyat ochadi.

1999 yil mayda Yevroparlament va Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlar bilan sherikchilik va hamkorlik haqida bitim ratifikatsiyasi bo'yicha barcha muhim tadbirlar nihoyasiga yetdi. 1999 yil 1 iyulda «Sherikchilik va hamkorlik haqidagi bitim» kuchga kirdi va «EI-O'zbekiston» qo'shma qo'mitasi o'rniga O'zbekiston-YeI hamkorlik qo'mitasi tuzildi.

YeI bilan iqtisodiy munosabatlarni kay tarzda amalga oshishi O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi urnini belgilaydi. Shunday ekan O'zbekiston Respublikasining YeI davlatlari bilan iqtisodiy munosabatlarining chuqurlashuvi o'z-o'zidan siyosiy, madaniy hamkorlikni rivojlanishiga olib keladi.

O'zbekiston - YeI munosabatlar kelajagi ko'p jihatdan transport muammolari xal bo'lishiga bog'liq. Bu sohada YeIning TRASEKA dasturi alohida e'tiborga sazovor.

O'zbekiston - YeI hamkorligining istikbolli sohalari, hamda ularning amalga oshirilishida YeI ning qaysi mamlakatlari bilan hamkorlik qilish maqsadga muvofiqligi bo'yicha tavsiyalar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- Kompaniyalarni turli investitsion loyixalarni amalga oshirishda ishtirok etishga jalb etish (Germaniya, Fransiya, Daniya, Buyuk Britaniya, Shvesiya va b.);

- Kadrlar tayerglashdagi keng kamrovli hamkorlik (Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Niderlandlar);
- Eksport imkoniyatlarini kengaytirish maksadida YeI davlatdarida o'zbek savdo uylarini ochish (EI barcha mamlakatlari);
- Qo'shma korxonalar tashkil etish yo'li bilan YeI texnologiya va nou-xaularni O'zbekistonga keltirish (Germaniya, Fransiya, Daniya, Buyuk Britaniya, Shvedsiya vab.)
- Oziq-ovqat sanoatini rivojlantirishda YeI a'zolari tajribasidan foydalanish (Belgiya, Niderlandlar, Daniya, Irlandiya, Portugaliya);
- Qurilish sohasi va qurilish materiallari ishlab chiqarishdagi hamkorlikni kengaytirish (Italiya, Fransiya, Avstriya, Shvesiya va b.);
- Paxta tolasini qayta ishlash va kiyim-kechak, poyabzal ishlab chiqarishda hamkorlikni kengaytirish (Italiya, Germaniya, Avstriya, Ispaniya va b.);
- Turizm sohasidagi keng qamrovli hamkorlikni kengaytirish (EIning barcha mamlakatlari);
- Kommunikatsiya sohasida hamkorlikni kengaytirish. YeI a'zolari portlari, avtomobil va temir yullaridan foydalanishni yo'lga qo'yish (Niderlandlar, Germaniya, Finlyandiya, Gresiya);
- Bank sohasini isloh qilishda YeI a'zolari tajribasidan foydalanish (Germaniya, Fransiya, Belgiya va b.);
- Suvni tozalovchi moslamalarga doir YeI yetakchi texnologiyalaridan foydalanish (Shvesiya, Daniya, Germaniya);
- Farmasevtika sohasidagi hamkorlikni kengaytirish va O'zbekistonda doridarmon ishlab chiqarish imkoniyatlaridan foydalanish (Belgiya, Avstriya, Germaniya, Fransiya, Irlandiya, Gresiya);
- Foydali kazilmalar ishlab chiqarish va kayta ishlashdagi hamkorlikni kengaytirish (Fransiya Shvesiya va b.)
- Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish va qayta ishlashdagi hamkorlik imkoniyatlaridan foydalanish (Belgiya, Niderlandlar, Daniya, Irlandiya);
- Metallurgiya sohasidagi hamkorlik (Avstriya, Italiya, Lyuksemburg);
- O'zbekiston aeroportlaridan tranzit uchun foydalanish masalalaridagi hamkorlikni o'rnatish va amalga oshirish (EIning barcha mamlakatlari).

O'zbekiston va AQSh. Yirik siyosiy, iqtisodiy va intellektual salohiyatga ega dunyoning yetakchi davlati - AQSh bilan ko'p tomonlama munosabatlarni chuqurlashtirish va rivojlantirish O'zbekiston uchun ustivor ahamiyatga ega. «O'zbekiston Respublikasi va AQSh o'rtasidagi strategik sheriklik va hamkorlik asoslari to'g'risida Deklaratsiya» ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Amerika kapitali ishtirokidagi investitsion loyihalar tog'-kon va neft gaz komplekslari, agrosanoat kompleksi texnologik bazalari, oziq-ovqat sanoati va

transport infratuzilmasini rivojlantirish kabi iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarida amalga oshiriladi.

Yaponiya davlatiga to'xtaladigan bo'lsak, u O'zbekiston mustaqilligini 1991 yil 28 dekabrda tan olgan. Ikki davlat o'rtasida diplomatik munosabatlar 1992 yil 26 yanvarda o'rnatilgan. Shu qatorda «O'zbekiston Respublikasi va Yaponiya qo'shma bayonoti», «O'zbekiston Respublikasi hukumati va Yaponiya hukumati o'rtasida imzolangan bitimlarga O'zbekistonning huquqiy vorisligi haqida maktublar almashinuvi», shuningdek, «O'zbekiston va Yaponiya o'rtasida do'stona, strategik sheriklik va hamkorlik to'g'risida qo'shma bayonot» imzolandi.

Ikki tomonlama munosabatlar rivojlanishida 1994 yil tuzilgan iqtisodiy hamkorlik bo'yicha O'zbek-Yapon va Yapon-O'zbek qo'mitalari muhim rol o'ynaydi.

Muntazam ravishda respublikaga Yaponiyaning nufuzli parlament vakillari, ishbilarmon davralari va siyosiy partiyalari rahbarlari tashrif buyurmoqda. Mamlakatimiz eksport salohiyatini rivojlantirish va moliyaviy hamkorlik, neft-gaz va to'qimachilik tarmog'i, mineral xom-ashyo bazalarini rivojlantirish bo'yicha investitsion seminarlar, konferensiyalar, prezentatsiyalar tashkil etilmoqda.

Yaponiyaning iqtisodiyot, savdo va sanoat hamda moliya vazirliklari bilan birgalikda doimiy asosda moliyaviy va texnik hamkorlikni kengaytirish masalalari bo'yicha konsultatsiyalar o'tkazilmoqda.

Toshkentda Yaponiyalik investorlar ishtirokida tuzilgan 19 yirik Yapon kompaniyalari akkreditatsiya qilingan va 8 qo'shma korxonalar ishlaymoqda. O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishda strategik rejalarni amalga oshirishda muhim rol o'ynovchi moliyaviy-iqtisodiy yordamga, Yaponiya bilan hamkorlikni rivojlantirishga ustuvor ahamiyat beriladi.

O'z navbatida, Yaponiya ham O'zbekistonga Markaziy Osiyodagi vaziyatga katta ta'sir ko'rsata oladigan mintaqaviy yirik davlat sifatida qaraydi. Hozirgi vaqtda ikki davlat o'rtasida savdoda mumkin qadar qulaylik berish rejimi o'rnatilgan.

Xitoy Xalq Respublikasi bilan hamkorlik. O'zaro foydali hamkorlikning asosiy yo'nalishlari 1992 yil martdagi, 1994 yil oktyabrdagi, 1999 yil noyabrdagi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning Xitoyga, shuningdek, 1994 yillarda XXR Davlat statistika Qo'mitasi Bosh Vaziri Li Penning 1996 yil iyulda XXR raxbari Szyan Szeminning O'zbekistonga rasmiy tashriflari chog'ida aniqlab olingan.

1992 yil yanvarda O'zbekiston Respublikasi va XXR o'rtasida imzolangan savdo iqtisodiy bitimlarga muvofiq mamlakatlar o'rtasida mumkin qadar qulaylik rejimi o'rnatildi.

2002 yilda ikki davlat o'rtasida mol ayirboshlash 130 mln. AQSh dollarini tashkil etdi, bundan 17,3 mln. AQSh dollarini eksport, 112,7 mln. AQSh dollarini import. Bu davr mobaynida eksportning asosiy moddalari: xizmatlar, elektr va

mexaniq asbob-uskunalar, ipak, to'qima materiallar, ishlash uchun o'simlik materiallari, mineral yoqilg'i, neft va uni qayta ishlangan mahsulotlari, paxta tolasi, ho'l meva va yong'oqlar, mato, kalava ip va boshqalardan iborat.

Importning asosiy moddalari - mexanika anjomlari, optika apparatlari va priborlar, plastmassa va uning mahsulotlari, kofe, choy va qandolat mahsulotlari, yer transporti vositalari, anorganik ximiyaviy mahsulotlar, to'qimachilik kiyimlari, poyafzal, organik ximiyaviy qo'shilmalar, kauchuk va rezina mahsulotlari, qora metall va qora metall mahsulotlari, trikotaj kiyimlari va boshqalar.

Respublikada XXRning investorlari ishtirokida tuzilgan 100 dan ortiq korxonalar o'z faoliyatini chakana va ulgurji savdo, yengil sanoat mahsulotlari, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash va boshqa sohalarda yuritmoqda.

Hozirgi paytda O'zbekiston Respublikasi O'zR TIAISVda 19 ta Xitoy kompaniyalari vakolatxonalarini akkreditatsiya qilingan. Akkreditatsiya qilingan vakolatxonalar faoliyatining asosiy tarmoqlari: eksport-import operatsiyalarini bajarish, qurilish xizmatlarini ko'rsatish, to'qimachilik sanoati, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash, informatsion texnologiyalar va boshqalarni o'z ichiga oladi.

O'zbekiston - Xitoy hamkorlik munosabatlari keng ko'lam kasb etib, strategik sheriklik aloqalari yuksak darajaga ko'tarilmoqda. Mamlakatlarimizning milliy manfaatlari, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, jahondagi nufuzi yuksalishiga xizmat qiladigan bu aloqalar O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov boshlab bergan o'zaro do'stlik, mustahkam ishonchga asoslangan hamkorlik negizida taraqqiy etmoqda.

O'zaro manfaatli hamkorlikning huquqiy bazasini 2005 yilda imzolangan Do'stlik, hamkorlik va sheriklik munosabatlari to'g'risidagi shartnoma, 2010 yildagi Do'stlik, hamkorlik va sheriklik munosabatlarini har tomonlama chuqurlashtirish va rivojlantirish to'g'risidagi qo'shma deklaratsiya, 2012 yildagi Strategik sheriklik o'rnatish to'g'risidagi Qo'shma deklaratsiya, 2013 yildagi Ikki tomonlama strategik hamkorlikni yanada chuqurlashtirish va rivojlantirish haqidagi Qo'shma deklaratsiya, 2014-2018 yillarga mo'ljallangan Strategik sheriklik munosabatlarini rivojlantirish dasturi hamda 2016 yilda imzolangan Qo'shma bayonot tashkil qiladi.

Xitoy O'zbekiston iqtisodiyotiga eng ko'p investitsiya kiritayotgan davlatlardan biridir. Mamlakatimizda Xitoy kapitali ishtirokidagi 700 dan ziyod kompaniya va korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda. O'tgan yillar davomida xitoylik sarmoyadorlar O'zbekiston iqtisodiyotiga qariyb 7,8 milliard dollar miqdorida investitsiya kiritgan.

2016 yil yakunlari bo'yicha o'zaro savdo aylanmasi hajmi 4,2 milliard dollarni tashkil qildi. Xitoy bozorida O'zbekistonda ishlab chiqarilgan to'qimachilik mahsulotlari, plastmassa buyumlar, qishloq xo'jaligi va boshqa tovarlarga talab katta.

Xitoy Xalq Respublikasi O'zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish bo'yicha dasturlarni amalga oshirish, raqobatbardosh

mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish va sanoatning eksport salohiyatini yuksaltirishda faol ishtirok etmoqda.

XXRning yetakchi sanoat kompaniyalari bilan uzoq muddatli va o'zaro manfaatli aloqalarni, birinchi navbatda, yuqori texnologiyaga asoslangan tarmoqlarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Neft-gaz va telekommunikatsiya tarmoqlarida, transport, to'qimachilik, kimyo sanoati va boshqa yo'nalishlarda qo'shma loyihalar muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda. Xitoy biznes sub'ektlari O'zbekistondagi ko'plab yangi sanoat korxonalarini, jumladan, Dehqonobod kaliyli o'g'itlar, Qo'ng'irotda soda zavodlari qurilishida ishtirok etdi. XXR tadbirkorlari ko'magida mamlakatimizda elektr texnikasi mahsulotlari, mobil telefonlar, qurilish texnikasi ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Kompaniya tomonidan Toshkent shahri va O'zbekiston mintaqalarining telekommunikatsiya tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha 20 loyiha amalga oshirildi. TE korporatsiyasi bilan hamkorlikda chiqarilayotgan modem, smartfon hamda boshqa uskunalarga ichki va xorij bozorlarida talab yuqori.

Markaziy Osiyo - Xitoy gaz quvurining barcha to'rt tarmog'i O'zbekiston hududidan o'tgan. XXR Milliy neft-gaz korporatsiyasi mamlakatimizda istiqbolli uglevodorod konlarini qidirish va qazish ishlarida faol qatnashmoqda. Muborak gaz-kimyo majmuasida tabiiy gazni chuqur qayta ishlash bo'yicha hamkorlik qilib kelinmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 11 maydagi XXRga tashrifida hukumatlararo texnikaviy hamkorlik to'g'risidagi, xalqaro avtomobil qatnovi to'g'risidagi bitimlar, umumta'lim maktablarida ta'lim sifatini oshirish, sog'liqni saqlash sohasini asbob-uskunalar bilan jihozlashga doir loyihalarni moliyalashtirish to'g'risidagi hukumatlararo notalar almashinuvi hamda veterinariya va o'simliklar inspeksiyasi karantini sohasida Anglashuv memorandumini, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasidagi hamkorlikni rag'batlantirish bo'yicha Anglashuv memorandumini, qishloq xo'jaligi sohasida 2018-2020 yillarga mo'ljallangan idoralarda almashinuv hamkorlik rejasi kabi qator muhim hujjatlar imzolandi.

12.2.1 -rasm. O'zbekistonning 2017 yil asosiy davlatlar kesimida eksportning o'sishi (foizda)

Koreya Respublikasi bilan savdo-iqtisodiy munosabatlar. O'zbekiston Respublikasi va Koreya Respublikasi o'rtasida savdo-iqtisodiy, investitsion va «Savdo to'g'risida», «Investitsiyalarni o'zaro himoyalash va kengaytirish to'g'risida» ilmiy-texnikaviy bitimlar imzolangan. Hozirgi kunga kelib O'zbekiston va Koreya Respublikasi o'rtasida huquqiy- shartnomaviy asosga ega bo'lgan 60 ta hukumatlararo shartnoma va hujjatlar imzolangan.

1996 yil 19 iyulda Asaka shaxrida "O'zDEUAvto" qo'shma korxonasi avtomobil zavodi prezentatsiyasi bo'lib o'tdi. 1992 yil iyunda O'zbekiston va Koreya Respublikasi o'rtasida imzolangan savdo shartnomasiga muvofiq savdoda birmuncha qulay sharoitlar rejimi o'rnatildi.

Eksportning asosiy moddalarini bu davrda paxta tolasi, xizmatlar, mato va paxta qog'ozi, kalava ipi tashkil etdi. 2006 yilning 9 oyi mobaynida ikki mamlakat o'rtasida mol ayirboshlash 179,1 mln. AQSh dollarini tashkil qildi, 39,1 mln. AQSh dollari eksportga, 140 mln. AQSh dollari importga to'g'ri keladi. 2007 yilning birinchi yarmiga kelib mamlakatimiz eksporti 1.4% ni, importi 9.0% ni tashkil etdi.

Respublika resipient davlatlar orasida Agentlikning yordam ko'rsatilishi hajmi bo'yicha beshinchi o'rinni egallaydi. 1992 yildan boshlab KOISA tashkilotidan O'zbekistonga ko'rsatilgan moliyaviy yordamning umumiy hajmi 8,6 mln. AQSh dollarini tashkil etadi. O'zbekistonning KOISA bilan asosiy hamkorligi 5 ta sohada amalga oshirilmogda: beg'araz asosda uskuna va materiallarni keltirish, amaliyotlarni taklif qilish, ko'ngillilarni jo'natish, ekspertlarni jo'natish, tibbiy korxonalarini jo'natish.

Respublika hududida Koreya kapitali ishtirokidagi 118 ta korxonalar faoliyat olib bormoqda, undan 97 tasi qo'shma korxonalar va 21 tasi 100% chet el kapitali bilan tuzilgan korxonalar. Bu korxonalar asosan avtomobil qurilishi, to'qimachilik va elektrotexnika sanoati, xizmat ko'rsatish va aloqa sohaslarida to'plangan.

O'zbekiston-Janubiy Koreya o'rtasidagi investitsion hamkorlik borasida umumiy qiymati 4,2 mlrd. AQSh dollarini tashkil etuvchi Ustyurt gaz-kimyolar majmuasi xususida to'xtalib o'tish joiz. 2012 yilda qurilishi boshlangan mazkur majmuada yiliga 4,5 mlrd. kub metr tabiiy gazni qayta ishlash hisobidan 3,7 mlrd. kub metr gaz, 387 ming tonna polietilen, 83 ming tonna polipropilen, 102 ming tonna piroliz distillyati va boshqa qimmatbaho mahsulotlar ishlab chiqarish quvvatiga egadir. Bunday yirik loyihalar sirasiga - 1996 yildan faoliyat ko'rsatayotgan Asaka avtomobil zavodi,

to'qimachilik sanoatida —DEU Interneyshnl" kompaniyasi bilan Farg'ona hamda Buxoro viloyatlarida, "ZIt Dopd Yepegsot" va "TexShe Tesypolod^e8" kompaniyalari bilan Surxondaryo viloyatida to'qimachilik korxonalari, Toshkent xalqaro aeroportining "Toshkent-4" xalqaro terminali kabilarni ham kiritish mumkin.

Janubiy Koreyaning "Kogear Alg" kompaniyasi "Navoiy" erkin iqtisodiy zonasi tarkibidagi "Navoiy" intermodal logistika markazi faoliyatida muhim o'rin egallaydi. Bugungi kunda mazkur markazda bir kecha-kunduzda 1000 tonnagacha yukni qayta ishlash, yuk terminalida 300 tonna yukni qayta ishlash va saqlash, 20 ta samolyotga xizmat ko'rsatish quvvati yaratilgan.

O'zbekiston tashqi savdo aylanmasida ham Koreya Respublikasi yetakchi hamkorlardan biri sanalib, uning hissasi 7,3 % ni tashkil etgan holda, hamkor mamlakatlar o'rtasida Rossiya (21,8 %), Xitoy (17 %) va Qozog'istondan (12,6 %) keyingi 4-o'rinni egallaydi.

Mazkur asosiy savdo sheriklardan farqli ravishda O'zbekistonning Janubiy Koreya (shu jumladan, Rossiya bilan ham) bilan tashqi savdo balansi manfiy saldogaga ega bo'lib, import hajmi eksportga nisbatan 11,8 martaga yuqoridir. Buning asosiy sababi import tarkibida mashinasozlik mahsulotlari, yuqori texnologik jihozlar va xalqaro xizmatlar kabilarning ulushi kattaligidir.

Mamlakatlar savdo aylanmasida O'zbekistondan Koreyaga paxta tolasi, mineral xom ashyolar va energiya resurslari yetkazilib berilsa, Koreya tomonidan mashinalar va ehtiyot qismlar, jihozlar va uskunalar, elektronika mahsulotlari keltiriladi. Eksport va importga tortilgan bu kabi tovar va xizmatlar tarkibi bo'yicha O'zbekiston uchun Koreya 1-o'rinni egallasa, O'zbekiston Koreya uchun 6-o'rinda turadi.

Ikki mamlakat o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlikning muhim yo'nalishlaridan biri - mehnat resurslari migratsiyasi va malakali kadrlar tayyorlash tizimidir. O'zbekiston va Janubiy Koreya o'rtasida tuzilgan hamkorlik shartnomalari doirasida 2007-2016 yillar davomida Janubiy Koreya mehnat bozorida o'zbekistonliklarning ishtiroki 25,5 ming kishidan ortiqni tashkil etgani holda, 2016 yil holatiga 16,9 ming kishi Janubiy

Koreyada ishlashni davom ettirganlar.

1992 yildan buyon Toshkent shahrida faoliyat yuritayotgan Koreya ta'lim markazi tanlov asosida Koreya Respublikasida til bo'yicha bilimlarni mustahkamlash hamda oliy o'quv yurtlari o'qituvchilari va talabalari uchun ushbu mamlakatda malaka oshirish kurslarini tashkil etib kelinmoqda.

2014 yilda O'zbekistonda Inxa universiteti filialining ish boshlashi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida xalqaro standartlarga mos yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash imkoniyatini yaratdi. Hozirda mazkur filialning yillik qabul kvotasi 250 nafarni tashkil etadi.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar tahlilidan kelib chiqqan holda, O'zbekiston va Janubiy Koreya o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar xususida quyidagi xulosalarni bildirish mumkin. Chunonchi, O'zbekiston va Janubiy Koreya o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar ikki mamlakat o'rtasidagi g'oyat keng ko'lamli, strategik xarakterdagi hamkorlikning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanib, har ikki tomon uchun muhim manfaatlarga asoslangan. Bunday manfaatlar Janubiy Koreya uchun - xalqaro investitsiyalar bozorining to'yinib borishi sharoitida O'zbekistonning foydalanilmagan imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishda o'z investitsion resurslari bilan ishtirok etish, o'z milliy sanoatini arzon hamda sifatli tabiiy xom ashyo resurslari bilan ta'minlashni ko'zda tutsa, O'zbekiston uchun Janubiy Koreyaning yuqori texnologiyalari, investitsion resurslari va xalqaro xizmatlar bozorida mavqeidan foydalanish katta ahamiyatga ega.

Qolaversa, ikki mamlakat o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning bugungi ijobiy darajasi ular tashqi siyosatida ham o'z aksini topgan va siyosiy masalalardagi hamkorlikning muhim garovi hisoblanadi. Bu borada Janubiy Koreyaning Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamkorligi tashkilotidagi (mazkur tashkilotga 21 ta davlat kirib, ular hissasiga jahon YaIMning 54 %i, aholining 40 %i, xalqaro savdoning 44 %i to'g'ri keladi) va '0-20' (dunyoning 20 ta kuchli davlatlari ishtirokidagi norasmiy hamkorlik bo'lib, dunyo YaIMning 85 %ini, aholining 2/3 qismini, xalqaro savdoning 75 %ini qamrab oladi) uyushmasidagi mavqei alohida ahamiyat kasb etadi. O'z navbatida Koreya Respublikasi uchun O'zbekiston xalqaro siyosiy maydonda Koreya manfaatlarini ifodalashda, milliy manfaatlari bevosita to'nashuvchi Rossiya va Xitoy davlatlariga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatishda ishonchli hamkor vazifasini bajara olishi ahamiyatlidir.

Shuni ham e'tibordan qoldirmaslik kerakki, ikki davlat o'rtasidagi hamkorlik rivojlanishining bugungi sur'atlari, qolaversa, O'zbekiston sanoatida Koreya investitsion resurslari hajmining ortib borishi yaqin istiqbolda O'zbekistonning yuqori qiymatli mahsulotlariga Koreya va Janubi-Sharqiy Osiyo bozoriga yo'l ochilish imkoniyatini beradi. Shuningdek, O'zbekistonning transport koridori sifatida salohiyati ham Janubiy Koreya uchun Yaqin Sharq bozoriga yanada tez sur'atlarda kirib borishga sharoit tug'dirishi kutiladi.

12.2.1- jadval

O'zbekiston Respublikasining 2018 yildagi eksport geografiyasi.³⁷

Mamlakat	Savdo aylanmasi (mln. AQSh dollarida)	Eksport (mln. AQSh dollarida)	Import (mln. AQSh dollarida)	Umumiy savdo aylamasidagi ulushi
Rossiya Federatsiyasi	2 836,0	1 022,4	1 813,5	16,0%
Xitoy	2 811,3	1 304,6	1 506,7	15,9%
Qozog'iston	1 436,7	701,4	735,3	8,1%
Turkiya	940,0	444,6	495,4	5,3%
Janubiy Koreya	762,4	47,5	714,9	4,3%

12.3. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bilan hamkorlikning ta'siri

O'zbekistonning turli xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik aloqalarining rivojlantirilishi uning jahon xo'jaligi integratsiyasida samarali ishtirok etishini ta'minlaydi. Bunday xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik o'tish davri muammolarini hal etishni, shuningdek ijtimoiy yo'naltirilgan bozor xo'jaligini shakllantirishni yengillashtiradi. Bu narsa kreditlar olishda, bevosita xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda, mahsulotlarni jahon bozorlariga chiqarishda katta yordam beradi.

Mustaqil O'zbekiston 30 ta obro'li iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlarning to'laqonli a'zosi bo'ldi. Bularning jumlasiga Jahon Banki guruhiga kiruvchi tashkilotlar, shuningdek, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Xalqaro Valyuta fondi, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot Banki, Islom taraqqiyot banki, Butunjahon bojxona tashkiloti, Butunjahon turizm tashkiloti, Paxta bo'yicha xalqaro konsultativ komiteti va boshqa tashkilotlarga a'zo bo'ldi. Respublika Hozirgi kunda BSTga a'zo bo'lish uchun qator ishlarni amalga oshirmoqda. Bunga misol qilib O'zbekiston Respublikasi prezidentining Jaebiy Koreyaning Seul shahrida bo'lib o'tgan biznes forumida Shavkat Mirziyoev: "Biz Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lish bo'yicha harakatlarni qayta tiklamoqdamiz".

Jahon Banki bilan hamkorlik. 1992 yilda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 633-XII sonli "O'zbekiston Respublikasining Xalqaro Valyuta Fondi, Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki, Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlikka a'zo bo'lishi to'g'risida"gi Qarori.

O'zbekiston Jahon banki a'zo-davlatlarining Shveysariya guruhiga kiradi. 2002

³⁷ Tashqi savdo vazirligi ma'lumotlariga asosan muallif tomonidan tuzilgan

yil mart oyidan boshlab Jahon bankining O'zbekistondagi bo'limining ijroya direktori Pietro Veglio hisoblanadi. 1992 yil sentyabrda Toshkentda Jahon bankining vakolatxonasi ochildi. Hozirda uni Martin Rayzer boshqarib kelmoqda. Markaziy Osiyo hududi miqyosidagi Departamentning boshqaruvchisi Denis de Treem O'zbekistonda ham Jahon bankining ekspert ishlarini boshqaradi. Jahon bilan hamkorlik asosan —o'zbekiston bilan hamkorlik strategiyasi” da aks ettirilgan holatlar asosida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasiga qarzlar quyidagi shartlar asosida beriladi:

- qaytarilish muddati 20 yil
- imtiyozlar davri 5 yil
- foiz stavkasi suzib yuruvchi, har yili aniqlanadigan.
- o'zbekiston bilan hamkorlik strategiyasi” bosqichlari:
  - Birinchi hujjat 1995 yilda tayyorlangan bo'lib, 3 yil muddatga tuzilgan.
  - 1997 yil kuzida keyingi 3 yillikni, ya'ni 1998- 2000 yillarni o'zida aks ettiruvchi “strategiya”
  - 2006-2009 yillarni o'z ichiga oluvchi hamkorlik “strategiya”si.

12.3.1.- jadval

Jahon banki bilan loyihalar ro'hati

№	Yillar	Loyiha ob'ekti	Summa
1	1992 yil	Davlat sektorlarini isloh qilish, xususiylashtirishni tezlashtirish, aholining ijtimoiy himoyasi va bandligi, energetika va telekommunikatsiya.	21 mln. AQSh dollari
2	1995 yil	Importning muhim moddalarini moliyalashtirish (paxta xomashyosi sifatini yaxshilash).	160mln. AQSh dollari
3	1998 yil	Suv ta'minotiga, sanitariya va sog'liqni sakdashga, korxonalar institutsional rivoshlanishiga.	127mln. AQSh dollari
4	1999 yil	Sog'liqni sakdash tizimida dastlabki tibbiy xizmat samaradorligini oshirish.	30 mln. AQSh dollari
5	1999 yil	Tijorat banklari korporativ boshqaruv tizimini yaxshilash va Markaziy bank tartibga solish hamda nazorat funksiyasini oshirish	25 mln. AQSh dollari
6	2000 yil	Shahar transportini yaxshilash (yangi avtobuslar sotib olish)	29 mln. AQSh dollari

7	2006-2009 yillar	Maktab ta'limini rivojlantirish uchun.	40 mln. AQSh dollari
---	------------------	--	----------------------

Bank strategiyasi bosqichma-bosqich rivojlanishda hukumat islohatlarini qo'llab quvvatlash va tatbiq etish maqsadida maslahatlar berish, shuningdek texnik-moliyaviy yordam ko'rsatishni o'z ichiga oladi. Jahon Banki kreditlarni asosan qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun suv ta'minoti va sanitariya irrigatsiya tizimi va drenajni qo'llashga ajratadi.

JB ning mamlakatga berayotgan yordamining (2002-2008 yil) asosiy maqsadi:

A) valyuta va savdo tartibini liberallashtirish masalasida siyosiy holatni takomillashtirish va davlat boshqaruvi samarasini oshirish.

B) xususiy sektor va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish.

B) ijtimoiy infratuzilmadagi davlat resurslarini qo'llash va taqsimlashdagi samaradorlikni oshirish.

G) texnik xizmat va mamlakat infratuzilmasida irrigatsiya-melioratsiya, shularni ishlarini olib borishdagi tizimni quvvatlashlarni o'z ichiga oldi.

So'nggi yillarda mamlakatimizda biznes yuritish uchun qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish, tadbirkorlik sub'ektlarining huquqlari kafolatlarini mustahkamlash, korporativ boshqaruvni rivojlantirish, chet el investitsiyalarini faol jalb etish va investorlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlashni ta'minlashga qaratilgan keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmokda.

Ishbilarmonlik muhitini yaxshilash bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlarning ko'lami va samaradorligi nafaqat mamlakatimizdagi investitsion faollikning ortishi bilan, balki nufuzli xalqaro moliyaviy tashkilotlar va reyting agentliklari tomonidan berilayotgan munosib baho bilan ham o'z isbotini topmokda. Xususan, so'nggi 5 yil davomida Jahon banki va Xalqaro moliya korporatsiyasining "Biznes yuritish" yillik hisobotida O'zbekiston Respublikasining reytingi 2 baravardan ortiq yaxshilanib, mamlakatimiz jahonning 190 ta mamlakati orasida 2012 yildagi 166-o'ringandan 2017 yilda 74-o'ringa ko'tarildi. Bundan tashqari, so'nggi hisobotda mamlakatimiz biznes yuritish uchun eng qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish ko'rsatkichi bo'yicha islohotchi mamlakatlarning birinchi o'ntaligidan joy oldi.

Shu bilan birga, O'zbekistondagi biznes yuritish uchun mavjud shart-sharoitlar xalqaro normalar va standartlar talablariga hanuzgacha to'liq javob bermaydi. Ayrim davlat organlari tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish borasida e'lon qilingan islohotlarning amaldagi ijrosini yetarli darajada ta'minlamayapti.

Vazirliklar, idoralar va tashkilotlar faoliyatining aniq muvofiqlashtirib borilmasligi, shuningdek, ular rahbarlari javobgarligining past darajadaliigi sababli ayrim sohalarda biznes yuritish sharoitlarini yaxshilash bo'yicha belgilangan chora-

tadbirlarni amaliyotda ro'yobga chiqarish ustuvor vazifalar va islohotlarning o'zaro bog'liq yo'nalishlarini e'tiborga olmasdan amalga oshirilmoqda hamda barcha hollarda ham kutilgan samarani bermayapti.

Jahon banki va Xalqaro moliya korporatsiyasining "Biznes yuritish" hisobotidagi O'zbekiston Respublikasining ko'rsatkichlarini yaxshilash bo'yicha "Yo'l xaritasi"da nazarda tutilgan chora-tadbirlarni o'z vaqtida va lozim darajada bajarish yuzasidan davlat organlari va tashkilotlarning faoliyatini samarali muvofiqlashtirishni;

"Biznes yuritish" hisobotidagi O'zbekiston Respublikasining reytingini yanada oshirish maqsadida davlat organlari va tashkilotlar bilan o'zaro amaliyhamkorlikni;

Jahon banki guruhi ekspertlari va "Biznes yuritish" jamoasi bilan O'zbekiston Respublikasining o'rnini asoslash bo'yicha muzokaralar o'tkazish uchun har yili idoralararo ishchi guruhni Vashington shahriga (AQSh) yuborishni;

manfaatdor vazirlik va idoralar bilan birgalikda uch oy muddatda eng muhim xalqaro reytinglarni va tarkibiy indikatorlarni, ularni shakllantirish metodologiyasini, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining xalqaro reyting va indekslarda oxirgi ikki yilda egallab turgan mavqeini chukur o'rganishni;

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi bilan birgalikda 2019 yil 1 yanvarga qadar muddatda tegishli xalqaro reytinglarda O'zbekiston Respublikasining mavqeini yaxshilash bo'yicha aniq takliflar tayyorlashni ta'minlanish vazivaflari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy agentligi topshirilgan.

O'zbekistonning Jahon banki bilan hamkorligi «Davlatga ko'maklashuv strategiyasi» hujjatida aks etgan yondashuvlarga asoslangan. Har uch yilda ishlab chiqiladigan strategiyada mamlakat iqtisodiy rivojlanishining ustuvor yo'nalishlari, mamlakat iqtisodiyotining samaradorlik ko'rsatkichlari va Jahon banki tomonidan kreditlash, tahlil, texnik ko'mak berishning ustuvor yo'nalishlari belgilab olinadi.

O'zbekiston Respublikasi va Jahon bankining 2016-2020 yillardagi hamkorlik strategiyasi umumiy qiymati 5,78 mlrd. AQSh dollarga teng bo'lgan 31 ta investitsion loyiha amalga oshirilishini ko'za tutgan, jumladan Jahon banki tomonidan beriladigan kredit miqdori 3,5 mlrd. AQSh dollariga teng bo'lib, shundan elektroenergetikani modernizatsiyalash va sanoat korxonalarining energiya samaradorligini oshirishga (1668 mln. dollar), transport infratuzilmasini (457 mln. AQSh dollar) va sug'orish va kollektor- drenaj tarmokdarini modernizatsiyalashga (211 mln. AQSh dollar), kommunal infratuzilmani rivojlantirishga (507 mln. AQSh dollar), neft va gaz sanoatini rivojlantirishga (225 mln. AQSh dollar), ta'lim va sog'liqni sakdash sohalarini rivojlantirishga (95 mln. AQSh dollar), axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirishga (20 mln. AQSh dollar) va tijorat

banklariga (320 mln. AQSh dollar) kredit liniyalarini ajratish rejalashtirilgan^{38 39}

Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki bilan hamkorlik. YeTTB sobiq Sharqiy Yevropa va Markaziy Osiyodagi postsotsialistik o'lkalarini bozor iqtisodiyotiga o'tkazishda yordam berish maqsadi bilan 1991 yilda ta'sis etilgan edi. YeTTB hozirga qadar O'rta Osiyo davlatlarga 12 milliard dollardan ko'proq sarmoya kiritgan.

O'zbekiston 1992 yil 19 apreldan YeTTBga a'zo bo'ldi. O'zbekistonga YeTTB tomonidan kelgan vakillar respublikadagi ijtimoiy-iqtisodiy holatni o'rganish va kelajakdagi o'zaro hamkorlikni rivojlantirish maqsadidagi tashrifi davomida bank direktorlar kengashi tomonidan O'zbekistonga nisbatan YeTTB o'z strategiyasini belgiladi. Bunda bank kelgusida O'zbekiston xususiy sektorini rivojlantirish va kengaytirish; tabiiy resurslarni o'zlashtirish; energetika sektorini, kichik va o'rta korxonalarini, paxtani qayta ishlash va boshqa yengil sanoatni, turizm infrastrukturasi rivojlantirish kabi sohalardagi asosiy yo'nalishlarni aniqladi.

Hozirgi kunda amalga oshirilishi davom etayotgan loyihalar jumlasiga: kichik va o'rta biznesni rivojlantirish maqsadida beriladigan 3 kredit liniyasi - Asaka bankini xususiylashtirish (ETTB aksionerlarining 20% garovi asosida), Sirdaryo GRESni 5 va 6 energiya bloklarini qayta tiklashning ikki fazasi; «O'zbektelekom» aksionerlik kompaniyasini 7% aksiyasi to'lovi asosida xususiylashtirish; kompyuter va axborot texnologiyasini rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash uchun jamg'arma kabilarni kiritish mumkin.

2005 yilga kelib YeTTB va O'zbekiston Respublikasi sovuylashgan va YeTTB O'zbekistonda yirik loyihalarni moliyalashtirishni 2007 yilda to'xtatib qo'ygandi. YeTTB bilan aloqalar salkam 12 yil muzlatilganiga qaramasdan. 2016 yilda prezidentlik lavozimiga Sh.M. Mirziyoyev saylanganlaridan so'ng YeTTB bilan aloqalarni tiklash ishlar jadal tus oldi. Bunga misol qilib ko' vaqt o'tmasdan O'zbekiston Respublikasiga YeTTB prezidentining Suma Chakrabarti 2017-2018 yildagi tashrifli tashrifi buning yaqqol dalili bo'ladi.

YeTTB prezidenti tashrifi doirasida O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan muzokaralar doirasida energetikani rivojlantirish va energiya samaradorligini oshirishga mablag'larni investitsiya qilish masalalari, shuningdek, kapital bozorlarini xususiylashtirish va rivojlantirish masalalari bo'yicha memorandumlar imzonlangan.

12.3.2- jadval

YeTTB va O'zbekiston Respublikasi bilan tuzilgan loyihalar⁴⁰

³⁸ Ўзбекистон Республикаси президентининг “Жахон банки ва халқаро молия корпорациясининг “бизнес юритиш” йиллик ҳисоботида ўзбекистон республикасининг рейтингини янада яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 13 июл 2018 йилдаги ПҚ-3852 сонли қарорининг тўлиқ матнига қаранг.

³⁹ 1Шпр7/ореп+11а.па11|Б.и//П1е8/1ш|_Бо81к|_огдап/тагкка/|у_Бапк/09/гс8риБ1|ка81_уа_/11а_оп_Бапк|_г1а81±1§1_атког1|к .рбк

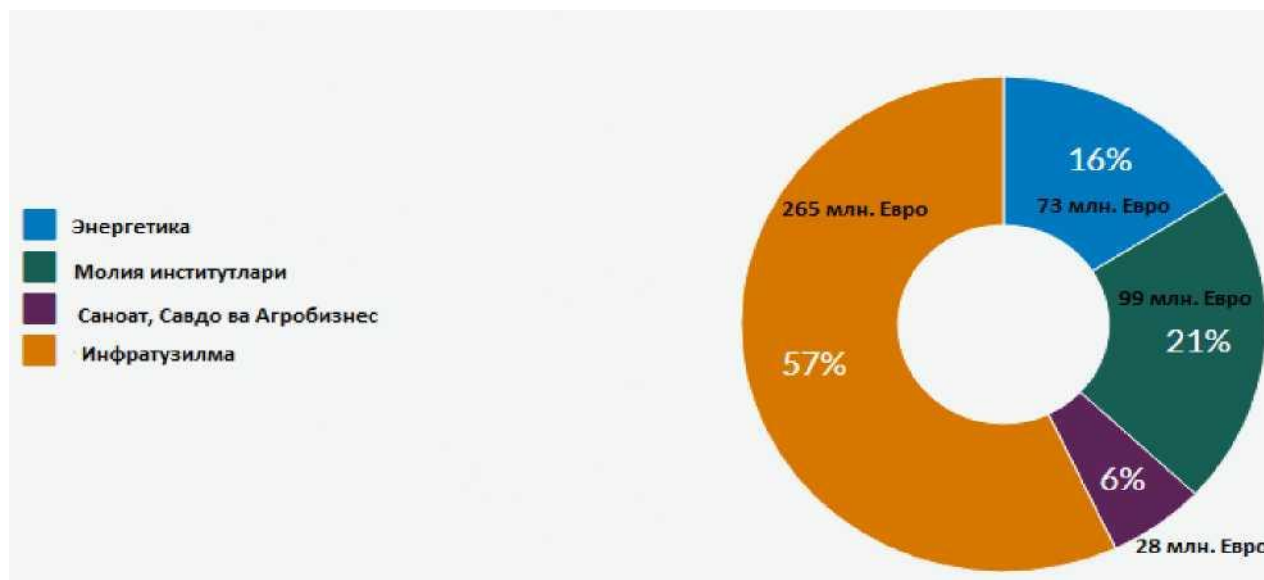
ro'yhati

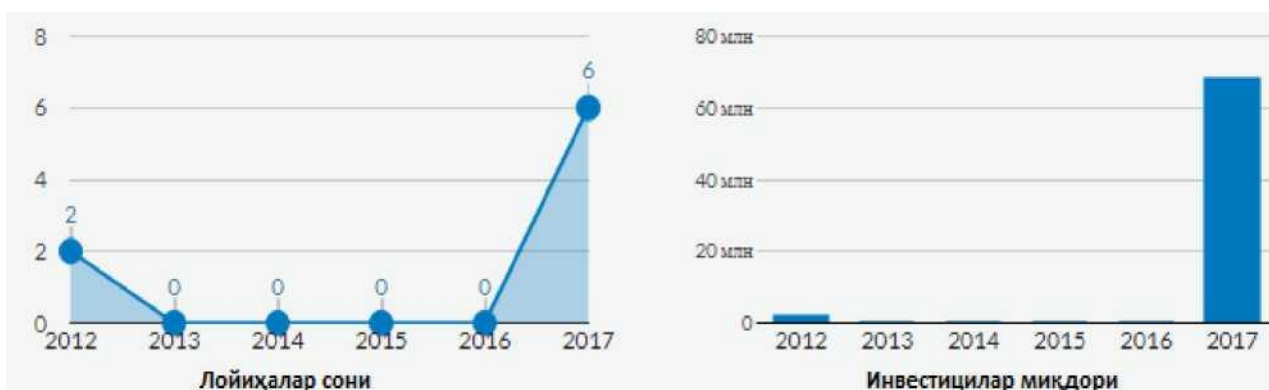
Sana	Loyiha raqami	Loyiha mamlakati	Loyiha nomi	Tarmoq	Loyiha holati
11.09.2017	49500	O'zbekiston	ДФФ - Агромир	Agrobiznes	-
13.09.2017	49334		Завод по производству пластиковых ампул	Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish	-
26.09.2017	49318		ФИФ - НБУ МСП Старший Кредит	Moliya institutlari	-
11.10.2017	49309		FIF - Узбекский лизинговый кредит для МСП	Moliya institutlari	Kengash tomonidan tasdiqlangan
12.10.2017	49313		FIF - Ипотека Банк МСП Старший Кредит	Moliya institutlari	-
25.05.2017	49225		FIF - Намkorbank MSME Кредит	Moliya institutlari	-
27.10.2017	49508		ДФФ - Имкон Плюс Расширение	Agrobiznes	Loyiha imzolangan
7.05.2018	49817		FIF - Davr Bank - MSME кредит I	Moliya institutlari	Yakuniy nazorat tek- shiruvidan o'tgan, boshqaruv kengashi imzolanishi
2.06.2018	49737		FIF - Ипак Йули - Синдицированный кредит MSME	Moliya institutlari	-
3.07.2018	49213		Ташкентская ЦО - Таштеплоцентральный проект	Mahalliy va ekologik infrastruktura	Yakuniy nazorat tek- shiruvidan o'tgan, boshqaruv kengashi imzolanishi
3.07.2018	49277		Проект по улучшению водоснабжения в Ташкенте	Mahalliy va ekologik infrastruktura	Loyiha tasdiqlangan
3.07.2018	49358		Хорезм Водный Проект	Mahalliy va ekologik infrastruktura	Loyiha tasdiqlangan
3.07.2018	49359		Наманганский водный проект	Mahalliy va ekologik infrastruktura	Yakuniy nazorat tek- shiruvidan o'tgan, boshqaruv kengashi imzolanishi

⁴⁰ Muallif tomonidan ma'lumotlar YeTTB ma'lumotlari asosida ishlab chiqilgan.

3.07.2018	49214	Ташкентская ЦТ - Проект Таштеплоэнерго	Mahalliy va ekologik infrastruktura	Loyiha tasdiqlangan
3.07.2018	50117	УзбекЭнерго Мурунтау ПС	Elektr energiyasi	Kengash tomonidan tasdiqlangan
4.08.2018	50116	Талимаржанский энергетический проект	Elektr energiyasi	-
2.09.2018	49641	Отель Хива Малика	Ko'chmas mulk va turizm	Loyiha tasdiqlangan
5.09.2018	49590	DFF - ABN MB	Agrobiznes	Kengash tomonidan tasdiqlangan
6.11.2018	49771	GEFF - Узбекистан	Moliya institutlari	Kengash tomonidan tasdiqlangan
6.11.2018	49824	GEFF Узбекистан - Ипак Йули	Moliya institutlari	Kengash tomonidan tasdiqlangan

12.3.2- расм. Жорий лойиҳалар портфели (465 млн. Евро)*

YeTTB ning O'zbekistondagi faoliyatiga oid statistik ma'lumotlar (31.10.2018 yil holatiga)

68 loyiha	19 ochiq aktiv portfel loyihalar
1.309 mln. yevro investitsiyalar	465 mln. yevro joriy loyihalar portfeli
694 mln. yevro to'plangan to'lovlar	99 mln. yevro operatsion aktivlari
27% portfeldagi xususiy sektorning ulushi	0% portfeldagi ulushi

Bundan asosiy maqsad iqtisodiy islohatlarni rivojlantirishda kredit va soliq byudjet siyosatini qattiq saqlagan holda valyuta rejimini tartibga solish bo'ldi. 2003 yilda O'zbekiston Respublikasiga XVF dan vakillar tashrif buyurishgan. Bu muzokaralarda XVF nizomidagi 8-modda davlat rejasi asosida bir necha shartlar imzolandi. Bunga savdo sohasidagi soliq byudjet va pul-kredit siyosatini amalga oshirishda samarali unsurlardan foydalanildi (2003 y). Shuningdek tuzilmaviy islohatlar sohasida bir qancha ishlarni amalga oshirish kiradi. 2003 yil 15 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi XVF kelishuvidagi 8-modda, 3-4 modda, 2a qismidagi shartlarini qabul qilishini ma'lum qildi.

Korporativ boshqaruvni takomillashtirish maqsadida 2014 yil XVF texnik yordam taqdim etib fond mutaxassisilari O'zbekistonga tashrif buyurdilar. Mazkur missiya respublika tijorat banklarida korporativ boqaruvni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar tayyorlashda ularning fikr va takliflari inobatga olingan holda Markaziy bank va respublikaning vakillari bilan uchrashuvlar o'tkazildi. Natijada korporativ boshqaruv qoidalarining oxirgi standartlariga, masalan korporativ boshqaruv tamoyillarini takomillashtirish bo'yicha Bazal qo'mitasiga va Moliyaviy Barqarorlik kengashining xatarlarni boshqarish mavzusiga bag'ishlangan tavsiyalariga muvofiq qayta ko'rib chiqildi.

2016 yil aprel oyida tijorat banklardagi stressni sinash metodikasini takomillashtirish bo'yicha texnik yordam doirasida ish boshlangan.

Osiyo Taraqqiyot Banki. O'zbekiston OTBga 1995 yil avgustida a'zo bo'lgan.

Hozirgi vaqtda O'zbekistonning bankdagi aksiyalari 71,5 ming (umumiy kapitalning 0,67 foizi) va Direktorlar Kengashining 110,9 ming ovoz birligini tashkil etmoqda. Imzolangan kapital 1,04 mlrd. AQSh dollari tashkil etib, uning 51,79 mln. AQSh dollari to'langan.

O'zbekiston OTBdagi Koreya, Vanuatu, Shri Lanka, Vetnam, Papua-Yangi Gvineya va Tayvan davlatlari qatorida Koreya guruhining a'zo-davlatlariga kiradi.

O'zbekistonda OTBning doimiy vakolatxonasi 1998 yildan buyon faoliyat ko'rsatmoqda.

OTB bilan 2012-2016 yillarga tuzilgan strategik hamkorlikning asosiy yo'nalishlari transport, energetika, kommunal xizmatlar, suv ta'minotini rivojlantirish va moliya resurslaridan foydalanishga qaratilgan. Mintaqaviy hamkorlik va integratsiya, ta'lim boshqaruvi, xususiy sektorni rivojlantirish, gender tengligi hamda ob-havo va atrof muhitining o'zgarishi kabi omillar O'zbekistondagi loyihalarning amalga oshirilishida asosiy rejalaridir.

2015 yilning 1 yanvar holatiga OTBning O'zbekistondagi loyihalarga ajratgan kreditlari hajmi 4,1 mlrd. AQSh dollarini, jumladan xususiy sektorni moliyalashtirishga 225 mln. AQSh dollar va texnik ko'mak berish doirasida 61,7 mln. AQSh dollarini tashkil etmoqda. OTB kreditlari umumiy hajmining uchdan ikki qismi - transport (26,6%), energetika (24,6%), qishloq xo'jaligi (13%) va moliya (12%) sohasidagi loyihalarga ajratilgan.

Moliya sohasida amalga oshirilayotgan loyihalar tijorat banklariga kichik biznes sub'ektlarini qayta moliyalash uchun kredit liniyalari taqdim etish, moliya muassasalarining faoliyat yuritishi uchun institutsional tuzilmani rivojlantirish, samarali bank faoliyatini tashkil etish, davlat moliyasi boshqaruvini isloh qilish va ipoteka kreditlashni qo'llab- quvvatlashga yo'naltirilgan.

OTB Direktorlar kengashi tomonidan O'zbekistonda kichik biznes va mikromoliyalashni rivojlantirish uchun 3 ta loyiha ma'qullangan. 2003 yilda OTB Moliya vazirligiga ikki komponentdan tashkil topgan birinchi loyiha doirasida 20 mln. AQSh dollar miqdorida qarz berdi. Birinchi komponent bo'yicha kichik biznes loyihalarini qayta moliyalashtirishga 3 ta tijorat banki, jumladan, Agrobank - 10,3 mln, Asaka banki - 6,5 mln. va Ipak Yo'li banki 1,3 mln. dollar kredit ajratdi. Ikkinchi komponent bo'yicha OTB tomonidan kredit uyushmalari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish tizimini takomillashtirish va institutsional mustahkamlash bo'yicha texnik yordam ko'rsatildi. Kichik biznes sub'ektlarini moliyalashtirish va texnik yordam ko'rsatish komponentlarini o'z ichiga olgan «Kichik biznes va mikromoliyalashtirish bo'yicha ikkinchi loyiha»ni OTB tomonidan moliyalashtirish maqsadida 2010 yilda O'zbekiston Respublikasi Hukumati va OTB o'rtasida kelishuv Memorandumi imzolandi.

Loyihani amalga oshirish jarayonida kichik biznesni qayta moliyalashtirish uchun "Agrobank"ka - 20 mln. AQSh dollari, "Hamkorbank"ka - 20 mln. AQSh

dollari, “Ipak Yo’li banki”ga - 10 mln. AQSh dollari miqdorida kredit liniyalari ochildi. 2013 yil oktyabr oyida OTB tomonidan O’zbekiston Respublikasiga «Kichik biznesni rivojlantirish va mikromoliyalashtirish. Faza 3» loyihasini amalga oshirishga 50 mln. AQSh dollar miqdorida kredit hamda tijorat banklarining salohiyatini oshirish va qishloq joylarda tadbirkorlikni rivojlantirish bo’yicha texnik ko’mak berish uchun 500 ming AQSh dollari miqdorida grant ajratilishi ma’qullandi. «Kichik biznesni rivojlantirish va mikromoliyalashtirish. Faza 3» loyihasini amalga oshirish doirasida qo’shma moliyalashtirish loyihada qatnashuvchi OAKB «Hamkor bank» va OAIKB «Ipak Yo’li bank”lari mablag’lari hisobiga 50 mln. AQSh dollari miqdorida hamda subqarzdorlarning o’z kapital mablag’lari hisobiga 33,3 mln. AQSh dollar miqdorida amalga oshirilmoqda.

Moliya sohasining faoliyati samaradorligini oshirish maqsadida 2007 yili OTB Direktorlar kengashi O’zbekiston Respublikasi Hukumatiga «Davlat moliyasini isloh qilish» loyihasini amalga oshirish uchun 20,7 mln. AQSh dollari miqdorida qarz berilishi hamda texnik ko’maklashish uchun 0,6 mln. AQSh dollar miqdorida grant ajratilishini ma’qulladi. «Qishloq joylarda uy-joy qurilishini rivojlantirish» ko’ptranshlik loyihasi OTBning moliya sektoridagi yirik loyihalaridan biridir. Umumiy qiymati 500 mln. AQSh dollari, shu jumladan, 1,0 mln. AQSh dollariga teng texnik ko’maklashish loyihasi OTB Direktorlar kengashi tomonidan 2011 yil 31 avgustda ma’qullandi. Mazkur loyihani moliyalashtirishda zayomlar uch transhda berilishini ko’zda tutgan

2011 yili OTBning oddiy kapital manbalaridan 200 mln. AQSh dollar hajmga ega bo’lgan, muddati 18 yil, uch yillik imtiyozli birinchi transh zayomini taqdim etish ma’qullandi. Ishtirok etuvchi bank OATB «Qishloq qurilish banki» bo’ldi. Shundan 2012 yilda 160,0 mln., 2013 yilda 40,0 mln. AQSh dollari ajratildi; • 2013 yilda yuqoridagi shartlar bo’yicha hajmi 200 mln. AQSh dollar bo’lgan ikkinchi transh berilishi ma’qullandi. Bunda uchta bank - OATB «Qishloq qurilish bank», Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki va ATIB «Ipoteka banki» ishtirok etdi. Shundan 2013 yilda 92 mln., 2014 yilda 108 mln. AQSh dollari ajratildi; • 2015 yilda ishtirok etuvchi tijorat banklariga 100 mln. AQSh dollar hajmida uchinchi transh zayomi berilishi ma’qullandi. OTB kreditlarini qoplash, unga hisoblangan foiz va komissiya to’lovlari, shuningdek, moliyaviy mablag’larni qaytarish ishtirokchi banklar va O’zbekiston Respublikasi byudjeti hisobidan amalga oshiriladi. 2013 yilda OTB tomonidan ATIB «Ipak Yo’li banki”ning ustav kapitaliga investitsiya kiritish jarayonlari nihoyasiga yetdi, natijada OTB ikkinchi majoritar aksionerga aylandi. Investitsiya taqdim etishdan tashqari, OTB tavakkalchiliklar boshqaruvi tizimini takomillashtirish, korporativ boshqaruv, ijtimoiy va ekologik tavakkalchiliklarni boshqarishga qaratilgan dasturlarni amalga oshirish tashabbusi bilan chiqdi.

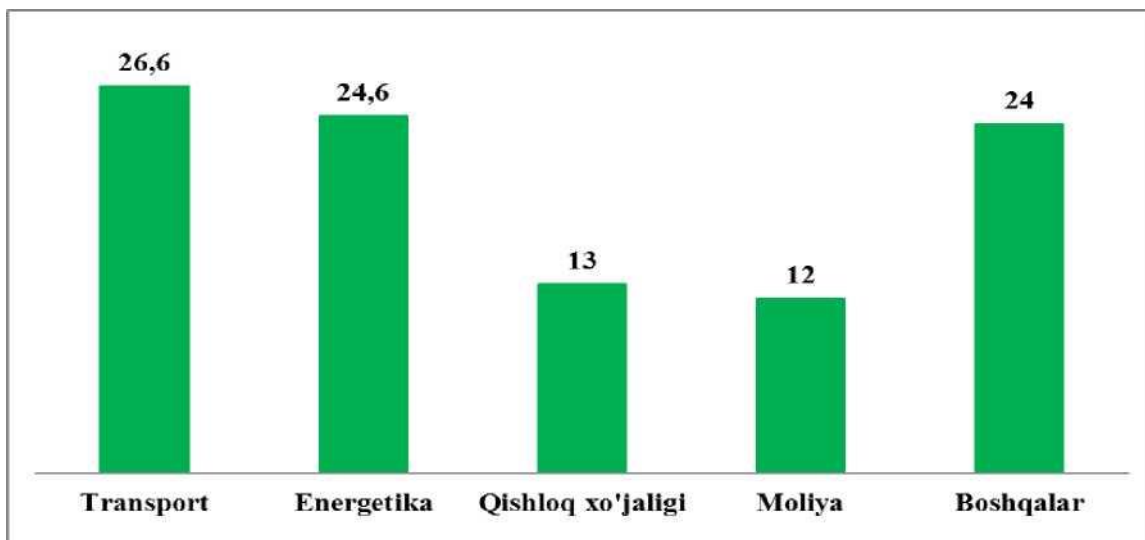
O'zbekiston Respublikasi va Osiyo Taraqqiyot bankining o'zaro hamkorlik aloqalari tahlili

O'zbekiston Respublikasi Osiyo Taraqqiyot Bankiga 1995-yilda a'zo bo'lgan. Hozirgi vaqtda O'zbekistonning OTB dagi aksiyalari 71,5 ming AQSh dollarini (umumiy kapitalning 0,67 foizi) va Direktorlar Kengashining 110,9 ming ovoz birligini tashkil etmoqda. O'zbekiston OTBdagi Koreya, Vanuatu, Shri Lanka, Vetnam, Papua-Yangi Gvineya va Tayvan davlatlari qatorida Koreya guruhining a'zo-davlatlariga kiradi. O'zbekistonda OTBning doimiy vakolatxonasi 1998-yildan buyon faoliyat ko'rsatmoqda. OTB bilan 2012-2016 yillarga tuzilgan strategik hamkorlikning asosiy yo'nalishlari transport, energetika, kommunal xizmatlar, suv ta'minotini rivojlantirish va moliya resurslaridan foydalanishga qaratilgan. Mintaqaviy hamkorlik va integratsiya, ta'lim boshqaruvi, xususiy sektorni rivojlantirish, gender tengligi hamda ob-havo va atrof muhitining o'zgarishi kabi omillar O'zbekistondagi loyihalarning amalga oshirilishida asosiy rejalaridir.

2015 yilning 1 yanvar holatiga OTBning O'zbekistondagi loyihalarga ajratgan kreditlari hajmi 4,1 mlrd. AQSh dollarini, jumladan xususiy sektorni moliyalashtirishga 225 mln. AQSh dollar va texnik ko'mak berish doirasida 61,7 mln. AQSh dollarini tashkil etgan bo'lsa, bugungi kunda hamkorlik portfeli umumiy qiymati 14 milliard dollardan ziyodni tashkil etuvchi 59 loyihani o'z ichiga olgan bo'lib, ularni moliyalashtirish uchun bankning 6 milliard dollardan ko'proq mablag'i jalb qilingan.

OTB kreditlari umumiy hajmining uchdan ikki qismi - transport, energetika, qishloq xo'jaligi va moliya sohalaridagi loyihalarga ajratilgan (2.1.1-rasm). Moliya sohasida amalga oshirilayotgan loyihalar tijorat banklariga kichik biznes sub'ektlarini qayta moliyalash uchun kredit liniyalari taqdim etish, moliya muassasalarining faoliyat yuritishi uchun institutsional tuzilmani rivojlantirish, samarali bank faoliyatini tashkil etish, davlat moliyasi boshqaruvini isloh qilish va ipoteka kreditlashni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan.

OTB Direktorlar kengashi tomonidan O'zbekistonda kichik biznes va mikromoliyalashni rivojlantirish uchun 3 ta loyiha ma'qullangan. 2003 yilda OTB Moliya vazirligiga ikki komponentdan tashkil topgan birinchi loyiha doirasida 20 mln. AQSh dollar miqdorida qarz berdi. Birinchi komponent bo'yicha kichik biznes loyihalarini qayta moliyalashtirishga 3 ta tijorat banki, jumladan, Agrobank - 10,3 mln., Asaka banki - 6,5 mln. va Ipak Yo'li banki 1,3 mln. dollar kredit ajratdi. Ikkinchi komponent bo'yicha OTB tomonidan kredit uyushmalari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish tizimini takomillashtirish va institutsional mustahkamlash bo'yicha texnik yordam ko'rsatildi.

12.3.4-rasm. OTB tomonidan O'zbekiston Respublikasiga ajratilgan kreditlarning sohaviy tarkibi (2018yil 1 yanvar holatiga)

Kichik biznes sub'ektlarini moliyalashtirish va texnik yordam ko'rsatish komponentlarini o'z ichiga olgan "Kichik biznes va mikromoliyalashtirish bo'yicha ikkinchi loyiha"ni OTB tomonidan moliyalashtirish maqsadida 2010- yilda O'zbekiston Respublikasi Hukumati va OTB o'rtasida kelishuv Memorandumi imzolandi. Loyihani amalga oshirish jarayonida kichik biznesni qayta moliyalashtirish uchun "Agrobank"ga - 20 mln. AQSh dollari, —Hamkorbank"ga - 20 mln. AQSh dollari, "Ipak Yo'li banki"ga - 10 mln. AQSh dollari miqdorida kredit liniyalari ochildi. 2013 yil oktyabr oyida OTB tomonidan O'zbekiston Respublikasiga "Kichik biznesni rivojlantirish va mikromoliyalashtirish. Faza 3" loyihasini amalga oshirishga 50 mln. AQSh dollar miqdorida kredit hamda tijorat banklarining salohiyatini oshirish va qishloq joylarda tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha texnik ko'mak berish uchun 500 ming AQSh dollari miqdorida grant ajratilishi ma'qullandi.

"Kichik biznesni rivojlantirish va mikromoliyalashtirish. Faza 3" loyihasini amalga oshirish doirasida qo'shma moliyalashtirish loyihada qatnashuvchi OAKB "Hamkorbank" va OAIKB "Ipak Yo'li bank"lari mablag'lari hisobiga 50 mln. AQSh dollari miqdorida hamda subqarzdorlarning o'z kapital mablag'lari hisobiga 33,3 mln. AQSh dollar miqdorida amalga oshirilmoqda. Moliya sohasining faoliyati samaradorligini oshirish maqsadida 2007 yili OTB Direktorlar kengashi O'zbekiston Respublikasi Hukumatiga "Davlat moliyasini isloh qilish" loyihasini amalga oshirish uchun 20,7 mln. AQSh dollari miqdorida qarz berilishi hamda texnik ko'maklashish uchun 0,6 mln. AQSh dollar miqdorida grant ajratilishini ma'qulladi.

—Qishloq joylarda uy-joy qurilishini rivojlantirish" ko'ptranshlik loyihasi OTBning moliya sektoridagi yirik loyihalaridan biridir. Umumiy qiymati 500 mln. AQSh dollari, shu jumladan, 1,0 mln. AQSh dollariga teng texnik ko'maklashish

loyihasi OTB Direktorlar kengashi tomonidan 2011 yil 31 avgustda ma'qullandi. Mazkur loyihani moliyalashtirishda zayomlar uch transhda berilishini ko'zda tutgan: 2011 yili OTBning oddiy kapital manbalaridan 200 mln. AQSh dollar hajmga ega bo'lgan, muddati 18 yil, uch yillik imtiyozli birinchi transh zayomini taqdim etish ma'qullandi. Ishtirok etuvchi bank OATB "Qishloq qurilish banki" bo'ldi. Shundan 2012 yilda 160,0 mln., 2013 yilda 40,0 mln. AQSh dollari ajratildi; 2013 yilda yuqoridagi shartlar bo'yicha hajmi 200 mln. AQSh dollar bo'lgan ikkinchi transh berilishi ma'qullandi. Bunda uchta bank - OATB "Qishloq qurilish bank", Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki va ATIB "Ipoteka banki" ishtirok etdi.

2015 yilda ishtirok etuvchi tijorat banklariga 100 mln. AQSh dollar hajmida uchinchi transh zayomi berilishi ma'qullandi. OTB kreditlarini qoplash, unga hisoblangan foiz va komissiya to'lovlari, shuningdek, moliyaviy mablag'larni qaytarish ishtirokchi banklar va O'zbekiston Respublikasi byudjeti hisobidan amalga oshiriladi. 2013 yilda OTB tomonidan ATIB «Ipak Yo'li banki»ning ustav kapitaliga investitsiya kiritish jarayonlari nihoyasiga etdi, natijada OTB ikkinchi majoritar aksionerga aylandi. Investitsiya taqdim etishdan tashqari, OTB tavakkalchiliklar boshqaruvi tizimini takomillashtirish, korporativ boshqaruv, ijtimoiy va ekologik tavakkalchiliklarni boshqarishga qaratilgan dasturlarni amalga oshirish tashabbusi bilan chiqdi.

Shuning barobarida, Tollimarjon va Taxiatosh issiqlik elektr stansiyalarida zamonaviy bug'-gaz qurilmalarini barpo etish, yuqori voltli elektr uzatish liniyalarini modernizatsiya qilish, qishloq joylarda namunaviy uy-joy qurish, mamlakatimizning turli hududlarida suv ta'minoti tizimi va sanitariya obektlarini rekonstruksiya qilish, Amu-Buxoro mashina kanali tizimini qayta tiklash, Maroqand-Qarshi temir yo'lini elektrlashtirish, kichik biznesni, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va boshqa loyihalar Osiyo taraqqiyot banki ishtirokida amalga oshirilgan va amalga oshirilayotgan yirik loyihalar sirasiga kiradi.

2017 yil mart oyida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev Osiyo taraqqiyot banki prezidentini qabul qildi. Mazkur uchrashuvda ikki tomonlama aloqalarni yanada kengaytirish bo'yicha fikr almashindi va yakunda bankning 573 million dollarlik mablag'ini jalb qilgan holda kichik biznes, meva-sabzavotchilik sohalari, suv ta'minoti tizimi va avtomobil yo'llari infratuzilmasini rivojlantirishga doir 4 loyihani amalga oshirish bo'yicha kelishuvlar imzolandi.

O'zbekiston Respublikasi va Islom Taraqqiyot bankining o'zaro hamkorlik aloqalari tahlili

O'zbekiston Respublikasi 2003 yilning sentyabr oyidan buyon Islom Taraqqiyot Bankining to'la huquqli a'zosi bo'ldi hamda shu yili Toshkent shahrida ITBning vakolatxonasi ochildi. O'zbekiston Ozarbayjon, Albaniya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston davlatlari qatorida ITBning a'zo-davlatlar guruhiga

kiradi. ITB aksionerlari 56 a'zo-davlatdan iborat. ITB ovoz berish huquqiga ega bo'lgan davlatlarning ovoz huquqi mos ravishda ularga tegishli aksiyalar miqdoriga tengdir. O'zbekiston Respublikasi 1344 ta aksiyaga ega bo'lib, ITB umumiy kapitalining 0,03 foizini tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasi ITB bilan hamkorlik Vazirlar Mahkamasining 2013 yil 27 avgustdagi "O'zbekiston Respublikasining Islom Taraqqiyot bankiga a'zoligi to'g'risida"gi 371-qaroriga muvofiq tashkil etilgan. ITBning faoliyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga qaratilgan davlat loyihalarini moliyalashtirish strategiyasiga asosan olib boriladi. ITB bilan hamkorlik davomida bankning o'z resurslari hisobiga umumiy qiymati 1465,4 mln. AQSh dollariga teng zayom mablag'lari 30 ta investitsion loyihaga jalb qilindi. Hozirgi paytda O'zbekistonda ITB ishtirokida jami 1069,4 mln. AQSh dollariga teng 15 loyiha amalga oshirilmoqda. Jumladan, investitsiyalar sog'liqni saqlash, xalq ta'limi, irrigatsiya va melioratsiya, energetika, suv ta'minoti, kommunal xizmat, yo'l infratuzilmasi va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish sohaslariga yo'naltirilgan.

Yo'l infratuzilmasini rivojlantirishga qaratilgan loyihalar doirasida asfalt zavodi qurib foydalanishga topshirildi, Toshkent-Termiz magistral avtomobil yo'li qayta ta'mirlandi. Investitsiyalarning jami hajmi 258,1 mln AQSh dollarini tashkil etdi va uning 179,8 mln. dollari ITB mablag'laridir. Sohada shu kunga qadar 65,1 mln AQSh dollari miqdoridagi mablag'lar o'zlashtirilgan.

Umumta'lim muassasalari, kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv yurtlaridagi ta'lim sifatini rivojlantirishga qaratilgan to'rt loyiha bo'yicha investitsiya hajmi 99,08 mln. AQSh dollari tashkil etmoqda, bunda ITB zayomi 79,98 mln. AQSh dollariga teng. Ta'lim sohasidagi loyihalar bo'yicha 23,63 mln. AQSh dollar o'zlashtirilgan.

Tez tibbiy yordam va onkologik kasallikka chalingan bemorlarni davolash sifatini yaxshilash loyihalariga ajratilgan kreditlar hajmi 101,82 mln. AQSh dollarini tashkil etadi va uning 78,24 mln dollari ITB tomonidan ajratilgan. Sog'liqni saqlash sohasida o'zlashtirilgan kreditlar hajmi 23,62 mln. AQSh dollariga tengdir. Kommunal xizmati sektorini rivojlantirishga qaratilgan kanalizatsiya tizimini takomillashtirish bo'yicha amalga oshirilayotgan 2 ta loyihaga 99,68 mln. AQSh dollar ajratilgan. ITBning o'z resurslari hisobiga kiritgan investitsiya mablag'lari 92,9 mln. AQSh dollari tashkil etadi. Kommunal xizmat sohasidagi loyihalar uchun jami 10,3 mln. AQSh dollari o'zlashtirildi.

Xususiy tadbirkorlik sektorini rivojlantirish ko'zda tutilgan 5 ta loyiha bo'yicha 65 mln. AQSh dollari investitsiya qilingan va ITB mablag'lari to'la o'zlashtirilgan. Jami 338,5 mln. AQSh dollariga teng bo'lgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirish hajmini oshirish va sug'orish tizimini yaxshilash borasidagi loyihalarga ITB tomonidan 232,7 mln. AQSh dollari ajratilgan. Shundan irrigatsiya va melioratsiya sohasida 36,55 mln. AQSh dollari o'zlashtirildi.

Energetika sohasini rivojlantirish, xususan elektr energiya uzatishni yaxshilash,

yoritish sifati va energiya tejamkorligi sifati hamda elektr energiyasi ishlab chiqarishni oshirishga qaratilgan 6 ta loyihaga 738,16 mln. AQSh dollari ajratish belgilangan. Shundan ITB resurslari hisobidan kiritilgan investitsiyalar hajmi 433,1 mln. AQSh dollariga teng. Energetika sohasida jami 89,37 mln. AQSh dollari o'zlashtirildi. Shuningdek, gaz qazib olish hajmini oshirish, zamonaviy uy-joylar qurish orqali qishloq joylarni rivojlantirish, aviatransport tizimini yaxshilashga yo'naltirilgan loyihalarni moliyalashtirishga jami 313,47 mln. AQSh dollari ajratdi.

ITB o'z mablag'lari hisobidan kiritgan investitsiya hajmi 306,7 mln. AQSh dollarini tashkil etdi. Ushbu yo'nalishlardagi loyihalar bo'yicha 258,83 mln. AQSh dollari o'zlashtirildi. Hozirgi paytda 5 zayom loyihasi tayyorgarlik bosqichida turibdi.

Energetika sohasini rivojlantirish, xususan elektr energiyasini uzatishni yaxshilash, yoritish sifati va energiya tejamkorligi sifati hamda elektr energiyasi ishlab chiqarishni oshirishga qaratilgan 6 ta loyihaga 738,16 mln. AQSh dollari ajratish belgilangan. Shundan ITB resurslari hisobidan kiritilgan investitsiyalar hajmi 433,1 mln. AQSh dollariga teng. Energetika sohasida jami 89,37 mln. AQSh dollari o'zlashtirildi. Shuningdek, gaz qazib olish hajmini oshirish, zamonaviy uy-joylar qurish orqali qishloq joylarni rivojlantirish, aviatransport tizimini yaxshilashga yo'naltirilgan loyihalarni moliyalashtirishga jami 313,47 mln. AQSh dollari ajratdi. ITB o'z mablag'lari hisobidan kiritgan investitsiya hajmi 306,7 mln. AQSh dollarini tashkil etdi. Ushbu yo'nalishlardagi loyihalar bo'yicha 258,83 mln. AQSh dollari o'zlashtirildi. Hozirgi paytda 5 zayom loyihasi tayyorgarlik bosqichida turibdi.

Grant loyihalari bo'yicha ITB jami 577 966,8 AQSh dollariga teng bo'lgan 5 loyihaga jalb etildi. Hozirgi vaqtda 300 ming AQSh dollariga teng bo'lgan 1 ta grant loyihasi amalga oshirish bosqichida turibdi. So'nggi yillarda mamlakatimiz va ITB o'rtasidagi hamkorlik aloqalari yangi bosqichga ko'tarilmoqda. Xususan, 2017 yilda O'zbekiston hukumati va ITB 300 mln dollarlik moliyaviy kelishuvni imzoladi.

Taqdim qilingan mablag'lar "Qishloq joylarida turar-joy qurilishini rivojlantirish" loyihasining 2-bosqichini amalga oshirishga yo'naltiriladi. ITB mablag'larni 15 yillik, jumladan, 2 yillik imtiyozli muddatga berdi. Loyiha doirasida 2017-2021 yillarda O'zbekistonning 6 ta viloyatida yangilangan namunaviy loyihalar asosida 6,4 mingtadan ko'proq uy, 110,52 km kirish va ichki yo'llar, 197,80 km lik ichimlik suvi tizimi quriladi. Loyiyaning amalga oshirilishi qishloq joylarida yashovchi 30 mingga

Nazorat uchun savollar

1. O'zbekiston Respublikasining jahonning yetakchi mamlakatlari bilan ikki tomonlama manfaatli aloqalarining rivojlanish istiqbollarini tavsiflab bering.
2. O'zbekistonning xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bilan olib borayotgan aloqalarni xarakterlab bering.
3. O'zbekiston Respublikasining Jahon banki guruhi bilan munosabatlarini ochib bering.

4. O'zbekiston JSTda qanday maqomga ega?
5. O'zbekistonning JSTga a'zo bo'lish bosqichlarini tavsiflab bering.

Izohli lug'at (Glossariy)

«Aqlli kishilarning ketib qolishi — mamlakatdan "intellektual elita" vakillarini chet elda ishga joylashish maqsadida chiqib ketishi.

Avanslash — yetkazib beriladigan tovarlar uchun importyor tomonidan oldindan haq to'lash. Eksportyor uchun foydali o'zaro hisob-kitob ko'rinishi hisoblanadi.

Akkreditiv — mijozning iltimosiga ko'ra bank tomonidan hujjatda ko'rsatilgan shartlarda uchinchi shaxs (benefitsiar)ga to'lovni amalga oshirish yoki benefitsiar tomonidan qo'yilgan o'tkazma vekselni (tratta) to'lashni amalga oshirish (aksept) bo'yicha bank majuriyati bo'yicha bitim.

Aksept — bitim amalga oshganligini anglatuvchi ofertani qabul qilishligiga rozilik berish.

Aksiz — davlat organlari tomonidan belgilanadigan tovar bojxona qiymatiga narx qo'shimchasi.

Anderrayterlar — moliya bozoridagi muvofiqlashtirilgan kurs bo'yicha zayomni joylashtiruvchi garant kompaniyalar.

Bank o'tkazmalari — o'tkazuvchi (to'lovchi) talabiga muvofiq uning hisobidan oluvchi (benefitsiar) foydasiga bir bank tomonidan boshqa bankka to'lov talablari vositasida bajariladigan hisob-kitob ko'rinishi.

Barter — tovarni tovarga to'g'ridan-to'g'ri ayirboshlanadigan savdo bitimi.

Bojxona boji — tovar davlat chegarasini kesib o'tganda solinadigan maxsus pul solig'i.

Bojxona ittifoqi — ikki va undan ortiq davlatlarning bir-biriga va uchinchi mamlakatlarga nisbatan soddalashtirilgan tarif siyosatini o'tkazishdir.

Bojxona tarifi — tovar oqimlarining chegarani kesib o'tishida davlat tomonidan olinadigan soliq miqdori ko'rsatilgan tartiblangan tovarlar ro'yxati.

Bufer zaxiralari — salbiy iqtisodiy tamoyillarning milliy iqtisodiyotga ta'siri va favqulodda vaziyatlar uchun moddiy boyliklarning jami.

Valyuta — ma'lum bir davlatning qonun bilan o'rnatilgan pul vositasi (milliy valyuta), bir yoki bir necha yetakchi mamlakatlarning valyutasi ko'rinishidagi jahon rezerv pullari. Xalqaro valyuta fondi va Yevropa valyuta tizimi a'zolari tomonidan ko'p tomonlama hisob-kitoblarda foydalaniladigan xalqaro valyuta birligi.

Valyuta arbitraji — svoplar va ssuda kapitali bozorida bitimlar birgalikda amalga oshirilishini nazarda tutuvchi banklararo operatsiyalar.

Valyuta bozorlari — milliy valyuta ishtirokida talab va taklif ta'sirida yuzaga keluvchi valyuta kursiga muvofiq xorijiy valyutalarni oldi- sotdi qilinadigan rasmiy markazlar.

Valyuta intervensiyasi — davlat organlari tomonidan milliy bozorda xorijiy valyutani sotish va sotib olish.

Valyuta kliringi — ikki va undan ortiq hukumatlar o'rtasida moliyaviy talablar va majburiyatlarni o'zaro hisobga olish haqidagi kelishuv.

Valyuta kotirovkasi — bir valyuta bahosini boshqa valyutalarda ifodalanishining sonli yozuvi.

Valyuta kursi — milliy valyutalar o'rtasidagi nisbat, bir mamlakat valyutasining xorijiy pul birliklarida ifodalanishi.

Valyuta pozitsiyasi — bankning xorijiy valyutaga bo'lgan talabi va majburiyatlari nisbati.

Valyuta rejimi — valyuta ayirboshlash kursini aniqlash asosidagi mexanizm.

Valyuta rezervlari — xorijiy valyuta, oltin, SDR, XVFdagi rezerv pozitsiya ko'rinishidagi valyuta-likvid vositalarning jami.

Valyuta siyosati — mamlakatda xorijiy valyutalarning pul-kredit aylanmasini tartibga solishga yo'naltirilgan tadbirlar tizimi.

Valyuta xatari — valyuta kursi o'zgarishi oqibatida eksportyor va importyorning zarar ko'rishi lozim bo'lgan holati.

Valyuta cheklashlari — xorij valyutasi va boshqa qimmatli narsalar (oltin) bo'yicha operatsiyalarni cheklash uchun yo'naltirilgan ma'muriy va qonuniy tartibda belgilangan me'yoriy qoidalar tizimi.

Valyutaning konvertirlanganligi — milliy valyutani xorijiy valyutalarga rezidentlar uchun ham, rezident bo'lmaganlar uchun ham to'lov balansining joriy operatsiyalari bo'yicha almashtirish imkoniyati.

Veksel — belgilangan ko'rinishda tuzilgan yozma qarzdorlik majburiyati, veksel egasi ko'rsatilgan muddat tugagandan so'ng belgilangan pul summasini qarzdordan talab qilishga haqlidir.

GATT — Savdo va tariflar bo'yicha Bosh kelishuv — tashqi savdo operatsiyalarini o'tkazishda belgilangan tamoyillarga amal qilishga rozi bo'lgan mamlakatlarni birlashtiruvchi savdo va tarif masalalari bo'yicha xalqaro akt.

Global muammolar — olamshumul iqtisodiy, ijtimoiy- siyosiy va ahamiyatga ega bo'lgan va o'z yechimini topishida jahondagi barcha mamlakatlarning birgalikdagi harakatlarini talab etuvchi sivilizatsiyamizning eng dolzarb masalalari.

Davlat buyurtmasi - davlat tomonidan muayyan mahsulot turini tayyorlash va uni iste'molchiga yetkazib berish, ishlab chiqarish va ilmiy- tadqiqot xarakteridagi ma'lum ishni bajarish bo'yicha korxonalar va xo'jaliklarga beriladigan topshiriq. U birinchi navbatdagi ijtimoiy ehtiyojlarni kafolatlaydi.

Davlat byudjeti - davlat daromadlari va xarajatlarining pul bilan ifodalanadigan yillik majmui.

Davlat qarzi - davlatning o'z fuqarolari, banklar, korxonalar va tashkilotlar, shuningdek, xorij mamlakatlaridan qarzi. O'z manbaiga qarab, davlat qarzlariga, ichki va tashqi davlat qarziga bo'linadi. Davlat o'z xarajatlarini daromadi bilan qoplay

olmay qarz oladi, qarz hisobidan o'z byudjetining kamomadini vaqtincha qoplaydi.

Davlat mulki - davlat vazifalari bajarishga xizmat qiluvchi davlat korxonasi va muassasalarining mulki.

"Daues plani" - 1924 yilda qabul qilingan bo'lib, Chikago banklari direktori Ch.Daues (Morgan banki bilan chambarchas bog'liq) tomonidan ishlab chiqilgan rejadir. Birinchi Jahon urushidan keyingi yillarda Germaniyaga g'olib davlatlar (Angliya, Fransiya va boshqalar) tomonidan yuklangan harbiy tovonni (reparatsion to'lov) yengillashtirish va shu yo'l bilan Germaniya iqtisodiyotini tiklashdir. Rejaga ko'ra, G'arbiy Yevropaning yetakchi davlatlari 200 mln. Dollarli (uning 110 mln. AQShniki) xalqaro zayom bergan bo'lib. Bu yordam birinchi galda mamlakatning og'ir sanoatini rivojlantirishga qaratilgan edi.

"Demografik portlash" — jahonning kam rivojlangan va kambag'al mamlakatlarida nazorat qilib bo'lmaydigan darajada aholi sonini o'sishi.

Devalvatsiya — milliy valyuta kursini xorijiy valyutaga nisbatan pasaytirilishi (teskari jarayon — revalvatsiya).

Demping - tovarlarni tashqi bozorda ichki bozorga nisbatan arzon bahoda sotish. Tashqi bozorni egallash uchun mamlakatlar o'z tovarini ba'zan ishlab chiqarish xarajatlaridan ham past (arzon) baholarda chetga chiqarishi mumkin.

Dollar - dollar, birinchidan AQSh pul birligi, 100 sentga teng. 1786 yilda kumush dollar, 1965 yilda esa oltin, kumush, mis-nikelli dollar zarb qilingan. AQSh dollari xalqaro valyuta hisob-kitoblarida keng qo'llanadi. Muomalada 100, 50, 20, 10, 5, 2,1 dollarli qog'oz pullar; 1 va 0.5 dollarli va 5, 2, 2 sentli mis tangalar ishlatiladi. Dollar, ikkinchidan Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Liberiya, Efiopiya, Malayziya, Singapur, Bermud orollari, Britaniya Gondurasi kabi davlatlarda pul birligi hisoblanadi.

Yevro - Yevropa mamlakatlari uchun hisob-kitob-to'lov birligi bo'lib, Yelga a'zo mamlakatlar hududida EKYu o'rniga joriy etilgan.

Yevropa valyuta tizimi (EVT) — Yel a'zolarining hududiy valyuta guruhi.

Yevropa Ittifoqi (EI) — G'arbiy Yevropaning 25 ta davlatini birlashtiruvchi iqtisodiy va siyosiy guruh.

Yevropa tiklash va taraqqiyot banki (ETTB) - o'z faoliyatini 1991 yili boshladi, uning ta'sischilari 34 mamlakat hisoblanadi. YeTTBning asosiy vazifalari loyihalarni moliyalashtirish va kreditlash, xususiy kapital qo'yilmalarga kafolatlar berish, iqtisodiyot tuzilishini qayta qurish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqarish.

Yevropa erkin savdo uyushmasi (EESU) - Yevropadagi qator yetakchi sanoati va savdosi rivojlangan mamlakatlarning savdo-iqtisodiy tashkiloti bo'lib, 1960 yilda Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya birlashgan qirolligi tashabbusi bilan Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati davlatlariga posangi sifatida tashkil topdi. "Umumiy bozor"ga qo'shilishi munosabati bilan 1973 yili Buyuk Britaniya va Daniya, 1986 yili

Portugaliya YeESUdan chiqdi. Bu uyushmaning hozirgi a'zolari Avstriya, Islandiya, Norvegiya, Shvesiya, Shvesariya, Finlyandiya. Kotibiyatning shtab-kvartirasi Jeneva (Shveysariya) shahridir.

Jami ijtimoiy mahsulot - muayyan davr mobaynida jamiyatda hosil qilingan barcha iste'mol qiymatlari yig'indisi. Jami ijtimoiy mahsulotni ayrim kishilar, korxonalar, tarmoqlar va hokazolarning 1 yil davomida yaratgan mahsulot majmui sifatida ta'riflash mumkin.

Jahon bahosi — talab va taklif egri chiziqlari ta'sirini hisobga olgan holda milliy narx ko'rsatkichlari ta'sirida xalqaro savdo markazlarida hosil bo'ladi.

Jahon bozori — moddiylashtirilgan va moddiylashtirilmagan ko'rinishidagi ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol bosqichlarni o'z ichiga oluvchi XIMlarning sub'ektlarini (milliy va hududiy iqtisodiyotlar, xalqaro tashkilotlar va korporatsiyalar) o'zaro iqtisodiy ta'sirlanishidagi global muhitidir.

Jahon valyuta-moliya tizimi (JVMT) — xalqaro iqtisodiy munosabatlar doirasida uzoq davom etgan evolyusiya rivojlanish bosqichlar natijasida shakllangan va davlatlararo bitimlar orqali mustahkamlangan valyuta munosabatlarini tashkil etishdagi ko'rinishdir.

Jahon ishchi kuchi bozori (JIKB) — milliy xo'jalik tizimlari va jahon iqtisodiyoti doirasida ishlab chiqaruvchi kuchlarning darajasi, tabiati va joylashuviga sezilarli ta'sir etuvchi iqtisodiy faol aholining mamlakatlar va hududlar o'rtasida jami migratsion aylanmasi

Jahon puli - xalqaro miqyosda hamma uchun umumiy xarid vositasi, umumiy to'lov vositasi, boylikning umumiy moddiy timsoli, baynalminal qiymat ifodasi bo'lgan puldir. Jahon puli vazifasini dastlab ma'lum vazifadagi oltin yombilari bajargan, so'ngra xalqaro miqyosda obro'-e'tiborli milliy pul (dollar, funt sterling) jahon pullari deb e'tirof etilgan.

Import - ichki bozorda sotish uchun mamlakatga xorijiy tovarlar kiritish va xizmat keltirish. Import miqdori va tarkibi mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotida tutgan o'rniga bog'liq.

Immigrant - muxojir, boshqa mamlakatdan ko'chib kelgan kishi.

Immigratsion kvota — xorijiy fuqarolarni kirib kelishi davlat tomonidan miqdoriy cheklash.

Investor - o'z nomidan va o'z hisobidan mijozlarning topshirig'iga binoan iqtisodiy faoliyatning turli sohalariga o'z kapitalini qo'yuvchi yuridik va jismoniy shaxs.

Investitsion muhit — mamlakatlar iqtisodiyotida xorijiy investitsiyalarning samarali aylanishi, zarur bo'lgan shart-sharoitlar kompleksi.

Injining — ishlab chiqarishni ta'minlash, mahsulot sotishni uyushtirish, ishlab

chiqarish ob'ektini qurib, ishga tushirish bo'yicha xizmatlar sohasi.

Inkasso — mijoz (eksportyor) buyrug'iga ko'ra jo'natilgan tovarlar yoki xizmatlar uchun importyordan to'lovni qabul qilish va bu mablag'larni eksportyor hisobiga o'tkazish operatsiyasi.

Innovatsion faoliyat — yangi nazariy modelni bozor talabiga mos texnologiya-tovarga aylantirishdan iborat bo'lgan uzoq jarayondir.

Integratsiya - biror-bir elementlarni bir butunga birlashtirish. Iqtisodiyotda xo'jalik hayotni baynalmilalashtirishning oliy shakli bo'lib, bunga xalqaro mehnat taqsimotini chuqurlashtirish ob'ektiv ravishda sabab bo'ladi.

Inflyatsiya - pulning qadrsizlanishi. Muomaladagi pul massasini tovarlar massasidan ustunligi natijasida tovar bilan to'liq ta'minlanmasligidan kelib chiqadi. Inflyatsiya tovar bahosining ochiqchasiga va yashirin ravishda oshib ketishiga olib keladi.

Informatsiya va texnologiyalar jahon bozori (ITJB) — intellektual faoliyat natijalari bo'yicha ayirboshlashning xalqaro sohasi.

Islom taraqqiyot banki (ITB) - o'z faoliyatini 1975 yilda boshladi. Nizom kapitalining miqdori OTBdan 5 marta kam. A'zolari: Islom dini hukmron bo'lgan mamlakatlar, ya'ni Islom anjumanining deyarli barcha a'zolari kiradi. Maqsadi: a'zo mamlakatlarning rivojlanish loyihalarini, tashqi savdoni kreditlash va savdo hamda sanoat kompaniyalari kapitallarini sarmoyalashdan iborat.

Iste'mol savati - muayyan oziq-ovqat, sanoat mollari va xizmatlarning tirikchilikni ta'minlashga yetarli bo'lgan miqdori. Bozor iqtisodiyoti sharoitida narx-navo ko'tarilib, baholar o'zgaradi. Aholining ko'radigan zararini qoplash uchun hukumat tomonidan mamlakatda "Iste'mol savati"Ta kirgan mollar narxining o'zgarishini o'zganish. Ularning indekslarni belgilab borish va shunga mos holda aholi daromadlarini indekslashtirish lozim bo'ladi.

Iqtisodiy va ijtimoiy kengash (EKOSOS) — BMTning asosiy boshqaruv organlaridan biri bo'lib, uning XIMlar sohasidagi faoliyatini muvofiqlashtirib turadi.

Iqtisodiy integratsiya — hududiy miqyosda sifat jihatdan yangi iqtisodiy muhitni yaratish yo'li orqali milliy xo'jalik komplekslarini o'zaro yaqinlashtirish va bir-biriga kirib borish jarayonlari.

Iqtisodiy ittifoq — iqtisodiy integratsiyaning oliy ko'rinishi bo'lib, u umumiy huquqiy me'yorlar, soliq bazasini soddalashtirilishi, ishlab chiqarish va ijtimoiy sohalarda yagona standartlarni joriy etish, yagona valyutaga o'tish kabilar bilan tavsiflanadi.

Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (IHT) - tashkilotga 10 ta davlat: Turkiya, Eron, Pokiston (1985), Afg'oniston, Ozarbayjon, Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston, Qirg'iziston, Tojikiston (1992) a'zo bo'lib, maqsad mamlakatlar o'rtasida fan va texnika, qishloq xo'jaligi aloqalarini rivojlantirish.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) - tashkilot 1961 yilda AQSh tashabbusi bilan mamlakatlarning yagona iqtisodiy siyosatini ishlab chiqish va nazorat qilish maqsadida tuzilgan. Uning a'zolari AQSh, Yaponiya, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, YeIga kiruvchi 15 mamlakat, shuningdek, Islandiya, Norvegiya, Shveysariya, Turkiya hisoblanadi. Tashkilot quyidagi muammolarni: jahon iqtisodiyotining ahvoli va kelajagi, rivojlanish yo'llari, xalqaro savdoni erkinlashtirish va tartibga solish masalalarini, sanoati rivojlangan mamlakatlar hamda bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan yangi davlatlar bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarni o'rganadi va hal etadi.

Kartel — tashqi savdo assotsiatsiyasi (uning a'zolari alohida tovarlar guruhi bo'yicha ishlab chiqarish va narx siyosatini muvofiqlashtirib olishadi).

Kvotalash — davlat tomonidan eksport va importning qiymat va jismoniy hajmini to'g'ridan-to'g'ri cheklash siyosati.

Kliring — qarama-qarshi tovar oqimlarida valyutadan foydalanmasdan (naqdsiz) vositachi orqali o'zaro hisob-kitobni nazarda tutuvchi savdo operatsiyasi.

KOKOM - 1950 yilning 1 yanvarida tuzilgan. KOKOM ko'p tomonlama eksport nazoratining muvofiqlashtiruvchi (koordinatsion) komitet hisoblanib, unga jahonning 16 davlati. NATOning 15 a'zosi (Islandiyadan tashqari) va Yaponiya a'zodir. Vazifasi: sobiq SSSR va sotsialistik davlatlarga strategik tovarlarni sotmaslik ustidan nazoratni olib borishdir. Shtab-kvartirasi Parij shahrida joylashgan.

Konversiya — harbiy sanoat kompleksi korxonalarini fuqarolarga mo'ljallangan mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tkazish jarayoni.

Konvertirlangan (erkin almashtiriladigan) valyuta - har qanday xorijiy mamlakatlariga erkin va cheklanmagan miqdorda almashtirilishi mumkin bo'lgan valyutalar (AQSh, Kanada dollari, Angliya funt sterlingi, YeVRO, Yaponiya ienasi).

Konsalting — konsalting firma tomonidan har qanday iste'molchiga keng ko'lamdagi maslahat xizmatlarini ko'rsatish.

Konsern - manfaatlarning mos kelishi asosida korxonalar umumlashuvi, birlashuvining rivojlangan shakli. Konsernga kiruvchi korxonalar mustaqil korxonalar hisoblangani bilan haqiqatda yagona xo'jalik rahbarligiga bo'ysunadi. Konsernda konsorsiumdan farqli o'laroq, yagona iqtisodiy siyosat yurgizish, moliyaviy manbalarning bir qismini to'plash va ayrim boshqa vazifalar markazlashtiriladi.

Kredit kartochkasi — elektron bank tizimlari orqali tovar va xizmatlarni naqd pulsiz to'lash instrumenti.

Kross-kurs — ikki xorijiy valyutani kesishuvchi kotirovkasi, bunda valyutalarning hech biri kursni belgilovchi bitimni imzolagan ishtirokchining milliy valyutasi bo'la olmaydi.

Ko'ngilli eksport cheklashlari (KECh) — tashqi savdo hamkori tomonidan ikkinchi biri bilan kelishilgan holda eksport operatsiyalari hajmini chegaralash.

Lizing — mashina, qurilmalar, texnologiya va ko'chmas mulkni ishlab chiqarish jarayonida foydalanish uchun uzoq muddatga ijaraga berish.

Litsenziyalash — davlat tomonidan huquqiy va jismoniy shaxslarga tashqi iqtisodiy operatsiyalar olib borishga ruxsat berish.

Marja — valyuta xaridori va sotuvchisi kurslari o'rtasidagi farq.

Marjinal (qo'shilgan) foyda — sotish narxi va o'zgaruvchan xarajatlar yig'indilari orasidagi farq.

Maastrixt shartnomasi - shartnoma 1993 yilning 1 fevralida imzolangan bo'lib, Yevropa iqtisodiy hamjamiyatiga a'zo bo'lgan 12 davlat o'rtasidagi kelishuv.

“Marshall plani” - AQShning davlat kotibi J.X. Marshall tomonidan 1947 yilning 5 iyunida ilgari surildi, AQSh tomonidan Ikkinchi jahon urushida vayron bo'lgan Yevropa mamlakatlari xo'jaligini tiklash va rivojlantirish uchun berilgan iqtisodiy yordamdir. Yevropaning 17 davlati (sobiq SSSR va sotsialistik yo'lni tanlagan Sharqiy Yevropaning barcha davlatlaridan tashqari) a'zo bo'lgan edi. Marshall rejasiga ko'ra 4 yil ichida 14 mlrd. doll. yordam uyushtirildi. Ko'rsatilgan yordamning 60 %dan ko'prog'i Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya va G'arbiy Germaniyaga to'g'ri kelgan edi. Bu davlatlar iqtisodiyoti 50-yillardan so'ng tez rivojlanish davriga qadam qo'ydi.

“Mauntbetta plani” - Ikkinchi jahon urushidan so'ng o'z mustamlakachilik ta'sirini saqlab qolishga intilgan ingliz bosqinchilari Hindistonning ikki dominioniga - Hindiston ittifoqi va Pokistonga bo'lib yuborish to'g'risidagi reja bo'lib, bo'linishda asosan aholining budda va islom (musulmon) diniga mansubligiga ko'proq e'tibor berilgan. Unda hududning milliy va xo'jalik jihatdan butunligi mutlaqo hisobga olinmadi, mavjud bo'lgan sanoat korxonalarining asosiy qismi Hindiston hududida qolgan bo'lsa, ularni xomashyo bilan ta'minlovchi rayonlari esa Pokiston hududida qoldi. Bu esa, albatta ikki mamlakatning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlanishini nihoyatda murakkablashtirib yuborishga olib kelgan edi. Biroq, Buyuk Britaniya parlamenti ko'pchilik ovoz bilan “Mauntbetta plani”ni qonun sifatida 1947 yilning 15 avgustida qabul qilib, “Hindiston”ni mustaqil davlat deb e'lon qildi.

Maxsus qarz olish huquqi — xalqaro valyuta fondining maxsus hisoblaridagi kredit yozuvlari ko'rinishidagi xalqaro aktivlar (ya'ni zaxira va to'lov vositalari) bo'lib, ularning miqdori XVFGa a'zo-mamlakatlarning kvotalariga mos keladi.

Mag'rib davlatlari bo'yicha iqtisodiy tashkilot - bu tashkilot 1974 yilda tashkil topgan bo'lib Mag'rib mamlakatlari (Jazoir, Liviya, Marokash va Tunis) bo'yicha umumiqtisodiy konsultativ komitet nomi bilan ham mashhurdir.

Monetarizm — bu nazariyaga ko'ra, davlat tomonidan pul massasini o'sish sur'atlari barqaror ushlab turiladi (yiliga 3-5% atrofida) Davlat xarajatlarini qisqartirish xususiy kapital uchun bir iqtisodiyotdan boshqasiga erkin oqib o'tish imkoniyatlarining ochadi. Bu esa, o'z navbatida, mamlakatda yangi ish joylarini

yaratish va aholi turmush farovonligini oshirish imkoniyatini beradi.

Monitoring (xo'jalik) — jami iqtisodiy ko'rsatkichlarni kuzatish va statistik ishlov berish jarayoni.

Monopoliya - biror narsaga nisbatan favqulodda huquq. Masalan, tovarlar ishlab chiqarishga, savdo qilishga, tashqi savdoga, xizmatlar ko'rsatishga va boshqalar.

Mutlaq ustunlik — xo'jalik sub'ektlari (mamlakatlar)ning ishlab chiqarish xarajatlari miqdorining turlichaligidan (masalan, bir jug'rofiy sharoitga ega bo'lmaslik) foydalanishi tufayli ko'rgan foydasi.

Narx — tovarlarning ijtimoiy foydaliligi va qiymatining pul birligida ifodalanishi.

Neft eksport qiluvchi mamlakatlar tashkiloti (OPEK) - 1960 yilda tashkil topdi. 1993 yilda Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasining 13 mamlakatini (Jazoir, Venesuela, Gabon, Indoneziya, Eron, Iroq, Katar, Quvayt, Liviya, Nigeriya, Birlashgan Arab Amirliklari, Saudiya Arabistoni, Ekvador) birlashtirdi.

Nisbiy ustunlik — xo'jalik sub'ektlari (mamlakatlar)ning ishlab chiqarish xarajatlari yig'indisidagi nisbiy farqdan foydalanishi tufayli ko'rgan foydasi.

Nou-xau — mualliflik guvohnomasi (patent) bilan himoyalangan ishlab chiqarish tajribasi va mahorat sirlari.

Oziq-ovqat xavfsizligi — milliy va global ehtiyojlarni oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash imkoniyati.

Osiyo - Tinch okeani mintaqasi davlatlarining iqtisodiy hamkorlik tashkiloti - tashkilot 1989 yilda tashkil topdi. Yangi Zelandiya, Gonkong, Xitoy, Avstraliya kabi davlatlar tashkiloti bo'lib, shu hududdagi 11 mamlakatni, Yaponiya, ASEANga a'zo 6 mamlakatni (Malayziya, Singapur, Indoneziya, Filippin, Tailand, Bruney) birlashtiradi.

Osiyo rivojlanish banki (ORB) - 1966 yili BMTning Osiyo va Tinch okeani bo'yicha iqtisodiy va ijtimoiy komissiyasining (ESKATO) qaroriga ko'ra tashkil topdi (1968 yildan boshlab kredit faoliyatini boshladi). Aksioner jamiyati asosida ish yuritadi. Unga 45 dan ortiq davlat a'zo. Vazifasi Osiyodagi rivojlanayotgan davlatlarning iqtisodiy va savdo munosabatlariga homiylik qilish, ularga moliyaviy va texnik, iqtisodiy yordam ko'rsatish, iqtisod sohasida mintaqaviy hamkorlik qilishdir. ORBning shtab-kvartirasi Manila shahrida joylashgan.

Oferta — aniq shart-sharoitlar asosida bitim tuzish taklifi.

Offshor hududlar — bu jahon iqtisodiyotida milliy iqtisodiy makonning bir qismi bo'lib, bu yerda xorijiy mamlakatlarning huquqiy va jismoniy shaxslari tijoriy operatsiyalarni chet el valyutasida amalga oshirashadi.

Ochiq hisob — hisob-kitob tovar importyor tomonidan olingandan so'ng amalga oshiriladigan forma. Bunda eksportyor importyorga hisob-fakturani hujjatlar bilan birgalikda pochta orqali banklar ishtirokisiz yuboradi.

Panjaralash (xedjirovanie) — valyuta xatarlarini sug'urtalash usullarining majmuasi.

Paritet - turli mamlakat valyutalarining oltinga aylangan holdagi nisbati yoki ularning xarid qila olish quvvatiga binoan nisbati.

Portfel investitsiyalar — xo'jalik ob'ektini ekspluatatsiya qilish tufayli daromad olish huquqini kafolatlovchi kapital qo'yilmalari.

Proteksionizm — xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatiga davlatning bevosita va bilvosita usullar orqali faol aralashuvini nazarda tutuvchi iqtisodiy siyosat.

Ratifikatsiya - shartnomalarni tasdiqlash.

Revalvatsiya - pul islohotini o'tkazmasdan turib, pul birligini inflyatsiyagacha bo'lgan sotib olish qobiliyati va valyuta paritetini asta- sekinlik bilan tiklash. Revalvatsiyani amalga oshirishning muhim sharti - qog'oz pullarni chiqarishni qisqartirish, tovaroborotning o'sishini ta'minlashdir. Revalvatsiyaning boshqacha formasi qonunda ko'rsatilgan tartibda baho masshtabini ko'paytirishdir.

Rezident — fuqaroligi va pasport statusidan qat'i nazar davlat hududida bir yildan oshiq yashagan jismoniy va huquqiy shaxs tushuniladi (bu mamlakatda shtab-kvartiraga ega bo'lgan diplomatik missiya ishchilari, harbiy personal va xalqaro tashkilotlar xodimlaridan tashqari).

Rollover kreditlar — asosiy miqdor, qo'shimcha (marja) va komission to'lovlardan tarkib topgan foiz stavkasini qayta ko'rish mumkin bo'lgan holda ssuda berish.

Savdo va taraqqiyot bo'yicha BMT Anjumani (YuNKTAD) — BMT tizimi doirasidagi maxsus muassasa.

Savdoda eng qulay sharoit yaratish rejimi — mamlakatlar o'rtasida kelishilgan holda o'rnatilgan savdo operatsiyalarining imtiyozli tartibi.

Sanoat taraqqiyoti bo'yicha BMT Anjumani (YuNIDO) — BMT tizimi doirasidagi maxsus muassasa.

Svop — forvard bitimi va spot sharti bo'yicha bitim asosida amalga oshadigan turli xildagi valyuta operatsiyalari

Sindikatsiya - monopolistik birlashmaning kartelga nisbatan yuqoriroq shakli, bir hil ommaviy mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarining birlashmasi. Sindikat Fransiya va Rossiyada keng tarqalgan. Unda ishtirok qiluvchilar mustaqillikka ega bo'lishadi, biroq ishlab chiqarilgan mahsulot birlashmaning mahsuloti sifatida sotiladi.

Spot — bitimni imzolash paytida kontragentlar qayd etgan kurs bo'yicha valyutani darhol yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan kassa operatsiyalari.

Stagnatsiya - iqtisodiyotdagi turg'unlikni anglatadi.

Sug'urta kafolati — ma'lum bonus evaziga sug'urta kompaniyasining eksportyorlarni (kreditorlar)ga zararini qoplash haqida majburiyati.

Tashqi qarzdorlik inqirozi — davlat tomonidan tashqi qarzlar va zayomlarni

to'lash grafigini buzilishi

Tashqi savdo siyosati — eksport-import tovar oqimlari hajmi, tovar tarkibi va jug'rofiy yo'nalishini tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan byudjet-soliq faoliyati sohalaridan biridir.

TIFni tartibga solishning tarifli usullari — soliq cheklashlari (bojxona yig'implari, bojlar, aksizlar va boshqalar) yordamida tashqi savdoga ta'sir o'tkazish vositalari yig'indisi.

TIFni tartibga solishning tarifsiz usullari — tashqi savdoga ta'sir o'tkazishning bevosita, ma'muriy vositalari guruhi (kvotalash, litsenziyalash, texnik sandartlarni joriy qilish, sanitar me'yorlar va b.).

Transmilliy korporatsiyalar (TMK) - chet el aktivlariga ega bo'lgan yirik kompaniyani iqtisodiy tashkillashtirishning ko'rinishi.

Trest - sanoat monopoliyalarining 20-yillardagi eng yuqori shakli. Unda mahsulotni ishlab chiqarish, sotish, korxonalarining moliyasi to'la birlashtiriladi. Trest muayyan tarmoqda xukmronlik qiluvchi yagona ulkan shirkatchilik jamiyati bo'lib, AQShda keng tarqalgan monopolistik birlashma, unga kiruvchilar o'zlarining ishlab chiqarish. Tijorat va yuridik mustaqilligini yo'qotadi. Bu esa, o'z navbatida, kapitalni doiraviy oborotini tezlashtirish va foydani ko'paytirish imkoniyatini beradi. Trestlar 19- asrning 90-yillarida AQShda vujudga keldi.

To'g'ri investitsiyalar — foyda olish bilan birgalikda kapital qo'yilayotgan ob'ektga o'zidan nazoratni ta'minlash huquqini beruvchi kapital qo'yilmalartushuniladi.

To'lov balansi — mamlakatning barcha rezidentlarining qolgan barcha mamlakatlar bilan ma'lum vaqt oralig'idagi (odatda bir yil) iqtisodiy bitimlari natijalarini sistemalashtirilgan holda qayd etilishidir.

To'lov balansining asosiy moddalari — tovar va xizmatlarda eksport- import, xorijiy investitsiya kapitali harakatini o'z ichiga oladi.

To'lov balansining balanslovchi moddalari — valyuta zaxiralarning harakati, qisqa muddatli aktivlar hajmining o'zgarishi, davlat qarzlari va kreditlari, ikki tomonlama bitimlar hamda xalqaro tashkilotlar liniyasi bo'yicha moliyaviy yordamlarni aks ettiradi.

Umumjahon banki — o'zaro bir-biri bilan bog'liq beshta institutdan tarkib topgan ko'p tomonlama kredit beruvchi tashkilotdir.

Umumiy bozor — ishlab chiqarish omillarini milliy chegaralar orqali erkin ko'chib o'tishini ta'minlanlovchi iqtisodiy integratsion ko'rinish.

UST — Umumjahon savdo tashkiloti — xalqaro savdoni institutsional va huquqiy asosini tashkil etuvchi mustaqil davlatlararo tashkilot.

Faktoring — bank yoki faktor-kompaniyalarning mahsulot yetkazib beruvchi va xaridor o'rtasidagi hisob-kitoblar bo'yicha moliyaviy talabini, ya'ni qarzni

keyinchalik xaridordan undirib olish yo'li bilan to'lash vositasidagi jami vositachilik operatsiyalar tushuniladi.

FAO - BMTning oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi sohasidagi tashkiloti, 1945 yilning 16 oktyabrida tashkil topdi. Hozirgi kunda bu tashkilotga rasman 160ga yaqin davlat a'zodir.

Fiksing — bu har bir valyutaga talab va taklif hajmini navbatma- navbat solishtirish orqali valyutalarning banklararo kursini aniqlash va qayd etish jarayonidir.

Forvard — bitim imzolanganidan keyin ikki kun ichida qatnashchilar tomonidan xatarlarni sug'urtalash maqsadida kelishilgan kurs bo'yicha olib borilgan banklararo valyuta-moliyaviy operatsiyalar tushuniladi.

Forfetirlash — bir kompaniyaning tijoriy huquqlarini boshqa kompaniyaga naqd to'lov bilan ayirboshlashidir.

Franchayzing — bir kompaniyaning boshqa yirikroq yoki bosh kompaniyaning savdo markasi, tovar belgisi va boshqa atributlaridan foydalanishidir.

Fritred (erkin savdo) — xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatiga davlatning eng kam darajada aralashuvi natijasida o'z faoliyatini erkin ravishda tanlashini nazarda tutuvchi iqtisodiy siyosatdir.

Fyuchers — qatnashchilar tomonidan xatarlarni sug'urtalash maqsadida kelishilgan kurs bo'yicha fond birjasida bajariladigan tezkor muddatli valyuta-moliyaviy operatsiyalar tushuniladi.

Xalqaro valyuta fondi (XVF) — yirik hukumatlararo valyuta- moliyaviy tashkilot bo'lib, BMTning maxsuslashtirilgan muassasasi sifatida tartibga solish, maslahat berish va moliya-kredit sohasidagi vazifalarni bajaradi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar — mamlakatlar va hududlar o'rtasidagi, xalqaro tashkilotlar va korporatsiyalar ishtirokidagi xo'jalik aloqalari tizimidagi munosabatlar tushuniladi.

Xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi — ishlab chiqarish bosqichlarining o'zaro bir-birini to'ldirishi va ularni muvofiqlashtirish maqsadida milliy iqtisodiy komplekslarning hamkorlik qilishidir.

Xalqaro ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi — mamlakatlar o'rtasidagi mehnat taqsimoti ko'rinishi bo'lib, unda o'zlarining ichki ehtiyojlaridan ortiqcha bir turdagi mahsulotlar tayyorlash bilan shug'ullanuvchi milliy ishlab chiqarishlarning tabaqalanishi yuz beradi.

Xalqaro kredit — valyuta va tovar resurslarini qaytarishlik, shoshilinch to'lov shartlarida berishlikdir.

Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) - XTTBning shohobchasi sifatida 1956 yilda tashkil topdi, unga 165 mamlakat a'zo (1995 y.). Maqsadi: rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini qo'llab-quvvatlash, korxonalarini

kapital qo'yilmalar yordamida moliyalashtirish, ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish, iqtisodiyotni boshqarishga yordam berish.

Xalqaro tiklash va taraqqiyot banki (XTTB) - o'z faoliyatini 1946 yilda boshladi. Bu tashkilotga faqat XVFGa a'zo mamlakatlar kirishi mumkin. XTTBning maqsadi: a'zo mamlakatlar iqtisodiyotini qayta qurishga va rivojlanishiga kapital qo'yilmalar berish hamda xususiy chet el investitsiyalarini rag'batlantirish orqali ko'maklashish, to'lov balansi muvozanatini ta'minlashga qaratilgan qarz berish (25 yilgacha). XTTBning boshqaruv kengashida hal qiluvchi ovozga jahonning yetakchi mamlakatlari (ettilik davlatlari) ega hisoblanadi.

Xalqaro taraqqiyot uyushmasi (XTU) - XTTB ning shoxobchasi sifatida 1960 yildan beri faoliyat ko'rsatmoqda. Uyushmaning asosiy maqsadi kam rivojlangan mamlakatlarga yordam berishdir.

Xalqaro savdo — milliy xo'jaliklar o'rtasida to'lanadigan jami tovar aylanmasi ko'rinishidagi mehnat mahsulotlari ayirboshlashning o'ziga xos shaklidir.

Xalqaro tovar nomenklaturasi — mamlakatlar o'rtasida kelishilgan, tasniflangan tovar pozitsiyalari ro'yxati bo'lib, har bir tovar pozitsiyasi kodlashtirilgan raqamlarga ega bo'ladi.

Xalqaro hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OESR) — eng rivojlangan industrial mamlakatlar birlashmasi.

Xalqaro hisob-kitoblar — turli davlatlarning huquqiy va jismoniy shaxslari o'rtasida iqtisodiy, siyosiy va madaniy munosabatlardan kelib chiquvchi pul talablari va majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni tashkil etish va tartibga solish jarayoni.

Xalqaro hisob-kitoblar banki - davlatlararo bank. Markaziy banklar bilan tijorat muomalasini olib boradi, xalqaro valyuta hamkorligini tashkil qilishda qatnashadi. 1930 yilgi Gaaga konferensiyasiga muvofiq Angliya, Fransiya, Germaniya, Belgiya, Italiya davlatlarining boshchiligida ta'sis qilingan. Hozirgi a'zolari: Yevropadagi 30 mamlakatning Markaziy banklari, shuningdek AQSh, Kanada, Avstraliya, Yaponiya va Janubiy Afrika Respublikasi hisoblanadi.

Xarid qobiliyati pariteti nazariyasi — valyuta kursi ikki mamlakat pul birliklarining nisbiy qiymati bilan aniqlanadi, u muomaladagi pul miqdoriga bog'liq. Jumladan, Dj. M. Keynsa tamoyiliga ko'ra, davlat tomonidan foiz stavkasini manipulyatsiya qilib, mamlakatga xorijdan investitsiya oqimlarini quyidagicha o'zgartiradi: foiz stavkasi kamaytirilsa, tashqi qarzlarning hajmi ortadi, foiz stavkasi oshirilsa, aksincha, kamayadi.

Xeksher-Olin-Samuelson tamoyili — mamlakatning eksportga ixtisoslashuvi milliy iqtisodiyotdagi ortiqcha ishlab chiqarish omillarining mavjudligiga asoslangan tamoyildir.

Chek — chek imzolaganning joriy hisobidan muayyan summani berish yoki

boshqa hisobga o'tkazish haqida bankka bergan yozma farmoyishidir.

Sharqiy Afrika bo'yicha iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (EKEA) - tashkilotga Zambiya, Keniya, Mavritaniya, Molgash Respublikasi, Somali kabi davlatlar a'zo. 1966 yili BMTning iqtisodiy komissiyalaridan biri sifatida rasman tashkil topdi.

Sharqiy Yevropa uchun rekonstruksiya va taraqqiyot Yevropa banki - Sharqiy Yevropa mamlakatlariga, jumladan Rossiya Federatsiyasiga kredit berish orqali ularning taraqqiyotiga ko'maklashuvini ko'zda tutgan Yevropa banki. 1990 yilning yanvarida tashkil topgan. Mazkur bank 12 davlat ishtirokida tuzilgan.

Shimoliy Amerika mamlakatlarining iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (NAFTA) - tashkilot 1989 yilda tashkil topdi. Shimoliy Amerikaning 3 yirik davlatini (AQSh, Kanada, Meksika) birlashtirgan.

EKOVAS - BMTning iqtisodiy komissiyalaridan biri bo'lib, rasman 1973 yilda tashkil topdi. G'arbiy Afrikaning 16 davlatini birlashtirgan.

Eksport kvotasi — mamlakat eksporti qiymatining yalpi ichki mahsuloti (YaIM)ga nisbati (foizlarda).

Embargo — alohida mamlakat yoki davlatlar guruhi bilan savdoni butunlayin ta'qiqlash siyosati.

Erkin iqtisodiy hududlar - mamlakatning shunday hududiki, bu yerga olib kirilgan tovarlar milliy bojxona yurisdiksiyasidan tashqarida hisoblanadi, binobarin bojxona nazorati va soliqqa tortishdan ozod etiladi, ya'ni - bu milliy iqtisodiyotning bir qismini tashkil etib, mamlakatning boshqa hududlarida qo'llanilmaydigan o'ziga xos imtiyozlar va rag'batlantirishlar tizimidan keng foydalaniladi.

Erkin savdo hududlari (ESH) — preferensial hudud hisoblanib, uning doirasida bojxona va miqdoriy cheklashlardan holi savdo tartibiga rioya qilinadi.

ESKATO - BMTning iqtisodiy komissiyalaridan biri hisoblanadi. Osiyo va Tinch okeani mintaqasida joylashgan mamlakatlarning (31 ta davlat) iqtisodiy hamkorlik jamiyati. ESKATO 1947-74 yillarda Osiyo va Uzoq Sharq mamlakatlari hamjamiyati ham deb yuritilgan. Unga RF, AQSh, Fransiya, Buyuk Britaniya (Shveysariya konsultativ statusga ega) kabi davlatlar ham a'zodir.

“Yung plani” - Germaniya uchun ikkinchi reparatsion to'lov (xarbiy to'lovlar) rejasi bo'lib, Daues rejasining hammualliflari O.Yung tomonidan ishlab chiqilgan. Rejaga ko'ra Germaniya g'olib davlatlarga 113,9 mlrd. marka tovon to'lashi ko'rsatilgan edi. Jahon kapitalizmining umumiy iqtisodiy krizis yillarida (1929-1933) bu reja amalda bajarilmadi. Lozanna

konferensiyasi esa “Yung plani”ni mutlaqo bekor qildi (AQShning roli katta bo'ldi). Germaniyada harbiy va og'ir sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish juda katta tezlikda rivojlanish davriga qadam qo'ydi.

YuNKTAD - bu tashkilot 1964 yilning 30 dekabrda tashkil topgan bo'lib, unga BMTning barcha a'zo mamlakatlari va boshqa davlatlar ham kiradi. Vazifasi: xalqaro

savdoning rivojlanishiga homiylik qilish, uning huquqiy asoslarini ishlab chiqish, xalqaro savdo va shuningdek, xalqaro savdo bilan bog'liq bo'lgan tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirishdan iboratdir.

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) — ma'lum davr (odatda bir yil) davomida bir mamlakat hududida yaratilgan jami qiymat.

“Yangi industrial mamlakatlar” (“YaIM”) — iqtisodiy jihatdan eng tez rivojlanayotgan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidagi davlatlar guruhidir.

Qarz konversiyasi — qarz majburiyatlarini ikkilamchi bozorda likvidli bo'lgan qimmatli qog'ozlarga aylantirish.

Qarzga xizmat ko'rsatish me'yori - qarzga xizmat ko'rsatish bo'yicha to'lovlar va milliy eksport orasida nisbatdir.

Qarzni diskontlash - kreditor va qarz beruvchi o'rtasida kredit summasini yoki uning bir qismini o'chirishni tushirmoq kerak.

Qarzni restrukturizatsiyalash - kreditni to'lash muddatlarini, foizlarni to'lashni orqaga surish orqali cho'zishdir.

Qimmatbaho qog'ozlar bozori - daromad keltiruvchi qimmatbaho qog'ozlar - aksiya, obligatsiya, veksel, chek, depozit, sertifikatlarning oldi- sotdi qilinishi. Qimmatbaho qog'ozlar bozori amalda fond birjalari, auksionlar va banklardan iborat. Bozorda ham sotuvchilar, ham xaridorlar o'zaro munosabatda bo'ladi. Ular o'rtasida maklerlar-brokerlar (dallollar) vositachilik qiladi. Qimmatbaho qog'ozlar bozori milliy va jahon bozorlaridan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. - T.: O'zbekiston, 2017.
2. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - T.: O'zbekiston, 2016.- 56 b.
3. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. -T.: O'zbekiston, 2017. - 48 b.
4. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. - T.: O'zbekiston, 2017. - 488 b.
5. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I. Karimovning 2015 yil 17 yanvardagi "O'zbekiston Respublikasini 2014 yilning to'qqiz oyida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. -T.: O'zbekiston, 2015. - 65 b.
6. Vaxabov A.V., Tadjibaeva D.A., Xajibakiev Sh.X. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: Darslik. - T.: Baktriapress, 2015. P.119- 121.
7. Rail A. 8atie1şop, \^1111at I). ^ogdyaiz. Yesopotkz. 19Sh YeShIop. MsSgaxu-! 1111 Sotratez. i8A. 2015.

8. Pashkovskaya M.V., Gospodarik Yu.P. Mirovaya ekonomika. -4-ye izd., pererab. I dop.-M.: Universitet “Sinergiya”, 2017.-768s.
9. Ismailova N.S., Islamov B.A., Xasanov T.A., Danaboev I.T., Zikriyoev A.S. Xorijiy mamlakatlar iqtisodiyoti: darslik 1-tom. -T.: Iqtisodiyot, 2019. - 207 b.
10. Nazarova G.G., Iminov Z.M., Xalilov X.X., Xamidov O.B. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik. -T.: TDIU, 2011.
11. Vaxabov A.V. Xajibakiev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O’quv qo’llanma. - T.: Moliya, 2010. 245 b.
12. Mejdunarodnsh finansovsh rshok. / Pod red. V.A. Slepova, Ye.A.Zvonovoy. - M.: Magistr, 2009. - S.34.
13. Stran i region mira. Ekonomicheskij spravochnik, 3-ye izdanie, /Pod red. d.e.n. A.S. Bulatova, -M.: Prospekt, 2009.-S.704
14. Kitayskaya Narodnaya Respublika v 2007 g.: politika, ekonomika, kultura., /Pod red. Titorenko M.L., -M., 2008.
15. “Erkin iqtisodiy zonalar to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi qonuni 25.04.1996.
16. “Xorijiy investitsiyalar to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi qonuni 30.04.1998.
17. Bulatov A.S. Mirovaya ekonomika. Uchebnik. -M.: Yurist’. 2003 .
18. Strovskiy L. Mejdunarodne ekonomicheskie otnosheniya. Yuniti-Dana. 2003.
19. Dyumulen I. Vsemirnaya trgovaya organizatsiya. Ekonomika. 2003.
20. Avdokushin Ye.F. Mejdunarodnme ekonomicheskie otnosheniya. Uchebnik. 2004.
21. Kireev A. Mejdunarodnaya ekonomika, uch.posob. Chast 1 Mejdunarodnaya mikroekonomika. -M.: Mejdunarodnaya ekonomika 1999.
22. Kireev A. Mejdunarodnaya ekonomika. V 2-x ch. Chast 1. 2004.
23. Kireev A. Mejdunarodnaya ekonomika. V 2-x ch. Chast 2. 2004.
24. Krugman P. Mejdunarodnaya ekonomika. 5-ye izd. -SPb.: Piter. 2004.
25. Lomakin V. Yuniti-Dana. Mirovaya ekonomika. Uchebnik. 2004.
26. Livensev N. Mejdunarodnme ekonomicheskie otnosheniya. Ucheb. 2004.
27. Miklashevskaya N. Mejdunarodnaya ekonomika. Uchebnik. 3-ye izdanie. 2004.
28. Spiridonov I.A. Mirovaya ekonomika. Uch. pos. -M.: Infra-M. 2004.
29. Nazarova G.G’., Xalilov X., Eshtaev A. va boshqalar. “Jahon iqtisodiyoti” (O’quv qo’llanma). -T., 2005.

Internet resurslar

1. <http://www.gov.uz>
2. <http://www.edu.uz>

3. <http://www.tseu.uz>.
4. <http://jahon.mfa.uz>.
5. <http://www.cer.ru>.
6. <http://www.bilimdon.uz>.
7. <http://www.review.uz>.
8. <https://www.ebrd.com>
9. <http://market.yandex.ru.catalog.xml>.
10. <http://www.wto.org>
11. <http://www.worldbank.org>
12. <http://www.finansy.ru> <<http://www.finansy.ru>>
13. <http://econos.narod.ru> <<http://econos.narod.ru>>
14. http://english.peopledaily.com.cn/90001/90778/90859/703_0782.html
15. <http://economictimes.indiatimes.com/articleshow/6068129.cms>
17. <http://eastwest.com.ua/content/kitai>
18. <http://www.aseansec.org>
19. <http://www.asean.or.id>
20. <http://www.aseanenergy.org>
21. <http://www.asean-tourism.com>

MUNDARIJA

Kirish	3
1-bob. Jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: asosiy ko'rinishlari va xususiyatlari. Xalqaro mehnat taqsimoti	6
1.1. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar faning predmeti	6
1.2. Jahon xo'jaligini rivojlanish bosqichlari va tendensiyalari	7
1.3. Zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish xususiyatlari ..	9
Xalqaro mehnat taqsimoti va unga ta'sir etuvchi omillar	10
§ 1.1 Xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishining zamonaviy o'ziga xos tomonlari. Xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasi.....	11
2-bob. Xalqaro savdoning rivojlanish nazariyalari va modellari.....	14
2.1. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida xalqaro savdo. Xalqaro savdo konsepsiyasi.....	14

2.1. Xalqaro savdoning klassik nazariyalari	15
2.3. Xalqaro savdoda umumiy muvozanat.....	33
2.4. Xalqaro savdoning yangi nazariyalari.....	41
3-bob. Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solish va boshqarish yo'llari	47
3.1. Xalqaro savdoda davlatning roli	47
3.2. Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solishning tarifli usullari.....	48
3.3. Tarif siyosatining asosiy ko'rinishlari.....	49
3.4. Tarifli boshqaruvning afzallik va kamchiliklari.....	54
3.5. Tashqi savdoni tartibga solishning notarif usullari	56
4-bob. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi	64
4.1. Jahon xo'jaligida inson resurslari. Bandlik va ishsizlik.....	64
4.2. Jahon ishchi kuchi bozorining mohiyati va paydo bo'lish sabablari...	68
4.3. Mehnat migratsiyasining asosiy yo'nalishlari va markazlari.....	69
4.4. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining milliy iqtisodiyotga ta'siri..	71
4.5. Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasining eksportyor-importyor mamlakatlarga iqtisodiy ta'siri.....	73
4.6. «Aqlli kishilarning ketib qolish» muammosining mohiyati	75
5- bob. Xalqaro kapital migratsiyasi va transmilliy kompaniyalar	77
5.1. Kapital eksporti - xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ilg'or shakli sifatida	77
5.2. Kapital eksportining asosiy shakllari va uning o'ziga xos tomonlari.....	78
5.3. Xalqaro korporatsiyalarning mohiyati, tuzilmasi va ko'rinishlari..	83
5.4. Jahon xo'jaligida transmilliy korporatsiyalarning roli.....	85
6-bob. Jahon iqtisodiyotida erkin iqtisodiy hududlarning tutgan o'rni	91
6.1. Erkin iqtisodiy hududlarning mohiyati va ko'rinishlari.....	91
6.2. Erkin iqtisodiy hududlarni yaratishda jahon tajribalari	96
6.3. Xitoy EIH modeli xususiyatlari	98
6.4. O'zbekistonda erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish imkoniyatlari va mavjud istiqbollar tahlili	105
7-bob. Xalqaro valyuta-moliya va kredit munosabatlar	117
7.1. Xalqaro valyuta tizimining mohiyati va tarkibi	117
7.2. Xalqaro valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari.....	118
7.3. Xalqaro rezerv valyuta birliklari	120
7.4. Evropa valyuta tizimi	123
7.5. Xalqaro valyuta va moliya-kredit bozorlari	127
8-bob. Jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti.....	137
8.1. Jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlarning tutgan o'rni.....	137

8.2. G'arbiy Yevropa davlatlarining jahon xo'jaligidagi o'rni	139
8.3. Rivojlangan mamlakatlarning integratsion birlashmalari	140
8.4. Yaponiya iqtisodiyoti va uning jahon xo'jaligida tutgan o'rni	145
9-bob. Rivojlanayotgan mamlakatlar - xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida	150
9.1. Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari	150
9.2. Rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiyoti Shimoliy Sharqiy Osiyo, Janubiy Sharqiy Osiyo va Janubiy Osiyo mintaqasi	151
9.3. "Yangi industrial mamlakatlar"ning umumiy tavsifi va jahon xo'jaligida tutgan o'rni (Shimoliy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari)	155
10-bob. Xalqaro iqtisodiy integratsiya	164
10.1. Iqtisodiy integratsiya mohiyati va unga ta'sir etuvchi omillar	164
10.2. Iqtisodiy integratsiya shakllanishi shart - sharoitlari va uning bosqichlari	168
10.3. O'zbekistonning integratsion jarayonlardagi ishtiroki.....	171
11-bob. Jahon iqtisodiyotini tartibga solishda xalqaro tashkilotlarning roli	177
11.1. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tasniflanishi	177
11.2. Jahon xo'jaligidagi global tashkilot Birlashgan millatlar tashkiloti tizimi	179
11.3. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti. Hududiy iqtisodiy tashkilotlar	185
11.4. Jahon savdo tashkilotining jahon xo'jaligidagi rivojlanish yo'nalishlari va uni mamlakatlar iqtisodiyotidaga ahamiyati	190
11.5. JSTning tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solish uslublari.	192
12-bob. Jahon xo'jaligining globallasuv jarayonlarida O'zbekistonning ishtiroki	197
12.1. O'zbekistonning iqtisodiy salohiyati va imkoniyatlari	197
12.2. O'zbekiston Respublikasining jahon mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi.....	201
12.3. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bilan hamkorlikning ta'siri	209
Izohli lug'at (Glossariy)	226
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	239
INTERNET RESURSLAR	240

